

Наведено результати теоретичних, практичних і прикладних досліджень з актуальних проблем військової психології, воєнної економіки, військової географії, геопросторової підтримки і права.

Для наукових, науково-педагогічних працівників, ад'юнктів, аспірантів, студентів та курсантів.

The results of theoretical, practical and empirical research on actual issues of military psychology, military economy, military geography, geospatial support and law are presented.

For researchers, faculty members, postgraduate students, students and cadets.

ВІДПОВІДАЛЬНИЙ РЕДАКТОР	І.В. Толок, канд. пед. наук, доц.
РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ	А.Ю. Гордєєв, д-р геогр. наук, проф.; С.А. Лісовський, д-р геогр. наук, с.н.с.; Є.О. Маруняк, д-р геогр. наук, с.н.с.; В.І. Зацерковний, д-р техн. наук, проф.; Катерина Антипова, д-р геогр. наук, проф., (Республіка Білорусь); Б.А. Якимчук, канд. психол. наук; О.В. Кобець, д-р психол. наук, доц.; В.В. Карелін, д-р юрид. наук; О.М. Бериславська, канд. юрид. наук; О.Д. Рожко, д-р екон. наук, проф.; Б.О. Попков, канд. військ. наук, с.н.с. (заступник відповідального редактора); О.І. Сторубльов, канд. техн. наук, доц. (відповідальний секретар)
Адреса редколегії	03680, Київ, вул. Ломоносова, 81, Військовий інститут; ☎ (38044) 521 32 89; тел./факс (38044) 521 32 92; ел. пошта: viknu@univ.net.ua офіційний сайт: www.mil.univ.kiev.ua
Затверджено	Вченою радою Військового інституту 08.10.2020 (прот. № 2)
Атестовано	Міністерством освіти і науки України. Наказ № 241 від 09.03.2016, Наказ № 1714 від 28.12.2017.
Зареєстровано	Міністерством юстиції України. Свідоцтво про Державну реєстрацію КВ №17617-6467Р від 29.03.11р.
Засновник та видавець	Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Навчально-картографічний комплекс ВІКНУ. Свідоцтво внесено до Державного реєстру ДК № 1103 від 31.10.02.
Адреса видавця	03680, Київ, вул. Ломоносова 81 ☎ (38044) 521 33 82.

The results of theoretical, practical and empirical research on actual issues of military psychology, military economy, military geography, geospatial support and law are presented.

For researchers, faculty members, postgraduate students, students and cadets.

Наведено результати теоретичних, практичних і прикладних досліджень з актуальних проблем військової психології, воєнної економіки, військової географії, геопросторової підтримки і права.

Для наукових, науково-педагогічних працівників, ад'юнктів, аспірантів, студентів та курсантів.

EXECUTIVE EDITOR	I.Tolok, PhD in Pedagogy, Associate Professor
EDITORIAL BOARD	A.Gordeev, Doctor of Sciences in Geography, Professor; S.Lisovskyi, Doctor of Sciences in Geography, Senior Research Associate; E.Marunyak, Doctor of Sciences in Geography, Senior Research Associate; V.Zacerkovnyy, Doctor of Sciences in Technik, Professor; Kateryna Antypova, Doctor of Sciences in Geography, Professor (Republic of Belarus); B.Yakymchuk, PhD in Psychological Sciences; O.Kobets, Doctor of Psychological Sciences, Associated Professor; V.Karelin, Doctor of Judicial Sciences; O.Beryslavs'ka, PhD of Judicial Sciences; O.Rozhko, Doctor of Economic Sciences, Professor; B.Popkov, PhD in Military Sciences, Senior Research Associate (Deputy Editor in Chief); O.Storubliov, PhD in Technical Sciences, Associate Professor (Executive Secretary)
Address	Military Institute, 81, Lomonosova str., Kyiv, 03689; ☎ (38044) 521 32 89; tel./fax (38044) 521 32 92; www.mil.univ.kiev.ua
Approved by the	Scientific Council of Military Institute (Protocol №2 of 8th Oktober 2020)
Certified by the	the Ministry of Education and Science of Ukraine. Order No. 241 of 03.09.16, Order No. 1714 of 12.28.17.
Certified by the	Ministry of Justice of Ukraine State Certificate № 17617-6467P issued on 29.03.2011.
Founded and published by	Taras Shevchenko National University of Kyiv, Educational cartography unit of Military Institute
Address:	81, Lomonosova str., Kyiv, 03680 ☎ (38044) 521 33 82

ПСИХОЛОГІЯ

В.Алещенко, Є.Невальонний

Сучасний погляд на систему оцінювання морально-психологічного стану особового складу 5

О.Карачинський

Ідентифікації змін провідних потреб, типових для особистості комбатантів у реабілітаційний період 11

Ю.Широбоков, О.Тімченко, К.Кравченко

Деякі рекомендації щодо медико-психологічної пост-ізоляційної допомоги та підтримки військовослужбовців, які пережили під час полону катування..... 15

ФІНАНСИ

В.Гура, Ю.Скопенко

Аналіз сучасного стану інноваційного підприємництва в умовах діджиталізації економіки України..... 19

А.Сизов, В.Кузьменко

Банк земель як джерело збільшення доходів спеціального фонду Міністерства оборони України..... 23

ПРАВО

О.Бериславська, В.Добровольський, В.Гололобов

Використання дистанційного навчання для формування "soft skills" у фахівців, що навчаються за програмою "цивільно-військові відносини"..... 28

Ю.Боброва, Ю.Бобров

Гендерний аспект забезпечення демократичного цивільного контролю за сектором безпеки і оборони держави..... 32

С.Бухонський

Щодо пріоритетних напрямів розробки сучасної системи криміналістичного обліку..... 36

С.Жуков

Проблеми удосконалення правового забезпечення доброчесності військовослужбовців..... 39

І.Коропатнік, О.Бериславська

Правові аспекти захисту об'єктів критичної інфраструктури та цивільних об'єктів в умовах збройного конфлікту..... 42

І.Шопіна, В.Воловик

Поняття, ознаки та структура правової культури військовослужбовців 47

ГЕОПРОСТОРОВА ПІДТРИМКА

В.Зацерковний, В.Бабій, А.Скоробагатько

Особливості автоматизованого дешифрування космознімків сільськогосподарських угідь (на прикладі кіптівської територіальної громади)..... 50

В.Зацерковний, П.Савков, І.Пампуха, К.Васецька

Застосування технологій ГІС та ДЗЗ в задачах моніторингу лісових пожеж..... 54

С.Міхелі

Роль військової географії у зародженні вчення про ландшафт..... 58

П.Савков, Н.Левінськова, Ю.Криць

Особливості проведення робіт з землеустрою на території військових містечок..... 63

О.Федченко, І.Кулинич, О.Сторубльов

Екологічний моніторинг на базі геоінформаційної платформи ARCGIS..... 68

PSYCHOLOGY

V.Aleschenko, E.Naval'onij

The modern vision on the system of assesment of the moral-psychological state of personnel.... 5

O.Karachynskyi

The identification of changes of significant necessities, that are typical for the personality of the combatant in the course of the rehabilitation period 11

J.Shyrobokov, O.Timchenko, K.Kravchenko

Some recommendations concerning the medical-psychological post-isolational assistance and support of servicemen, that endured torture in the course of imprisonment..... 15

FINANCE

V.Gura, Yu.Skopenko

Analysis of the current situation of innovative entrepreneurship in the digitalization process of Ukraine's economy..... 19

A.Sizov, V.Kuz'menko

The fund of land as a source for increasing the income of the special fund of the Ministry of Defense of Ukraine..... 23

LAW

O.Beryslavska, V.Dobrovolskyi, V.Gololobov

The implementation of distance studying to create "soft skills" among specialists that are studying in accordance with the program "civil-military relations"..... 28

J.Bobrova, J.Bobrov

The gender aspect of assurance of democratic civil control in the sector of security and defense of the state..... 32

S.Bukhonskyi

On the prioritive directions of the development of the modern system of criminalistic record..... 36

S.Zhukov

The issues of improving the legal assurance of good virtue of servicemen..... 39

I.Koropatnik, O.Beryslavska

The legal aspects of protection of civil objects and objects of critical infrastructure under the conditions of an armed conflict..... 42

I.Shopina, V.Volovyk

The genesis of legal support of academic virtue..... 47

GEOSPATIAL SUPPORT

V.Zatserkovnyi, V.Babiy, A.Skorobagatko

The peculiarities of automated decoding of space images of agricultural land (on the example of the kiptiv territorial community)..... 50

V.Zatserkovnyi, P.Savkov, I.Pampukha, K.Vasetska

Application of GIS and remote sensing of the earth for the forest fire monitoring..... 54

S.Mikheli

The role of military geography in the origin of the landscape doctrine..... 58

P.Savkov, N.Levinskova, Yu.Kryth

Peculiarities of land management works on the territory of military bases..... 63

O.Fedchenko, O.Storubliov, I.Kulynych

Ecological monitoring on the basis ARCGIS geoinformation platform..... 68

ПСИХОЛОГІЯ

УДК 159.9

В.Алещенко, д-р психол. наук, проф.,
Національний університет оборони України імені Івана Черняховського
Є.Невальонний, ад'юнкт,
Національний університет оборони України імені Івана Черняховського

DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2217.2020.44.5-10>

СУЧАСНИЙ ПОГЛЯД НА СИСТЕМУ ОЦІНЮВАННЯ МОРАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОГО СТАНУ ОСОБОВОГО СКЛАДУ

У статті досліджується проблема оцінювання морально-психологічного стану особового складу військових частин Збройних Сил України, в загальній системі морально-психологічного забезпечення діяльності військ (сил). Підкреслено, що система її оцінювання недостатньо розроблена в сучасній військовій теорії і практиці. Новизна полягає у розгляді проблеми, що досліджується, як складної соціальної системи військового призначення.

Аналізуються основні її елементи з урахуванням досвіду армій країн – членів НАТО. Зазначається, що основними суб'єктами системи оцінювання морально-психологічного стану особового складу є командири (начальники) та офіцери структур морально-психологічного забезпечення. На підставі аналізу різних підходів до дослідження морально-психологічного стану, визначено що морально-психологічний стан особового складу – як сукупність поточних психологічних можливостей військовослужбовців та військових колективів, націлених на вирішення конкретного завдання є основним об'єктом системи. Розглянуті існуючі методики оцінки морально-психологічного стану особового складу ґрунтовані на традиційних методах збору інформації та потребують спрощення та автоматизації для якісної обробки та інтерпретації результатів.

Наголошується на необхідності удосконалення основних елементів системи оцінювання МПС особового складу військових частин (підрозділів) Збройних Сил України під час підготовки та виконання ними завдань за призначенням та адаптації її до стандартів військового управління НАТО.

Визначається, що ефективне функціонування системи оцінювання морально-психологічного стану повинно забезпечити своєчасно збір, узагальнення, інтерпретацію даних щодо моральної готовності та психологічної здатності особового складу військових частин (підрозділів) Збройних Сил України до виконання бойових завдань з метою врахування його під час прийняття управлінських рішень.

Надаються обґрунтовані рекомендації щодо удосконалення системи оцінювання морально-психологічного стану особового складу військових частин Збройних Сил України.

Ключові слова: морально-психологічний стан, система, елемент, методика оцінювання, морально-психологічне забезпечення

Постановка проблеми. Шостий рік на Сході України тривають бойові дії, де панівною силою стримування агресії Російської Федерації виступають частини й підрозділи ЗС України (далі – ЗС України). Особовий склад виконує бойові завдання у складних, часто змінюваних умовах обстановки. При використанні однотипного озброєння, схожої тактики дій підрозділів у позиційній війні, домінуючим фактором, який схиляє ваги на нашу сторону, виступає високий моральний дух, стійкий морально-психологічний стан (далі – МПС) особового складу. У цих умовах україн актуальним стає питання створення ефективної системи формування, підтримання й відновлення здорового МПС особового складу. Здорові сприятливі психічні стани в екстремальних умовах підвищують ефективність дій приблизно на 20 %, м'язову силу – до 90 %, чутливість зору та слуху – на 35-65 %, знижують число помилок і неточностей у діях в 5-10 разів. У такому разі покращується увага, спостережливість, кмітливості, знижується втома [1].

Отже, питання щодо оцінювання МПС особового складу, врахування його впливу на якість виконання завдань у складних або екстремальних умовах, а також удосконалення системи оцінювання МПС особового складу на етапах підготовки та застосування військ (сил), є актуальним завданням.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На сьогодні питання оцінки МПС особового складу знайшли своє відображення в працях В.Алещенка, В.Стасюка, Ю.Московчука, М.Варія, Л.Орбан-Лембрик, В.Дикун, О.Ілляка та багатьох інших.

Зміст та організацію оцінювання МПС особового складу визначає Інструкція з оцінювання морально-психологічного стану особового складу ЗС України, яка затверджена наказом Генерального штабу ЗС України від 29 квітня 2017 року № 153 [2].

В арміях країн членів НАТО завдання контролю за МПС військовослужбовців покладається на комплексну багаторівневу програму контролю бойового та військово-професійного стресу (Combat and Operational Stress Control, COSC).

Проведений аналіз наукових джерел засвідчив, що існуючі підходи до оцінювання МПС особового складу вимагають значного часу та обробки великих масивів даних. Тому назріла нагальна потреба у проведенні дослідження щодо комплексного вирішення зазначених проблем та удосконалення самої системи його оцінювання.

Мета статті – здійснити аналіз системи оцінювання морально-психологічного стану особового складу та визначити шляхи її удосконалення.

Виклад основного матеріалу дослідження. Як свідчить набутий досвід проведення Антитерористичної операції та операції Об'єднаних сил, бойові дії висувають надзвичайно складні вимоги до моральної та психологічної готовності, МПС особового складу. Для ефективної діяльності військовослужбовців в умовах постійного впливу психотравмуючих факторів сучасного бою необхідні: високий рівень мотивації поведінки щодо виконання поставленого бойового завдання; висока професійна та бойова майстерність; здатність особового складу до швидкого входження в бойову

© Алещенко В., Невальонний Є., 2020

обстановку; вміння долати негативний вплив різноманітних факторів; згуртованість військового колективу. У зв'язку з цим формуванню та підтриманню здорового морально-психологічного стану особового складу в умовах підготовки та ведення бойових дій приділяють особливу увагу командири та офіцери структур морально-психологічного забезпечення [3].

Статутом внутрішньої служби ЗС України у загальних обов'язках командирів (начальників) наголошується (ст. 58), що командир (начальник) особисто відповідає перед державою за бойову та мобілізаційну готовність довіреної йому військової частини, корабля (підрозділу) за бойову підготовку, виховання, військову дисципліну, МПС особового складу. Заступник командира полку (окремого батальйону з виховної роботи (ст. 73) зобов'язаний: вивчати та аналізувати МПС підрозділів, надавати допомогу командирам, начальникам родів військ і служб у поліпшенні морально-психологічного клімату у військових колективах; знати ділові якості та МПС офіцерів, прапорщиків, старшин підрозділів полку (окремого батальйону), особисто навчати їх практиці виховної роботи з особовим складом, надавати необхідну методичну допомогу. Знання основ психології особистості, перебігу психічних процесів, негативних виявів дає змогу керівнику правильно оцінити несприятливі психічні стани особового складу та вжити своєчасних рішучих заходів із метою формування здорового МПС в колективі.

В арміях країн – членів НАТО для оперативного визначення психологічної стійкості підрозділу нормативними документами передбачено зручні параметри оцінки та програмний продукт, що дає змогу автоматизувати збір даних особовим складом без спеціальної підготовки. Розроблена комплексна багаторівнева програма контролю бойового та військово-професійного стресу (Combat and Operational Stress Control, COSC) – це програма, яка спирається на командирів різних рівнів. Головна турбота бойових командирів полягає у якнайшвидшому поверненні до лав тих солдатів, які тимчасово втратили боєздатність через стресогенні умови або у яких діагностовано розлади психічного здоров'я. Їм допомагають військовослужбовці, командири підрозділів, військові капелани підрозділів, медичний персонал (зокрема медики, безпосередньо приписані до підрозділу). Командир може також отримувати допомогу від персоналу, який безпосередньо займається COSC на рівні бригад і вище, медичного персоналу корпусів і закладів охорони психічного здоров'я [4].

Отже, оцінка психологічної стійкості і готовності підрозділів та врахування його рівня для прийняття

правильних управлінських рішень надзвичайно актуальне як в арміях країн – членів НАТО так і в Збройних Силах України.

Для подальшого проведення дослідження необхідно з'ясувати, що саме являє собою система оцінювання МПС особового складу.

Термін “система” (дав. грец. – сполучення, ціле, з'єднання) означає множину взаємопов'язаних елементів, відокремлену від середовища, яка взаємодіє з ним як ціле. На думку А.Холла і Р.Фейджіна, система – це множина об'єктів разом із відношеннями між ними. Відповідно до цих визначень система є цілісним комплексом взаємопов'язаних елементів, що має певну структуру і взаємодіє з середовищем [5].

Система оцінювання МПС особового складу являє собою певну сукупність елементів, що взаємодіють між собою для досягнення поставленої мети. Враховуючи те, що основними елементами системи оцінювання МПС особового складу є люди (спільноти), їхні зв'язки, взаємодії, відносини, систему слід розглядати як складну військово-соціальну систему. Незважаючи на цілісність, будь-яка система може бути умовно поділена. Межа поділу системи визначається поставленим завданням та необхідними умовами його виконання. Це означає, що будь-яка система може бути розглянута як підсистема системи ширшого призначення.

Система оцінювання МПС особового складу може розглядатися як підсистема морально-психологічного забезпечення підготовки військ (сил) так і як підсистема системи застосування військ (сил). Місце і роль системи буде залежати від кінцевої мети її функціонування. Інструкція визначає метою оцінювання МПС особового складу своєчасне забезпечення командувачів, командирів (начальників) систематизованою, об'єктивною інформацією щодо рівня сформованості морально-психологічної спроможності особового складу виконувати завдання за призначенням, врахування її у підготовці військ (сил), виробленні замислу та прийнятті управлінських рішень щодо їх застосування та організації заходів морально-психологічного забезпечення.

Отже, система оцінювання МПС – це взаємопов'язана сукупність: суб'єктів (оцінюють морально-психологічний стан), об'єктів (чий морально-психологічний стан оцінюється), методик, процесів та процедур, що функціонують з метою своєчасного визначення рівня МПС особового складу для врахування його у підготовці військ (сил), виробленні замислу та прийнятті управлінських рішень щодо їх застосування та організації заходів морально-психологічного забезпечення (рис. 1).

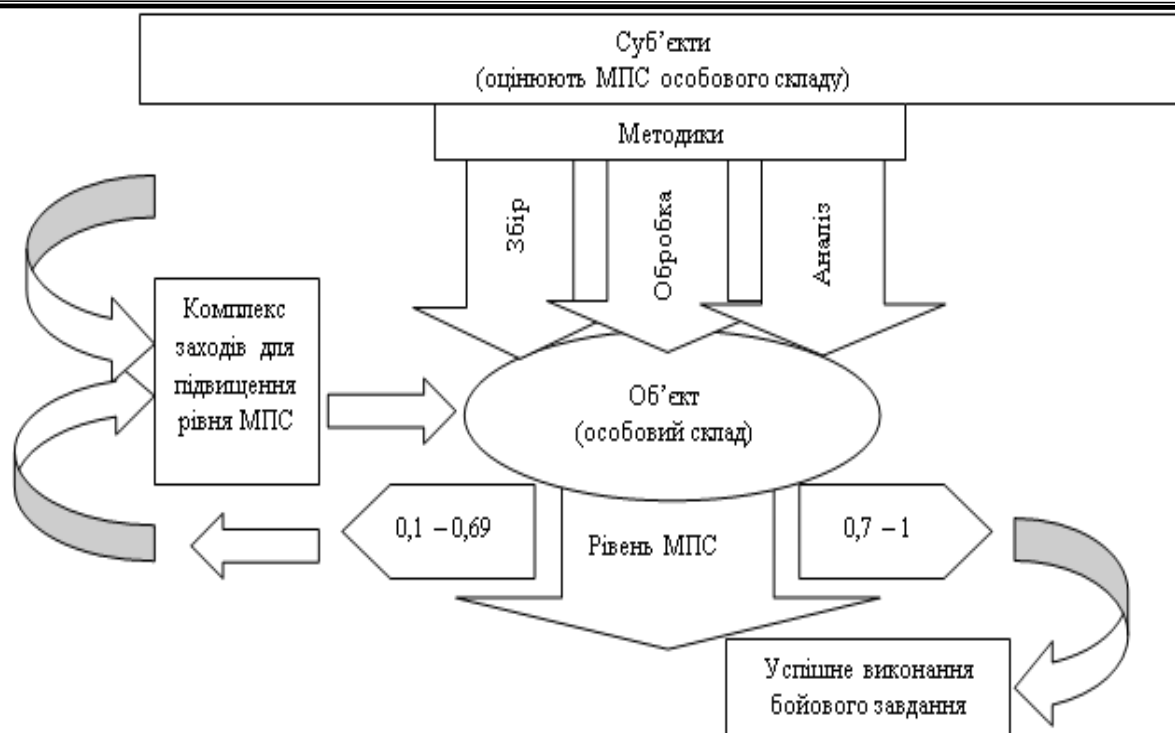

Рис. 1. Система оцінювання морально-психологічного стану особового складу

Для з'ясування шляхів удосконалення функціонування системи оцінювання морально-психологічного стану виникає необхідність її декомпозиції з метою опису елементів.

Відповідно до Інструкції, оцінювання морально-психологічного стану особового складу здійснюється під загальним керівництвом Головного управління морально-психологічного забезпечення ЗС України та полягає у спільній роботі командирів (начальників), офіцерів структур МПЗ, інших посадових осіб щодо визначення рівня сформованості МПС особового складу військ (сил). Оцінюванням МПС особового складу військової частини (підрозділу) керує командир (начальник).

Оцінювання МПС особового складу здійснюється:

посадовими особами Головного управління морально-психологічного забезпечення ЗС України або за рішенням його керівництва робочими групами (високомобільними групами внутрішніх комунікацій, психологічної підтримки тощо) – під час інспектування, комплексної цільової роботи, надання допомоги, перевірок рівня бойової та мобілізаційної готовності органів військового управління, військових частин, прийняття і здавання посади керівником органу військового управління тощо або раптово у разі необхідності;

посадовими особами управління (відділу, відділення, групи) морально-психологічного забезпечення органу військового управління, військової частини – під час надання допомоги, перевірок (оцінок) стану набуття визначених оперативних (бойових) спроможностей органами військового управління та військовими частинами, прийняття і здавання посади командиром (начальником) тощо;

командирами (начальниками) військових частин (підрозділів), їх заступниками з морально-психологічного забезпечення (психологами) – під час підготовки до ведення операцій (бойових дій) та після їх

завершення; під час підготовки до підбиття підсумків за місяць (квартал, рік) або у разі необхідності за окремим рішенням старшого начальника;

інспекційними групами – під час інспекційних заходів [2].

Протягом 2019 року в ЗС України проведений експеримент щодо трансформації системи морально-психологічного забезпечення діяльності військ (сил). Були створені й перевірені на функціональність тимчасові органи морально-психологічного забезпечення ланки оперативне командування – бригада (полк): Центр морально-психологічної підтримки оперативного командування, групи контролю бойового стресу та центри соціально-психологічного супроводу та внутрішньо-комунікаційної роботи (за досвідом роботи команди Програми оперативного контролю навантаження і боєздатності “OSCAR” у 2 дивізії корпусу морської піхоти ЗС США та адаптованої Програми “Road To Mental Readiness (R2MR)” ЗС Канади. Одними із основних завдань створених структур морально-психологічного забезпечення були моніторинг морально-психологічного стану, оцінка психологічної готовності особового складу до виконання завдань за призначенням та надання допомоги командирам військових частин (підрозділів) з питань формування, підтримання і відновлення емоційно-вольової налаштованості, мотиваційної і функціональної готовності особового складу до виконання бойових (службових) завдань тощо. Результати проведення експерименту показали недостатню ефективність створених структур у зв'язку із недоопрацьованим функціоналом особового складу, незначний час їх функціонування та недостатньою обізнаністю особового складу структур щодо покладених на них завдань.

Отже, основні суб'єкти системи оцінювання МПС особового складу визначені Інструкцією і мають володіти методиками оцінювання, вмінні збирати,

узагальнювати й аналізувати інформацію. Основним напрямком удосконалення функціонування системи оцінювання МПС особового складу за рахунок підвищення спроможностей суб'єктів системи має полягати в методичному підвищенні компетентностей особового складу, що оцінює МПС. Це може досягатися шляхом навчання особового складу, що залучається до оцінювання МПС визначеними методиками оцінювання, набуття ними навичок спостереження за діяльністю і поведінкою особового складу військової частини (підрозділу) в процесі службової (навчальної, навчально-бойової), бойової діяльності та в різних ситуаціях (умовах обстановки) виконання завдань за призначенням, психологічного діагностування: збору та аналізу незалежних характеристик, анкетування, тестування різних категорій особового складу, соціометрія та упорядкування соціограм тощо.

Вивчення МПС особового складу здійснюється як індивідуально (окремого військовослужбовця), так і групи (особового складу підрозділу, військової частини) за визначеними компонентами. Тобто, основним об'єктом системи оцінювання МПС особового складу є військовослужбовець (група військовослужбовців, підрозділ). Якщо бути більш точнішим, то оцінюється не власне людина, а її стан. Враховуючи це, основний об'єкт системи слід розглядати з точки зору особистості та її психологічних особливостей. Взявши за основу ряд підходів до структури особистості, структуру морально-психологічного стану можна визначити як цілісну інтегральну сукупність морально-бойових якостей (моральних, військово-професійних, психологічних (психофізіологічних) тощо) або компонентів ціннісно-мотиваційних, військово-професійних та психофізіологічних якостей, які визначають рівень сформованості морально-психологічного стану особового складу та визначатимуть поведінку особового складу у певних умовах обстановки, під час виконання поставлених завдань [1].

На думку багатьох науковців, категорія "морально-психологічний стан" є відображенням чуттєвих якостей особового складу, що формуються переважно на чуттєвому рівні психіки і проявляються у моральній діяльності військовослужбовців. Морально-психологічний стан особового складу як і моральний дух особового складу є одним із складників людського фактору військових формувань (частин, підрозділів) [6].

Душевні переживання особового складу проявляються у моральній діяльності. Отже, категорія "морально-психологічний стан" є відображенням чуттєвих якостей особового складу, що формуються переважно на чуттєвому рівні психіки і проявляються у моральній діяльності військовослужбовців [7].

Ю.Московчук визначає МПС особового складу як цілісну, інтегральну сукупність політичних, духовних цінностей і позицій, потреб і інтересів, почуттів, які переважають і домінують в свідомості військовослужбовців у даний час чи протягом його певного проміжку [8].

Л.Орбан-Лембрик розглядає морально-психологічний стан як синонім "психічного стану", "психологічного клімату", "психологічної атмосфери", "соціально-психологічного клімату" і вважає, що до позитивних ознак належать: наявність позитивної перспективи для групи і для кожного її індивіда; довіра і висока вимогливість членів групи один до одного; ділова критика, вільне висловлювання власної думки; відсутність тиску на підлеглих з боку керівників;

достатня поінформованість про цілі та завдання групи; задоволеність працею й належністю до групи; усвідомлення відповідальності за стан справ у групі [9].

Отже, морально-психологічний стан особового складу – як сукупність поточних психологічних можливостей військовослужбовців та військових колективів, націлених на вирішення конкретного завдання і є основним об'єктом системи оцінювання МПС особового складу.

Одним з основних елементів системи оцінювання МПС особового складу виступають методики оцінювання МПС. На сьогодні у ЗС України та інших силах оборони держави для оцінки МПС особового складу застосовується низка методів та методик.

В.Алещенко розглядав оцінювання МПС особового складу військ (сил) на підставі кількісного та якісного визначення його основних показників за допомогою експертної оцінки. Такий підхід до порядку оцінювання морально-психологічного стану особового складу дає можливість прогнозування його розвитку та впливу на здатність до виконання завдань за призначенням і є одним із важливих напрямів роботи органів військового управління, командирів (начальників), посадових осіб структур МПЗ [3; 10].

Методика, розроблена М.Варієм, призначена для оцінювання МПС особового складу військового підрозділу (взводу, роти) у мирний та воєнний час, але передбачає значний обсяг робіт щодо опитування всього особового складу підрозділу або ж науково обґрунтованої вибірки та потребує залучення програмного забезпечення до обчислення результатів [11].

За запропонованим Г.Давидовим підходом можна охарактеризувати морально-психологічний стан військовослужбовців, військових частин та підрозділів у цілому. Позитивною у цій експертній методиці є можливість отримання командуванням військової частини в ході бою відносно об'єктивної інформації про морально-психологічний стан особового складу та врахування у своїй діяльності для його поліпшення. Разом з цим запропонований рівень оцінювання морально-психологічного стану є недостатньо коректним(гнучким) і вимагає від експертів повного володіння ситуацією, знання реального стану справ у підрозділі, військовій частині [1].

Методику оцінювання МПС з використанням чисельних показників, що характеризують МПС окремих військовослужбовців та військових колективів запропонував Ю.Московчук. Під час оцінювання морально-психологічного стану особового складу використовують метод багатфакторного аналізу, що полягає у виявленні, аналізі та вимірюванні числових показників, які характеризують морально-психологічний стан військових колективів та окремих військовослужбовців. Вона є відносно завершеною: урахування під час оцінювання морально-психологічного стану особового складу, впливу основних факторів сучасного загальновійськового бою на особистість робить її цілком адаптованою до бойових умов [8].

Зміст, організацію оцінювання особового складу, здатності особового складу органів військового управління, з'єднань, військових частин, військових навчальних закладів, установ та організацій ЗСУ до виконання завдань за призначенням визначає Інструкція. Методика оцінювання МПС особового складу, визначена Інструкцією, на даний час є

основною для оцінювання МПС особового складу у військових частинах. В основу вказаної методики покладено експертну методику оцінки морально-психологічного стану особового складу, розроблену В.Дикунтом та В.Стасюком. Експертне оцінювання морально-психологічного стану особового складу військової частини (підрозділу) здійснюється шляхом отримання відповідей від експертів. Також передбачається проведення експрес-опитування особового складу, що полягає в оперативному зборі інформації, отриманої у вигляді відповідей на поставлені запитання, твердження. Достовірність результатів експрес-опитування досягається шляхом дотримання необхідного обсягу вибіркової сукупності, яка повинна складати не менше 10% від обсягу генеральної сукупності опитуваних.

Отже, основними методами оцінювання МПС особового складу є: метод експертної оцінки (експертиза); експрес-опитування. Застосовуються і проміжні методи оцінювання: спостереження за діяльністю і поведінкою особового складу військової частини (підрозділу) в процесі службової (навчальної, навчально-бойової), бойової діяльності та в різних ситуаціях (умовах обстановки) виконання завдань за призначенням; психологічне діагностування: збір і аналіз незалежних характеристик, анкетування, тестування різних категорій особового складу, соціометрія та упорядкування соціограм тощо. Оцінювання МПС особового складу, прогнозування динаміки змін і врахування їх під час підготовки і ведення бойових дій (операцій) є процесом збору, обробки, аналізу інформації щодо рівня морально-психологічної спроможності особового складу військових частин (підрозділів) та її доведення посадовим особам для прийняття управлінських рішень.

Тому, досліджуючи всі перераховані методики оцінювання та прогнозування МПС особового складу, слід зазначити, що вирішуються вони за допомогою традиційних методів збору психологічної інформації. Під час організації оцінювання МПС особового складу перевага надається тому методу, який у стислі терміни дозволить надійно, об'єктивно, із забезпеченням максимальної достовірності його оцінити, здійснити кількісно-якісне співставлення, оперативно надати отримані результати командир (начальнику).

Отже, напрямком удосконалення системи оцінювання МПС особового складу за рахунок методичного апарату може бути розроблення нової методики оцінки МПС, яка буде простою у застосуванні і в той же час буде надавати об'єктивні дані щодо розуміння особовим складом необхідності виконання отриманого завдання, військово-професійної готовності та психологічної здатності його виконати. Одним із шляхів є удосконалення існуючих методик оцінки МПС за рахунок спрощення процесів, оптимізації процедур збору інформації та введення в дію апаратно-програмного комплексу обробки інформації. Перспективою може бути прийняття на озброєння мобільного психолого-діагностичного комплексу (МПДК), що наразі перебуває в стадії розробки. Одним із завдань МПДК є психофізіологічне діагностування військовослужбовців перед вибуттям в райони виконання завдань за призначенням та психофізіологічна експертиза після повернення з них, оцінка морально-психологічного стану особового складу, рівня стресостійкості і психологічної готовності

до виконання службових, навчальних і бойових завдань, діагностика ознак психічних розладів у військовослужбовців, ступеня психотравмованості та визначення рівня ефективності заходів психологічної реабілітації(відновлення) військовослужбовців тощо.

Для забезпечення виконання вищенаведених завдань МПДК укомплектований електронними тестами, що постачаються у складі пристрою "ПСИХОЛОТ" та електронними методиками психофізіологічного обстеження з відповідним переліком обладнання. Доцільним буде дообладнати комплекс існуючими методиками оцінювання МПС особового складу та адаптувати його до виконання цих завдань.

Таким чином, аналіз системи оцінювання морально-психологічного стану особового складу показав, що шляхами удосконалення можуть бути:

- підвищення компетентності суб'єктів системи оцінювання МПС особового складу;
- розроблення нової універсальної методики оцінки МПС особового складу, що забезпечить достовірними даними для прийняття ефективного рішення в будь-яких умовах обстановки;
- удосконалення існуючих методик оцінки МПС особового складу (спрощення процедур збору інформації та процесів її обробки);
- прийняття на озброєння МПДК з електронними тестами, що постачаються у складі пристрою "ПСИХОЛОТ" та електронними методиками психофізіологічного обстеження з відповідним переліком обладнання, яке дозволить оперативно оцінювати МПС особового складу як в пунктах постійної дислокації так і районах виконання завдань за призначенням.

Якісний аналіз отриманих у ході оцінювання МПС особового складу результатів дасть змогу командуванню, офіцерам структур морально-психологічного забезпечення частини якісніше спланувати заходи морально-психологічного забезпечення, спрямувати зміст відповідних заходів для досягнення максимальної ефективності.

Висновки. Отже, проведений аналіз системи оцінювання МПС особового складу показав, що станом на сьогодні існує ряд проблем щодо її функціонування. Існуючі методики основані на традиційних методах збору інформації та потребують спрощення та автоматизації для якісної обробки та інтерпретації результатів.

Враховуючи викладене, необхідно удосконалити основні елементи системи оцінювання МПС особового складу військових частин (підрозділів) ЗС України під час підготовки та виконання ними завдань за призначенням та адаптувати її до стандартів військового управління НАТО.

Ефективне функціонування системи оцінювання морально-психологічного стану повинно забезпечити своєчасно збір, узагальнення, інтерпретацію даних щодо моральної готовності та психологічної здатності особового складу військових частин (підрозділів) ЗС України до виконання бойових завдань з метою врахування його під час прийняття управлінських рішень.

Список використаних джерел:

1. Морально-психологічне забезпечення у Збройних Силах України: підручник: у 2 ч. Ч. 1. вид. 2-е, перероб. зі змін. та допов. / Н.А. Агаєв та ін.; за заг. ред. В.В. Стасюка. Бровари: ТОВ 7БЦ, 2020. 754 с.

2. Інструкція з оцінювання морально-психологічного стану особового складу ЗС України. затв. наказом ГШ ЗС України від 29.04.2017 № 153.

3. Алещенко В. Методичні підходи до аналізу, оцінювання та прогнозування морально-психологічного стану особового складу. Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Військово-спеціальні науки. № 3(40)/2018. Київ, ВІКНУ ім. Т.Шевченка, 2018. с. 6-11.

4. Охорона психічного здоров'я в умовах війни / пер. з англ. Тетяна Семигіна, Ірина Павленко, Євгенія Овсяннікова [та ін.]. Київ: Наш формат, 2017. 1068 с.

5. Алещенко В.І. Військово-соціальне управління: теорія і практика: підручник. Київ, НУОУ ім. Івана Черняхівського, 2019. 284 с.

6. Іллюк О.О. Людський фактор військових формувань: зміст, оцінювання та прогнозування: монографія. Харків: Акад. ВВ МВС України, 2012. 252 с.

7. Морально-психологічний стан військового підрозділу: оцінка та прогнозування: навч. посіб. / П.П. Криворучко, О.Ф. Хміляр, Р.А. Шпак, С.В. Василенко. Київ, Молода нація, 2005. 63 с.

8. Московчук Ю.А. Методика оцінки морально-психологічного стану частин і підрозділів ЗС України. Вінниця, ВПСУ, 1997. 23 с.

9. Орбан-Лембрик Л.Е. Психологія управління: навч. посіб. вид. 2-ге, доп. Київ, Академвидав, 2010. 544 с.

10. Алещенко В.І. Морально-психологічне забезпечення застосування військ (сил). навч. посіб. Алещенко В.І. та ін. Київ: НАОУ, 2007. 176 с.

11. Варій М.Й. Морально-психологічний стан військ, його оцінка та підтримка на високому рівні: монографія. Львів, ВВП ДУ "ЛП", 1996. 311 с.

Надійшла до редколегії 01.10.2020

V.Aleschenko, Doctor of psychological sciences, professor,
The Ivan Tchernyachovskij national university of Defense of Ukraine
E.Naval'onij, post graduate,
The Ivan Tchernyachovskij national university of Defense of Ukraine

THE MODERN VISION ON THE SYSTEM OF ASSESMENT OF THE MORAL-PSYCHOLOGICAL STATE OF PERSONNEL

The article covers the issue of assessment of the moral-psychological state of personnel of the military units of the Armed Forces of Ukraine, within the framework of a general system of moral psychological support to the activity of troops (forces). It has been stipulated that the system of assessment has not been sufficiently developed in terms of modern military theory and practices. The modern new approach is defined by scrutinizing the issue under research as a complex social system of military purpose.

The main of its elements are under analyses considering the experience of the Armies of countries that are NATO-members. It is mentioned that the main subjects of the system of assessment of the moral-psychological state of personnel are the commanders (chiefs) and officers of the structures of moral-psychological support. Based on the analyses of different approaches towards the research of the moral-psychological state, it has been determined that the moral psychological state of personnel – as a complex of ongoing psychological possibilities of military personnel and military teams, aimed at solving a particular task which is the most important object of the system. The existing methods of assessment of the moral-psychological state of personnel which have been under research are based on traditional methods of informational gathering and require simplification and automatization for a qualitative processing and interpretation of results.

The necessity to improve the main elements of the system of assessment of the moral-psychological state of personnel of military units of the Armed Forces of Ukraine in the course of training and carrying out tasks in accordance with their purpose and its further adaptation to the standards of NATO military command has been pointed out.

It has been determined, that the effective functioning of the system of assessment of the moral-psychological state is to assure the timely gathering, generalization and interpreting of data regarding to the moral readiness and psychological capability of the personnel of military units of the Armed Forces of Ukraine to perform combat tasks as such to be included in the course taking decisions of command and control.

There are argued recommendations provided on the improvement of the system of assessment of the moral-psychological state of the military units of the Armed Forces of Ukraine.

Key words: moral-psychological state, system, element, methods of assessment, moral-psychological support.

ІДЕНТИФІКАЦІЇ ЗМІН ПРОВІДНИХ ПОТРЕБ, ТИПОВИХ ДЛЯ ОСОБИСТОСТІ КОМБАТАНТІВ У РЕАБІЛІТАЦІЙНИЙ ПЕРІОД

Статтю присвячено дослідженню ідентифікації змін провідних потреб, типових для особистості комбатантів у реабілітаційний період. Для дослідження провідних потреб, типових для особистості комбатантів, був використаний метод колірних виборів. Мова йде про потреби, які виявляють основні кольори: потребу в задоволенні і прихильності; потребу у самоствердженні; потребу в досягненні, володінні, владі; потребу в соціальній активності, емоційному залученні. При інтерпретації результатів орієнтація спрямовувалась на першу, другу та сьому і восьму позиції, оскільки мали намір отримати інформацію про основний спосіб дії та мету, до якої прагне досліджуваний, а також його пригнічені потреби.

На початковому етапі дослідження в експериментальній групі (ЕГ) основні потреби і тенденції були зосереджені на активності, емоційному залученні і водночас потребі відходу від реальної дійсності. На останньому етапі дослідження провідною залишається потреба в активності, емоційній залученості, зникла потреба у відході від реальної дійсності. На перший план вийшла потреба у відстоюванні власної позиції.

Основними потребами контрольної групи (КГ) протягом дослідження були: потреба у глибокій прихильності, тенденція до досягнення зовнішнього захисту та емоційного комфорту; потреба у емоційній задіяності, активності; потреба у спокої, тенденція до пасивності. Порівнюючи три констатувальні етапи експерименту, можемо стверджувати, що провідні потреби досліджуваних КГ майже не змінилися. Однак, на останньому етапі дослідження з'явилися ознаки гармонізації особистості.

Ключові слова: психотерапія, психологічне консультування, допомога, діалектика, комбатант, діаналіз, діалектична поведінкова терапія, сенс.

Постановка проблеми. Однією з проблем, з якою стикаються комбатанти внаслідок психологічних травм на війні – є втрата сенсу життя. Втрата сенсу стає серйозною перешкодою для нормальної життєдіяльності: змінюється поведінка, розвиваються соматичні захворювання, порушуються взаємовідносини, тощо [1, с. 101].

Для вивчення потреб особистості комбатантів, які є смислоутворюючими чинниками та рушійною силою активності особистості на етапі адаптації до мирного життя, використано метод колірних виборів. Вибір цього методу продиктований декількома причинами. По-перше, цей метод не провокує (на відміну від вербальних тестів) реакцій захисного характеру [2]. Методика виявляє не тільки усвідомлене, суб'єктивне відношення досліджуваного до колірних еталонів, але також неусвідомлені реакції на них, що дозволяє вважати метод глибинним, проєктивним. Нам було важливо отримати саме таку інформацію про досліджуваних, тим більше, що комбатанти якраз і відрізняються високим рівнем прояву захисної поведінки.

По-друге, обраний для цілей нашого дослідження тест простий і лаконічний, що важливо у контексті згадуваних вище причин. По-третє, як зазначає автор адаптованого варіанту методу Л.Собчик, I і II позиції кольорів у парі відповідають провідним потребам особистості, які визначають стійкі властивості індивідуально-особистісного патерну, якщо вибір кольорного ряду відносно постійний, і особливості стану, якщо вибір змінюється і відбувається зсув на початок ряду додаткових кольорів.

При дослідженні провідних потреб та актуальних психічних станів, за допомогою методу колірних виборів ми прагнули прослідкувати зміни, які відображають зміни у виборі колірних еталонів, дізнатись про міру і характер цих змін. Оскільки нас цікавили результати групового дослідження, ми не вдавались до детальної інтерпретації кожного індивідуального випадку, а обмежились лише зазначенням рангового номеру кольорної таблиці.

Аналіз останніх досліджень та публікацій свідчить про те, що питання пошуку сенсу внаслідок переживання травматичних подій були в центрі уваги багатьох вчених. Зокрема, у контексті нашого дослідження становлять інтерес праці В.Знакової, Н.Табаринової, Є.Лазебнової, Л.Катаєвої, М.Магомеда-Емінова, Д.Леонтьєва, Е.Мазур, у яких розглядаються взаємозв'язок сенсу кризових моментів життя, післятравматичного стресового розладу комбатантів з їхньою смисловою сферою. Так, дослідження В.Знакової, Н.Табаринової, Є.Лазебнової, М.Зеленової [3, с. 1; 4 с. 254-262], були спрямовані на вивчення деяких особистісних особливостей комбатантів, та свідчать, що незабаром після повернення з війни у багатьох учасників виникає почуття незадоволеності характером міжособистісних відносин. З'являється, не завжди усвідомлювана, образа за оточуючих, бажання повернутися на війну, яке виражається в суб'єктивному прагненні знову зануритися в атмосферу «бойового братерства». Ці ознаки вказують на наявність тимчасової соціальної дезадаптації учасників війни і втрати сенсу. У працях О.Карачинського зазначено, що у визначенні сенсу життя важливе місце займає вивчення провідних потреб, як складової смислових структур особистості [4, с. 118-121].

Метою статті є дослідження міри зміни провідних потреб комбатантів при застосуванні психологічного консультування за допомогою діалектичних стратегій психологічного впливу.

Викладення основного матеріалу дослідження. Вибірку дослідження склали 96 комбатантів (офіцерів, сержантів та солдатів), які брали участь у бойових діях у зоні проведення Антитерористичної операції. Емпіричне дослідження включало три констатувальні та один формувальний етап експерименту. Критерієм відбору досліджуваних був загальний низький показник п'яти шкал за тестом смисложиттєвих орієнтацій Д.Леонтьєва. Після відбору, на констатувальному етапі експерименту першого порядку, досліджуваних було поділено на КГ та ЕГ та застосовано додаткові методики для дослідження особливостей смислових

структур особистості комбатантів і виявлення їх особистісних характеристик.

Після констатувального етапу експерименту першого порядку було проведено формувальний етап експерименту з досліджуваними експериментальної групи, який тривав 65 днів та складався з індивідуального та групового психологічного консультування із застосуванням діалектичних стратегій. Консультація з кожним досліджуваним відбувалася в середньому раз на тиждень і становила приблизно 10 годин в цілому.

Констатувальний етап експерименту другого порядку проводився після формувального етапу експерименту аналогічно першому та мав на меті дослідити трансформації смислових структур після впливу психологічного консультування на основі діалектичних стратегій. З урахуванням складності та тривалості смислових перебудов особистості, існування можливості зворотного напрямку перебудов ми дійшли до висновку про необхідність проведення констатувального етапу експерименту третього порядку через 45 днів після другого, який проводився аналогічно попереднім.

Ми підраховували частоти появи кожного із кольорів на кожній із 8 позицій. На констатувальному етапі експерименту першого порядку експериментальною групою найчастіше обирались такі кольори:

- на першій позиції – жовтий;
- на другій позиції – фіолетовий;
- на третій позиції – зелений;
- на четвертій позиції – червоний;
- на п'ятій позиції – синій;
- на шостій позиції – сірий;
- на сьомій позиції – коричневий;
- на восьмій позиції – чорний.

Керуючись частотами появи кольорів, можемо отримати типовий ряд кольорів. Він виявився таким:

(4 5) (2 3) (1 0) (6 7)

Зазначимо, що реальних колірних рядів може бути описано набагато більше, але у межах нашого дослідження ми не мали на меті глибоко аналізувати результати, отримані за допомогою колірної тесту, ці результати носять допоміжний характер. Тому ми обмежилися інтерпретацією найбільш типового колірного ряду.

Характеристиками такого ряду кольорів є нестійка позиція, підвищена емотивність, залежність від впливів середовища, тенденція до уникнення відповідальності, орієнтація більшою мірою на задоволення від процесу діяльності, а не на її результати. Цей тип реагування відрізняють ірреалістичність домагань, риси емоційної незрілості, суб'єктивізм, труднощі соціальної адаптації. Характерна потреба у емоційному залученні без глибини переживань.

Комбатантам характерна потреба у спілкуванні, емоційній залученості, потреба у життєвих змінах та у визнанні. Безпосередність почуттів, пристрасть до забав, ігровому компоненту у діяльності, мінливість в уподобаннях – все це ускладнюється ірреалістичністю домагань, рисами емоційної незрілості, труднощами соціальної адаптації. Також присутня тенденція до уникнення відповідальності, потреба у сильних переживаннях, багата уява, підвищена вразливість, мрійливість. Такі характеристики ряду кольорів добре відображають екзистенційну кризу комбатантів експериментальної групи на початку дослідження.

На констатувальному етапі експерименту другого порядку експериментальною групою найчастіше обирались такі кольори:

- на першій позиції – зелений;
- на другій позиції – жовтий;
- на третій позиції – синій;
- на четвертій позиції – фіолетовий;
- на п'ятій позиції – червоний;
- на шостій позиції – коричневий;
- на сьомій позиції – сірий;
- на восьмій позиції – чорний.

Керуючись частотами появи кольорів, можемо отримати типовий ряд кольорів. Він виявився таким:

(2 4) (1 5) (3 6) (0 7)

Характеристиками такого ряду кольорів є амбіційно-захисні тенденції комбатантів, потреба у відстоюванні власних установок, завзятість, протидія обставинам, які мають захисний характер. Практичність і тверезість суджень, раціоналізм, тенденція до системного підходу під час вирішення проблем. Опора на накопичений досвід. Орієнтація на власну думку, опір зовнішньо-середовищним впливам. Зрілість життєвої платформи. Почуття суперництва. Значущість своєї соціальної позиції.

Виражена надія на успіх, потреба в емоційній залученості, в перервах, в спілкуванні. Оптимістичність, легке вживання у різні соціальні ролі, демонстративність, потреба подобатися оточуючим, залежність від середовищних впливів, пошуки визнання і прагнення до причетності у міжособистісній взаємодії. У виборі виду діяльності найбільше значення надається тому, щоб сам процес діяльності приносив задоволення. Пристрасть до забав, ігрового компонента у діяльності.

Суперечливе поєднання підвищеного почуття власної гідності і хворобливого самолюбства з підвладністю середовищним впливам, орієнтуванням на думку авторитетів. Потреба зміцнити самооцінку через престижність соціальної позиції і популярність серед оточення. Разом із задоволеністю фізіологічних потреб – у вольовому відстоюванні своєї самостійності, потреба у незалежності і зміцненні своїх позицій у соціумі. Має місце пошук виходу зі складної ситуації.

Основні зміни порядку кольорів має зелений колір, який став на перше місце. Це характеризує потребу справити сильне враження та потребу у визнанні. Потяг до утримання всього, що належить особистості і домогтися свого, незважаючи на опір та перешкоди. Цілі комбатантів на своє майбутнє надають життю осмисленість, спрямованість і тимчасову перспективу. Вони закріпились, самоствердились, що вказує на уникнення депресивних станів, від нерозуміння подальших перспектив життя.

Жовтий колір поставлений на перше місце демонструє прагнення до звільнення і надію на більше щастя, а також передбачає бажання позбавитись конфлікту. Якщо на початку дослідження жовтий колір був на першому місці, то зараз він змістився на друге, що означає подолання певного конфлікту, який мав місце раніше. Разом з тим, що захисна реакція залишилась, з'явилися нові амбіції та установки, які важливо відтаювати у середовищі.

На констатувальному етапі експерименту третього порядку експериментальною групою найчастіше обирались такі кольори:

- на першій позиції – жовтий;
- на другій позиції – зелений;

- на третій позиції – фіолетовий;
- на четвертій позиції – червоний;
- на п'ятій позиції – синій;
- на шостій позиції – сірий;
- на сьомій позиції – коричневий;
- на восьмій позиції – чорний.

Врахувавши частоти появи кольорів на кожній із 8 позицій, ми дійшли висновку, що на останньому етапі дослідження отримуємо такий типовий колірний ряд:

(4 2) (5 3) (1 0) (6 7)

Характеристиками такої колірної розкладки є стінічний тип реагування, активність позиції, виражена емотивність. В такому типі реагування поєднуються нестійкість із ригідністю. Вони можуть врівноважувати одне одного при достатньому контролі. Висока пошукова активність у поєднанні із тенденцією до планомірності в прийнятті рішень і діях сприяють ефективній діяльності. При недостатній особистісній інтеграції властиві прояви конфліктності.

Ми вважаємо, що потреба у відстоюванні власних установок, практичність і тверезість суджень, опора на власний досвід, здатність до опору впливам соціального оточення, значущість власної соціальної позиції, які виявляє зелений колір, у цьому випадку є ознакою успішності формувального впливу.

Отже, на першому етапі дослідження основні потреби і тенденції, які виявив тест колірних виборів, такі: потреба в активності, емоційній задіяності і, водночас, потреба у відході від реальної дійсності. Тобто потреби комбатантів експериментальної групи відрізняють внутрішня конфліктність, що проявляється і в конфліктності мотиваційних установок. Комбатантів з проблемами відновлення сенсу відрізняє орієнтація на пошук переживань і, водночас, тенденція до ірраціональності домагань, нереальні вимоги до життя, суб'єктивізм, індивідуалістичність.

На останньому етапі дослідження провідними зберігаються потреба у активності та емоційній задіяності. Також на перший план виходить потреба у відстоюванні власної позиції, що є результатом збереження системи здорового мислення та поведінки. Серед основних тенденцій, які відрізняють досліджуваних на останньому етапі дослідження, – тенденція до пошуку переживань і, водночас, оборонність, агресивність захисного характеру.

На початку реабілітації контрольною групою найчастіше обирались такі кольори:

- на першій позиції – фіолетовий;
- на другій позиції – жовтий;
- на третій позиції – зелений;
- на четвертій позиції – синій;
- на п'ятій позиції – сірий;
- на шостій позиції – червоний;
- на сьомій позиції – коричневий;
- на восьмій позиції – чорний.

Керуючись частотами появи кольорів, можемо отримати типовий ряд кольорів. Він виявився таким:

(5 4) (2 1) (0 3) (6 7)

На констатувальному етапі експерименту першого порядку колірний ряд контрольної групи не дуже відрізняється від колірного ряду експериментальної групи (4 5) (2 3) (1 0) (6 7), що говорить про схожість груп на початку дослідження. Останні два кольори співпадають, тому значима різниця у виборі перших двох кольорів. Якщо у експериментальній групі на першому місці був жовтий колір, а на другому

фіолетовий, то у контрольній групі на першому місці стоїть фіолетовий колір, а на другому жовтий. Жовтий колір поставлений на перше місце демонструє потребу у звільненні і надію на більше щастя, а також передбачає потребу позбавитись конфлікту. Фіолетовий колір поставлений на перше місце демонструє те, що судження і вчинки комбатантів позбавлені реалізму, і їм важко розрізнити дійсність від мрії. Скоріш за все, це викликано обставинами досвіду війни, які породили емоційну нестійкість.

Отже, на першому етапі дослідження осіб, що ввійшли до контрольної групи, відрізняли виражена емоційна нестабільність, ірраціональність домагань, високий, але нестійкий рівень самооцінки, на яку впливає думка значущих оточуючих, риси емоційної незрілості, елементи демонстративності у поведінці. Виразена залежність самооцінки від думки значущих оточуючих впливала на підвищену потребу у визнанні. Звертає на себе увагу той факт, що червоний колір перебуває ближче до кінця ряду, що у поєднанні з іншими позиціями кольорів вказує на відчуття навислої загрози, прагнення уникнути зусиль і збудження, втечу у світ ілюзій, що відповідають власним уявленням і вимогам.

Провідні потреби і тенденції, які виявляються отриманою розкладкою кольорів, – це потреба у відході від реальної дійсності, тенденція до ірраціональності домагань, нереальні вимоги до життя, суб'єктивізм, індивідуалістичність, емоційна незрілість, з одного боку, і потреба в активності, емоційній задіяності – з другого. Фрустрована потреба в самореалізації і досягненні цілей. Такий колірний ряд добре характеризує людей, які перебувають у екзистенційній кризі, що характерно до досліджуваних комбатантів.

На констатувальному етапі експерименту другого порядку контрольною групою найчастіше обирались такі кольори:

- на першій позиції – синій;
- на другій позиції – жовтий;
- на третій позиції – сірий;
- на четвертій позиції – зелений;
- на п'ятій позиції – фіолетовий;
- на шостій позиції – червоний;
- на сьомій позиції – коричневий;
- на восьмій позиції – чорний.

Керуючись частотами появи кольорів, можемо отримати типовий ряд кольорів. Він виявився таким:

(1 4) (0 2) (5 3) (6 7)

Керуючись частотами появи кольорів, можемо отримати типовий ряд кольорів. Він виявився таким:

Характеристиками такого ряду кольорів є змішаний, емоційно нестійкий патерн особистісних проявів, що виявляє високу підвладність впливам зовнішнього середовища. Характерні чутливість, ранимість, залежність від значущих інших. Підвищений самоконтроль і конформність установок поєднуються із тенденцією до легкої зміни настрою і прагнень, до уникнення відповідальності. Властиве надання більшого значення процесу діяльності, ніж конкретним цілям.

У порівнянні з початком дослідження, у отриманій колірній розкладці більшого значення набувають занепокоєння у зв'язку із усвідомленням відсутності сенсу подальшої боротьби на шляху до досягнення цілей, які, очевидно, дещо різноманітніші, порівняно із цілями на початку дослідження. Вони можуть все ще включати цілі подальшого вживання алкогольних

напоїв, але можуть включати і цілі змін власного способу життя.

Оскільки цей колірний ряд характеризується ще й зсувом сірого кольору на початок ряду, у поєднанні із позицією червоного кольору у кінці ряду він вказує на те, що для цієї групи досліджуваних характерні втома і відчуття безсилля, які викликають захисну реакцію обмежувальної поведінки, незважаючи на рішучість щодо досягнення своїх цілей. Зрозуміло, що прояви обмежувальної поведінки ускладнюють можливість психологічного втручання.

Основні потреби і тенденції, які виявляються цією колірною розкладкою, такі: афіліативна потреба – потреба у глибокій прихильності, тенденція до досягнення зовнішнього захисту, до емоційного комфорту; разом з тим – потреба у емоційній задіяності, активності; потреба у спокої, тенденція до пасивності.

Як бачимо, потреби і основні особистісні тенденції контрольної групи комбатантів на другому етапі дослідження відрізняють внутрішню суперечливість, неузгодженість, що, напевно, і є тим важелем, який запускає процес особистісних змін, викликаючи необхідність смислових перебудов.

На констатувальному етапі експерименту третього порядку контрольною групою найчастіше обирались такі кольори:

- на першій позиції – жовтий;
- на другій позиції – фіолетовий;
- на третій позиції – зелений;
- на четвертій позиції – червоний;
- на п'ятій позиції – сірий;
- на шостій позиції – синій;
- на сьомій позиції – коричневий;
- на восьмій позиції – чорний.

Керуючись частотами появи кольорів, можемо отримати типовий ряд кольорів. Він виявився таким:

(4 5) (2 3) (0 1) (6 7)

Основні тенденції, виявлені за допомогою тесту колірних виборів, у контрольній групі на констатувальному етапі експерименту третього порядку практично не змінилися в порівнянні з першими двома етапами. Однак слід зазначити, що червоний колір перемістився на дві позиції ближче до початку ряду, що є ознакою деякої гармонізації особистості, яка відбулась протягом дослідження.

Крім цього, у цій групі на одну із перших 3 позицій перемістився зелений колір, а сірий – перемістився ближче до кінця ряду. Відмічається зсув синього кольору у кінець ряду, а отже, не відображає зону виражених психологічних конфліктів особистості.

Такі зміни колірних позицій свідчать про незадоволеність афіліативної потреби, відчуття непорозуміння, втечу у світ ілюзій від реальності, яка не влаштовує, і розчарувань у сфері значущих міжособистісних контактів. Афіліативна потреба наприкінці дослідження є досить напруженою, однак компенсаторні тенденції, викликані фрустрацією цієї потреби, відносно конструктивні, так як не відмічається на перших позиціях ряду чорного, сірого або коричневого кольорів.

Висновки. З'ясовано провідні потреби, типові для особистості комбатантів. Так, на початку дослідження в ЕГ основні потреби й тенденції, виявлені за допомогою тесту колірних виборів, такі: потреба в активності, емоційній задіяності й водночас потреба у відході від реальної дійсності. На останньому етапі дослідження провідною зберігається потреба в активності, емоційній задіяності, а потреба у відході від реальної дійсності зникла. Також на перший план виходить потреба у відстоюванні власної позиції, що є результатом збереження тієї системи здорового мислення й поведінки, яку ми виробили застосуванням діалектичних стратегій у ході психологічного консультування.

Основними потребами комбатантів КГ протягом дослідження були афіліація – прагнення до глибокої прихильності, тенденція до досягнення зовнішнього захисту, емоційного комфорту; необхідність в емоційній задіяності, активності; потреба у спокої, тенденція до пасивності. На останньому етапі дослідження потреби (в активності, емоційній задіяності, відході від реальної дійсності) досліджуваних КГ майже не змінилися.

Перспективи подальших досліджень можуть стати вивчення трансформації провідних потреб особистості комбатантів під впливами інших методів та методик психологічного консультування на психотерапії, для розвитку найефективніших способів надання допомоги.

Список використаних джерел

1. Карачинський О.А. Діалектичні стратегії надання психологічної допомоги військовослужбовцям в постстресових період / за ред. Стасюка В. В. Вісник Національного університету оборони України, 36-к наук. праць. К.: НУОУ. Вип. 2 (45). 2015 – 352 с.
2. Собчик Л. Н. Метод цветовых выборов. Модифицированный цветовой тест Люшера. Москва, 1990. 88 с.
3. Знаков В.В. Непостижимое и тайна как атрибуты экзистенциального опыта. Психологические исследования. 2013. Т.6, № 31. 1 с. URL: <http://psystudy.ru> (дата обращения: 20.11.2013).
4. Карачинський О. Трансформація смислових структур особистості комбатантів у реабілітаційний період: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.09.

Надійшла до редколегії 25.09.2020

O.Karachynskyi, PhD in psychological sciences,
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv

THE IDENTIFICATION OF CHANGES OF SIGNIFICANT NECESSITIES, THAT ARE TYPICAL FOR THE PERSONALITY OF THE COMBATANT IN THE COURSE OF THE REHABILITATION PERIOD

The article is dedicated to the research of identifying the changes of significant necessities, that are typical for the personality of combatants in the course of the rehabilitation period. In order to identify significant necessities, that are typical for the personality of combatants the method of color selection has been used. It is referred to the necessities that are determined by main colors: the necessity of satisfaction and affection, the necessity of self-empowerment, the necessity of achievement, obtainment, power; the necessity of social activity and emotional engagement. When interpreting the results, the orientation was aimed at the first, second and seventh and eighth positions, though we had the intention to receive the information

© Карачинський О., 2020

concerning the main way of action and its purpose, the one that the researcher is planning to reach as well as his suppressed necessities.

At the initial stage of research within the experimental group (EG) the main necessities and tendencies were focused on activity, the emotional engagement, and simultaneously the necessity to lose the actual reality. At the final stage of research prominent remains the necessity to stay active, and emotionally engaged there's no longer a necessity to lose the actual reality. Prior becomes the need to fortify ones' position.

The main necessities of the control group were: the need to sense intense affiliation, the tendency to achieve external protection and emotional comfort; the need to be emotionally engaged, active, the tendency to be passive. When comparing the fixed stages of the experiment we could obviously claim that the prior necessities of control groups under research have practically not changed. However, at the final stages of research there turned out to be features of harmonizing the personality.

Key words: psychotherapy, psychological consultation, assistance, dialectics, combatant, dianalyses, dialectical behavioral therapy, meaning.

УДК 159.9

Ю.Широбоков, доктор психол.наук,
Харківський національний університет Повітряних Сил імені Івана Кожедуба
О.Тімченко, доктор психол.наук,
Національний університет Цивільного захисту України
К.Кравченко, канд.психол.наук,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2217.2020.44.15-18>

ДЕЯКІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ЩОДО МЕДИКО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ ПОСТ-ІЗОЛЯЦІЙНОЇ ДОПОМОГИ ТА ПІДТРИМКИ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ, ЯКІ ПЕРЕЖИЛИ ПІД ЧАС ПОЛОНУ КАТУВАННЯ

Проблема медико-психологічної допомоги та підтримки особам, які перебували в полоні та/або піддавалися тортурам, актуальна для багатьох країн світу. Згідно з даними Amnesty International завдають тортур і жорстоко поводяться з людьми, принаймні, у 140 країнах світу.

З 2014 року це питання стало особливо гострим, адже збройний конфлікт у країні завжди негативно впливає на дотримання прав людини. Поняття полону актуалізувалося ще в 2014 році, під час протестів на Майдані, й отримало своє продовження внаслідок ситуації, що склалася в Криму та на сході Луганської і Донецької областей. Тортури і жорстоке ставлення забороняються міжнародним правом. Існує міжнародний консенсус стосовно того, що такі зловживання порушують гідність людини і не можуть бути виправдані ніякими обставинами.

Але, на жаль, реалії сьогодення та ведення бойових дій на сході України змушують робити висновки про недотримання країною агресором Женевських конвенцій та гуманного поводження з військовополоненими. Таким чином, увага науковців була спрямована саме на вирішення питань та надання деяких рекомендацій щодо медико-психологічної пост-ізоляційної допомоги та підтримки військовослужбовцям, які пережили під час полону катування. Матеріал статті ґрунтується на проведених емпіричних дослідженнях та на досвіді надання психологічної допомоги військовополоненим у пост-ізоляційний період.

У дослідженні брали участь 694 колишніх військовополонених, які були звільнені з військового полону впродовж 2015-2019 років. З загальної кількості досліджуваних (n=694), 643 особи (92,7%) – військовослужбовці Збройних Сил України та 51 особа (7,3%) – бійці добровольчих батальйонів («добробатівці»).

У статті розкриті особливості психологічної роботи з колишніми бранцями, розглянуті особливості кожного етапу надання психологічної допомоги військовослужбовцям. Також представлений аналіз негативних психологічних наслідків перебування у військовому полоні, серед яких почуття провини та сорому, контроль власних почуттів, уникнення спілкування та ізоляція, негаразди у подружніх та сімейних стосунках, агресивні реакції та бажання помсти.

Ключові слова: військовополонені, тортури, бранці, полон, медико-психологічна допомога та підтримка.

Постановка проблеми. Тортури – це гіперекстремальна ситуація, що призводить до важких психічних та емоційних наслідків незалежно від психологічного стану особи до катувань [1].

У міжнародній практиці головним керівництвом для роботи з людьми, що піддавалися тортурам, є Стамбульський протокол або ж Керівництво з ефективного розслідування і документування тортур та інших жорстоких, принизливих для гідності видів поводження та покарання [2].

Психологи та психотерапевти, на основі особистого досвіду, неодноразово робили спроби визначити та ідентифікувати специфічний розлад, спричинений катуваннями (так званий синдром тортур), але це не було підтверджено емпірично. І до сьогодні ми не знайшли в науковій літературі підтверджень того, що «унікальні» розлади в результаті впливу тортур відмінні

від розладів, спричинених іншими психотравмувальними подіями полону. Ми лише можемо констатувати, що пережиті під час полону катування призводять до дисоціативних розладів, а також до глибоких дезінтеграційних явищ, таких як деперсоналізація, і навіть до формування різних его-станів, що містять окремі когнітивні, афективні й поведінкові структури [3].

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблеми полону присвячені чисельні дослідження [4,5,6], проте особливості медико-психологічної пост-ізоляційної допомоги та підтримки військовослужбовців, які пережили під час полону катування вивчені недостатньо.

Мета статті. Систематизувати отриманий практичний досвід, розглянути особливості та надати деякі рекомендації щодо медико-психологічної пост-

© Широбоков Ю., Тімченко О., Кравченко К., 2020

ізоляційної допомоги та підтримки військовослужбовцям, звільненим з полону.

Виклад основного матеріалу. Розглянемо негативні психологічні наслідки, які можуть виникнути у людини після перебування в полоні. Надзвичайно інтенсивно в людей, які пережили ситуацію полону, проявляється *комплекс провини та сорому*. Оскільки, під час полону, бранці можуть піддаватися приниженню та жорстоким діям, вони схильні ідентифікувати себе з вчиненими над ними принизливими діями («зі мною зробили щось погане, отже я теж поганий»).

У потерпілих часто з'являється почуття провини за власні дії та реакції («я поведився не гідно», «я зрадив своїх», «я зрадив свою Батьківщину», «я виконав принизливу вимогу» тощо) і почуття провини за те, що вижив. При цьому у військових спостерігається значно суттєвіша інтенсивність проявів сорому та провини, ніж у цивільних заручників [1].

Комплекс провини накопичується тому, що для деякого з колишніх бранців провина — єдина можливість не визнавати ситуацію своєї абсолютної вразливості. Наприклад, «якщо я винен, значить я зробив щось не так і потрапив у таку ситуацію. Це означає, що я все-таки якось впливав на її виникнення». Несвідомо військовополонений намагається повернути собі хоча б хибне відчуття контролю над власним життям.

Окрім того, у людей, які пережили ситуацію полону, формується так званий парадокс контролю. Під час утримання в полоні військовослужбовець випрацьовує нові стратегії виживання: контроль власних почуттів, дій та емоцій. Після звільнення з полону названі механізми продовжують функціонувати. Наприклад, колишній бранець намагається утримувати власний гнів (хоча в полоні це не допомагало йому вижити, а лише погіршувало його стан). Саме тому, при роботі з такими випадками, важливо допомогти звільненому з полону військовослужбовцю поступово повертати реальне конструктивне відчуття контролю у власному житті [1].

Розповсюджена стратегія подолання наслідків тортур — *о уникнення близького спілкування та ізоляція від суспільства*. У колишнього бранця виникає ілюзія, що таким чином він може зцілитися від травм та вберегтися від повторної травматизації. Але дуже важливо колишньому військовополоненому пояснити, що оскільки травми, які він отримав, були спричинені людьми (хоча таких нелюдів важко називати людьми), зцілитися він зможе лише в контакт з іншими людьми.

Не варто знецінювати *біль та почуття людини*, яка пережила ситуацію полону. Будь-який контакт має бути дозованим, з урахуванням потреб та особливостей психологічного стану колишнього бранця.

Факт насильницького утримання може глибоко вплинути на родину потерпілого, на *близькі стосунки між подружжям, батьками та дітьми*. Інші члени сім'ї також травмовані й не завжди можуть підтримати звільненого з полону військовослужбовця, оскільки, по-перше, вони самі потребують підтримки, а по-друге, близькі люди зазвичай надто сильно включаються в травматичну ситуацію і не завжди можуть допомогти іншому.

У родині колишнього бранця можуть змінитися ролі та взаємини: втрачається довіра одне до одного та до світу загалом, що приводить до бажання надмірного контролю та опіки, іноді в обох членів подружжя. Звільнені з полону часто стають надзвичайно чутливими і нетерпимими до будь-яких проявів контролю, але хочуть контролювати своїх рідних,

тримати під контролем ситуацію, що може викликати додаткові непорозуміння.

Родині потрібно пояснювати причину такої поведінки. Це допоможе зменшити рівень тривожності та напруження [1].

Робота з подружжям, особливо на перших етапах, суттєво відрізняється від традиційної сімейної терапії.

Дружину (чоловіка) особи, що піддавалася під час полону тортурам, варто залучати до терапії як помічника та ресурс. Проте це не завжди можна реалізувати, оскільки партнери звільнених з полону військовослужбовців часто самі потребують психологічної допомоги.

Важливо, щоб члени сім'ї:

- ✓ були обізнані щодо психологічних особливостей ситуації військового полону;
- ✓ навчилися говорити про власні переживання;
- ✓ визначили ситуації, що викликають додаткову травматизацію;

✓ відпрацьовували стратегію подолання кризи (головним інструментом тут буде посилення вже наявного потенціалу родини).

Часто члени родини переживають відчуття втрати: адже вони чекали близьку людину, хвилювалися за неї, думали, що звільнення з полону стане завершенням негараздів, а в реальності все відбувається інакше. Коли хтось перебуває в полоні, близькі відчують фізичну відсутність, але психологічну присутність рідного. Його чекають, усе, що відбувається в сім'ї, пов'язується з ним, навіть можуть відкладатися ключові родинні події до моменту його повернення. Але коли людина повертається з полону, рідні зустрічаються з новими випробуваннями. Нерідко члени родин говорять про фізичну присутність звільненого з полону, але про його відсутність психологічну.

Дружини потерпілих часто говорять: «Я його чекала... Я знала що ми будемо щасливі лише тоді, коли він повернеться... А зараз він вдома, але я його не відчуваю... Він часто мовчить, таке відчуття ніби це не він... або ж він перебуває в іншому місці... Мені так важко, наче я його втратила». У такі моменти дружина ще й відчуває провину: «Я мала б радіти, що він звільнений і живий... а я весь час сумую, бо таке відчуття, що я втратила його назавжди» [1]. У такій ситуації важлива психологічна просвіта для нормалізації та легалізації почуттів.

Катування в умовах військового полону породжує сильні агресивні та сповнені помсти імпульси в колишніх бранців. Ці імпульси вступають у конфлікт із системою моральних цінностей звільнених військовополонених — відбувається витіснення, розщеплення або проектування назовні. Така динаміка може призвести до порочного кола, що перешкоджатиме зціленню колишнього бранця [3].

Успішності медико-психологічної пост-ізоляційної допомоги та підтримки військовослужбовцям, які пережили під час полону катування, будуть сприяти особливості стосунків психолога (психотерапевта) та колишнього бранця (хоча в таких взаєминах важко встановити класичний нейтралітет). Крім того, психолог (психотерапевт) має забезпечити і правовий захист, і підтримку звільненому з полону військовослужбовцю.

Байдужість психолога (психотерапевта) щодо колишнього бранця, який пережив катування, — ознака синдрому вигорання, а *нейтралітет* — свідчення захисту від почуття страху, безпорадності або

безсилля. Нейтральне ставлення до колишнього бранця, який пережив тортури, може виявитися шкідливим: не достатньо емпатійного психолога колишній військовополонений може сприймати як нового мучителя [1].

На початку медико-психологічної пост-ізоляційної допомоги та підтримки військовослужбовцям, які пережили під час полону катування, колишнім бранцям потрібна психологічна просвіта, щоб пояснити суть проблеми, особливості та мету допомоги. Уже протягом перших інтерв'ю з колишнім військовополоненим необхідно визначити терміни проведення сесій, сказати, як важлива кожна сесія [3].

На початковому етапі медико-психологічної пост-ізоляційної допомоги та підтримки метою є встановлення елементарної безпеки та поступове відродження базової довіри. Опрацювання травматичного досвіду в цій фазі може бути несприятливим. Є ризик, що медико-психологічна пост-ізоляційна допомога та підтримка припиниться передчасно, адже колишньому бранцю важко бути в контакт з джерелом болю і нестерпною тривогою через недостатньо безпечний простір та стосунки з психологом (психотерапевтом). Важливо, щоб психолог турбувався про об'єм травматичного досвіду, який розкриватиметься протягом однієї сесії.

Перебіг медико-психологічної пост-ізоляційної допомоги та підтримки часто буває ускладненим, а його результати – доволі обмеженими, насамперед тому, що була зруйнована «базова довіра» колишнього бранця і йому важко відразу відчути безпеку при контакт з психологом (психотерапевтом). Жертви тортур блокують свій травматичний досвід, що істотно порушує психологічний та/або психотерапевтичний контакт.

Багато проблем пов'язані з тенденцією колишніх військовополонених до переживання почуття провини. Жертви тортур можуть ідентифікувати себе з кривдниками, щоб зберегти зруйновану ідентичність.

Така «залежність у ненависті» може призвести до нового почуття провини, що віддалить колишніх бранців ще більше від інших людей. Психолог (психотерапевт) має знати про можливість такої емоційної прихильності і вміти захистити себе від цього. Це можна досягти, якщо психолог (психотерапевт) залишиться сильним і точним, знатиме, як встановити межі, тактовно відкидатиме спроби колишнього військовополоненого ідеалізувати фахівця-психолога (психотерапевта).

Наступна фаза – поступове відтворення та опрацювання травматичного досвіду. Зазвичай, цей етап найдовший і часто найважчий. Психолог (психотерапевт) має проявити тактовність, емпатію, став фактором стабілізації та гарантом безпеки. Так відбувається експозиція травматичного досвіду та

створюється простір для відновлення внутрішнього відчуття безперервності й цілісності

Остання фаза присвячена реконструкції, реінтеграції та відділенню від психолога (психотерапевта), включенню постраждалого в суспільне життя, плануванню нового життя [3].

Висновки. Таким чином, за результатами проведених досліджень та досвіду надання психологічної допомоги та підтримки ми прийшли до висновку, що після звільнення з полону у військовослужбовця тривалий час можуть зберігатися набуті в полоні стратегії виживання, що часто призводить до додаткових ускладнень у процесі повернення його до мирного життя. Адже під час тортур у полоненого часто виникає «дилема вибору», коли людина може бути покарана за будь-яку вчинену або не вчинену дію чи прояв. Тому бранець намагається обмежувати свої дії, що допомагає йому вижити в полоні, але після звільнення ускладнює соціалізацію. Медико-психологічна допомога та підтримка повинні бути обов'язковими заходами, що проходить особа після звільнення з полону, причому вона повинна бути організована на державному рівні за сприянням усіх необхідних управлінських структур.

Перспективи подальших досліджень проблеми. На нашу думку, перспективним напрямом досліджень за даною тематикою є розробка програм підготовки психологів до супроводу військовополонених у пост-ізоляційний період з урахуванням вже набутого досвіду.

Список використаних джерел:

1. Пророк Н., Запорожець О., Креймеєр Д. Основи реабілітаційної психології: подолання наслідків кризи. Навчальний посібник. Том 3. Київ, 2018. 236 с. URL: <https://www.osce.org/uk/project-coordinator-in-ukraine/430811> (дата звернення: 10.10.2020).
2. Стамбульський протокол. Руководство по эффективному расследованию и документированию пыток и других жестоких, бесчеловечных или унижающих достоинство видов обращения и наказания. Организация Объединенных Наций. Нью-Йорк и Женева, 2004. URL: <https://www.twirpx.com/file/1184318/> (дата звернення: 12.10.2020).
3. Предупреждение пыток. Справочник для персонала ОБСЕ на местах, 30 января 2009. URL: <https://www.refworld.org.ru/docid/498aab152.html>. (дата звернення: 12.10.2020).
4. Кобза В. Незламні. Спогади полонених. Військо України, 2015. Випуск № 09 (179), С. 12–17.
5. Нікітін Ю. В. Антитерористична операція як необхідна форма протидії злочинності та забезпечення безпеки суспільства. Держава та регіони. Сер.: Право., 2014. Випуск №2. С. 132–136.
6. Scherstjanoi E. Wege in die Kriegsgefangenschaft. Erinnerungen und Erfahrungen deutscher Soldaten. Berlin, 2010. P. 14–23.

Надійшла до редколегії 02.10.2020

J. Shyrobokov, Doctor of psychological sciences,
The Kharkiv Ivan Kozedub national Air Force University
O. Timchenko, Doctor of psychological sciences,
National University of civil defense of Ukraine
K. Kravchenko, PhD in psychological sciences,
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv

SOME RECOMMENDATIONS CONCERNING THE MEDICAL-PSYCHOLOGICAL POST-ISOLATIONAL ASSISTANCE AND SUPPORT OF SERVICEMEN, THAT ENDURED TORTURE IN THE COURSE OF IMPRISONMENT

The issue of medical-psychological assistance and support to individuals, that have been imprisoned and/or tortured is an up-to-date issue for many countries in the world. In accordance with the data provided by Amnesty International people are undergoing torture and cruel treatment at least in 140 countries of the world.

In 2014 this issue has become extremely urgent, due to the fact that the armed conflict within a country always negatively influences the adherence of human rights. The definition of captivity has been actualized in 2014, in the course of the Maidan protests and received its continuity as a result of the situation that occurred in Crimea and the East of the Luhansk and Donetsk regions. Tortures and cruel treatment are prohibited by international law. There's an international consensus with regard to the fact that such abuses violate the dignity of a human being and cannot be justified by any circumstances. But, most unfortunately the realities of today and the conduct of combat activities in the East of Ukraine force us to make conclusions about the non-adherence of the aggressor-state to the Geneva conventions and the humane treatment of prisoners of war. Thus, the attention of scientists has been directed solely at solving these issues and providing certain recommendation concerning the medical-psychological post-isolation assistance and support to military personnel, who have endured torture in captivity. The material of the article is based on conducted empirical research and the experience of providing psychological assistance to the prisoners of war in the course of the post-isolation period.

The overall amount of prisoners of war that have participated in the research are 694, who have been deliberated from captivity in the course of the years 2015-2019. From the general amount of people under research (n=694), 643 individuals (92,7%) – are military men of the Armed Forces of Ukraine and 51 individual (7,3%) – are the combatants of volunteer battalions (representatives of volunteer battalions).

The articles presents the peculiarities of psychological work with former prisoners, the peculiarities of every stage of providing psychological assistance to military men has been scrutinized. There's also the presented analyses of negative psychological implications of being held in captivity, among which the sense of guilt and shame, the control of ones' emotions, avoiding communication and isolation, misfortunes in terms of marriage and family relations, aggressive reactions and the yearning for vengeance.

Key words: prisoners of war, tortures, prisoners, captivity, medical-psychological assistance and support

УДК 330.35

В.Гура, канд.екон.наук, доц.,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ
Ю.Скопенко, студентка 2 к. маг.,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2217.2020.44.19-23>

АНАЛІЗ СУЧАСНОГО СТАНУ ІННОВАЦІЙНОГО ПІДПРИЄМНИЦТВА В УМОВАХ ДІДЖИТАЛІЗАЦІЇ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ

У статті розглянуто питання цифровізації інноваційної сфери України. Досліджено актуальність проблематики щодо розвитку інноваційного підприємництва з використанням нових технологій, розробок та підходів задля успішного позиціонування країни на міжнародній арені, а також розкриття нових можливостей та перспектив. Висвітлено основні проблеми в інноваційній діяльності країни: відсутність чітко сформульованої стратегії з боку держави щодо інноваційного розвитку, застаріла матеріально-технічна база, недостатність фінансових ресурсів. Підкреслено ініціативи держави, які є поштовхом для розвитку країни: «Держава в смартфоні» – застосунок «Дія», функціонал якого представляє чималий перелік послуг; «Доступні кредити 5-7-9%» – найтриваліший кредит може бути надано на 5 років, а найбільша сума сягає до 3 млн.грн., які дозволяють здійснювати розвиток інноваційного підприємництва без перешкод. Проаналізовано три основних рейтинги щодо рівня інноваційності України: Global Innovation Index, Bloomberg Innovation Index та IMD World Competitiveness ranking. Позиція України в даних рейтингах залишається доволі низькою і нашої країні поки далеко до лідерів – Швейцарії, Великобританії, Швеції, Нідерландів та США, що свідчить про необхідність нового підходу до конкуренції та зміни державної політики щодо цього питання, тому що інновації – це запорука довгострокового економічного зростання. Розглянуто шляхи покращення та стимулювання розвитку інноваційної сфери України: об'єднання політичних, наукових, підприємницьких зусиль на вирішенні комплексу проблем стратегічного та тактичного характеру, а також формування державної інноваційної системи, розробка плану дій щодо розвитку України в аспекті інновацій та технологій. Створення такої злагодженої системи потребує: зниження податкового тиску на інноваційні підприємства, розвиток міжнародних взаємозв'язків для обміну нових знань та технологій у інноваційній діяльності, підвищення ефективності державних програм у системі фінансування.

Ключові слова: інновації, ініціативи держави, рейтинг, діджиталізація.

Постановка проблеми. На сучасному етапі розвитку технологій, суспільства та економіки настав час створення ефективної взаємодії між інноваціями та сферами діяльності людини, адже це створює значні перспективи. Майбутнє, в якому роботи-дрони доставлятимуть пошту, нанороботи лікуватимуть ледь не від усіх хвороб, а 3D-принтери друкуватимуть будинки, органи і все, що буде необхідним, уже зовсім близько, але неодмінною умовою є політика держави з ціллі стимулювання впровадження інновацій.

Актуальність питань інформатизації всіх сфер суспільно-економічного життя цілком очевидна. Потреба в розробці й застосуванні ефективних комп'ютерних програм і технологій сьогодні зростає швидкими темпами. Внесення певної ясності в ситуації на ринку – перша і поки не до кінця усвідомлена необхідність суб'єктів підприємницької діяльності. І тут комп'ютерна технологія незамінна, оскільки вона дає можливість оптимізувати і раціоналізувати управління за рахунок застосування нових засобів збору, передачі, обробки і накопичення інформації. Зараз існують програми, що є необхідними у веденні обліку, прийнятті управлінських рішень, проведенні конференцій, які, в свою чергу, допомагають керівникові приймати розумні, зважені та ефективні рішення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженням функціонування інноваційної діяльності в Україні займаються такі вітчизняні вчені, як: Л.Губерський, А.Колодійчук, І.Назаров, В.Осецький, В.Сизоненко, Д.Стеченко та інші.

В.Сизоненко аналізує основні напрями розвитку інноваційної діяльності в сучасних умовах та загальний вплив інновацій на економіку України [11]. Д.Стеченко зазначає про особливості стимулюючих факторів

інноваційного розвитку економічної системи країни [12]. В.Осецький висвітлює причини інноваційного розвитку [10]. А.Колодійчук досліджує вплив інформатизації на рівень інноваційного розвитку України [8].

Відомими вченими, які також досліджували інноваційну сферу, є Е.Тоффлер, П.Друкер, Дж.Гелбрейт, Д.Белл.

У своїй праці «Прихід постіндустріального суспільства» Д.Белл розкриває вплив інновацій на розвиток підприємницького сектора, а також досліджує характерні особливості постіндустріального етапу [25]. Е.Тоффлер у книзі «Третя хвиля» розглядає різницю між основними етапами розвитку суспільства, аналізує переваги та недоліки розвитку інноваційної діяльності [24]. Дж.Гелбрейт [26] та П.Друкер [28] описують протиріччя інноваційного прориву. Науковці вважають, що різні соціальні класи мають свою особливу реакцію на впровадження інновацій в їх повсякденне життя.

Саме тому, питання, які пов'язані з розвитком інноваційного підприємництва та нових технологій, є актуальними і вимагають подальшого дослідження.

Мета статті полягає у вивченні сучасного стану інноваційного підприємництва, аналізі інноваційної діяльності в Україні та окресленні шляхів поліпшення даної сфери.

Виклад основного матеріалу дослідження. У сучасному світі склалася ситуація, коли інновації є ключем до розвитку економіки та країни в цілому. Використання нових технологій, розробок та підходів не просто є бажаним, а повинно стимулюватися державою, тому що економічна ситуація в країні досить часто залежить від рівня розвитку її регіонів, технологічного оснащення та інноваційності підприємств. Це є помітним, починаючи зі звичайних

© Гура В., Скопенко Ю., 2020

бюрократичних процедур і закінчуючи швидкістю і якістю реакції держави на непередбачувані ситуації та обставини.

Зазвичай під інноваціями розуміють введений у використання новий або покращений продукт, підхід чи метод, які здійснюють вплив на організацію виробничого процесу, підходів до збутової політики чи комунікацій в компанії [17]. У Законі України "Про інноваційну діяльність" інновації тлумачаться як "новостворені і вдосконалені конкурентоздатні технології, а також організаційно-технічні рішення виробничого, адміністративного, комерційного або іншого характеру, що істотно поліпшують структуру та якість виробництва і (або) соціальної сфери" [2].

Будь-який вагомий перехід від одного етапу розвитку суспільства до іншого пов'язаний з інноваціями: використання новітніх технологій і засобів виробництва, форм організації суспільства, методів управління тощо. Кардинальні події, що супроводжують розвиток суспільства, завжди створюють технічні чи соціальні інновації: металеві засоби праці, колесо, парова машина, обмін товарами, гроші [14].

Існують різноманітні підходи до класифікації інноваційних змін. Загально визнаним є підхід, який був запропонований Й.Шумпетером у праці "Теорія економічного розвитку" (1912):

- виробництво принципово нових товарів і послуг;
- застосування нової техніки і технології, нових методів виробництва;
- завоювання нових ринків збуту продукції;
- відкриття нових джерел сировини;
- реорганізація виробництва, наслідком якої є порушення встановленої монополії [13].

Про інновації та використання новітніх технологій звикли говорити в контексті підприємств, галузей тощо, однак ці поняття не дуже часто асоціюються з державою, хоча саме вона повинна стимулювати розвиток інновацій та здійснювати політику щодо інтеграції новітніх технологій в економіку країни.

Вплив інновацій на соціально-економічний розвиток може призвести до радикальних структурних зрушень в економіці та соціумі і значно вплинути на загальний підхід до створення вартості – починаючи з постачальників, закінчуючи користувачами. Однак, інноваційна політика залежить від різних складових загальної соціально-економічної системи, а це означає, що в будь-якій державі потрібно створити та реалізувати певний багатофакторний набір політичних інструментів щодо інновацій та суміжної з інноваціями діяльності. Розвинені країни світу активно використовують інновації у конкурентній боротьбі на світових ринках.

Сьогодні існує багато тверджень про відставання України від інших держав у використанні інновацій, але це можна перетворити на перевагу, пропустивши проміжні етапи розвинутих країн та впровадивши найновіші досягнення науки і техніки вже зараз. Але тільки при комплексному підході та аналізі Україна зможе використати цей шанс і перейняти досвід інших. У такому випадку це дасть можливість країні вирватись зі складних умов, використовуючи на користь свої недоліки.

Напрямок інноваційного розвитку, для країни, яка тривалий час характеризується словом «сировинна», є не найлегшим варіантом і потребує реформування та

змін на всіх рівнях, але в довгостроковій перспективі є виправданим та допоможе активізувати економіку і прискорити розвиток, що в результаті покращить рівень життя та благополуччя населення.

Новим зрушенням, яке послужить поштовхом для розвитку країни є ініціатива «Держава в смартфоні». Першими кроками до реалізації якої є застосунок «Дія» – вже зараз функціонал додатку представляє чималий перелік послуг: паспорт громадянина України, закордонний паспорт, картка платника податків, електронні права, технічний паспорт, оплата штрафів за порушення ПДР чи за виконавчими провадженнями. Планується, що з 1 вересня 2021 року запрацює система отримання державних послуг без паперових документів завдяки цьому мобільному додатку, а це означає, що жодна державна установа не зможе вимагати від українців нескінченний перелік документів задля отримання тієї чи іншої послуги [6].

Також варто звернути увагу на нову державну програму «Доступні кредити 5-7-9%». Згідно з цією програмою найтриваліший кредит може бути надано на 5 років, а найбільша сума сягає до 3 млн.грн. Ціллю для одержання коштів в кредит може бути: купівля нових та вже бувають у використанні основних засобів (за виключенням нерухомості); оновлення та ремонт основних засобів, які вже є у власності; реставрація, здійснення ремонту та будівництва будівель та приміщень (за виключенням офісних), поповнення обігових коштів, придбання прав інтелектуальної власності (франчайзинг). Дану позику можна отримати в трьох комерційних банках: «ПУМБ», «Альянс», «Львів», а також в банках державного сектору: ПриватБанк, Ощадбанк, Укргазбанк, УкрЕксімБанк [7].

Таким чином держава не залишається осторонь світових тенденцій, оскільки інновації є одним із основних каталізаторів для розвитку економіки та країни в цілому.

У світі є дуже багато рейтингів, які показують місце країни на світовій арені згідно з її рівнем інноваційності. Кожен з них складений на основі різних показників, тому в кожному положення країн відрізняється. Одним із таких є Global Innovation Index, який щорічно публікується бізнес-школою INSEAD, Всесвітньою організацією інтелектуальної власності та Корнельським університетом. За ним Україна у 2020 році займає 45 місце серед 131 країн, покращивши показник 2019 року на дві позиції [23].

Загалом дослідження аналітиків свідчить про те, що країни поділяються на три групи – лідери, успішні та країни-аутсайтери – все залежить від розміру ВВП на душу населення при визначенні впливу на нього інноваційних ринків. Україна займає позицію ближче до центру кривої в сегменті ефективних «процвітаючих» інноваторів [23].

Варто також розглянути Bloomberg Innovation Index. Він може й не є найточнішим серед усіх відомих рейтингів інновацій, однак методологія його розрахунку є досить точною для того, щоб визначити інновативність тої чи іншої країни, та досить простою, щоб дати зрозуміти пересічній людині сутність даного індексу. Даний індекс формують 7 складових, за якими оцінюються країни, та обирається окремий лідер. Потім виводиться середній показник із 7 значень та формується кінцевий рейтинг [18].

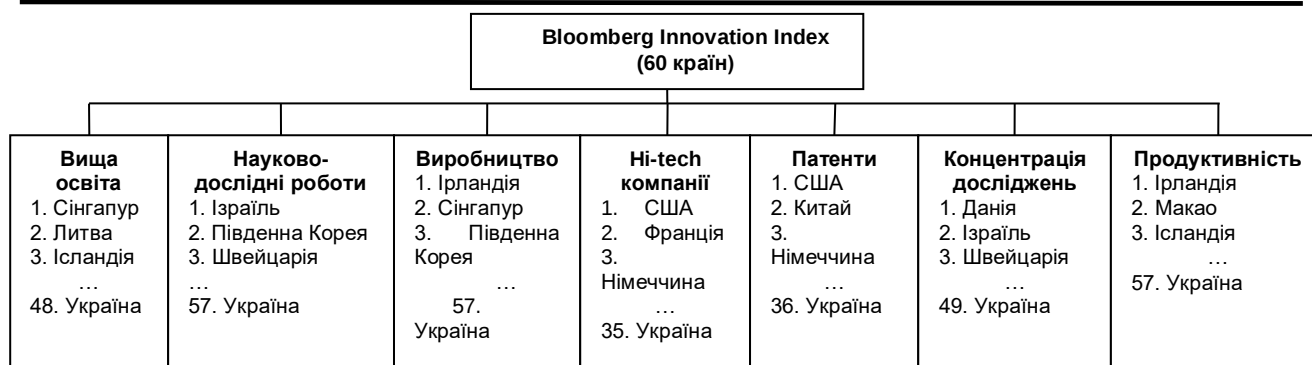

Рис.1. Складові Bloomberg Innovation Index.

Джерело: складено авторами на основі [18].

Якщо розглядати загальний індекс Bloomberg Innovation Index 2019 [18], то трійка лідерів – це Південна Корея, Німеччина та Фінляндія. Україна ж у 2020 році займає 56 позицію з 60 у індекс Bloomberg Innovation Index, що на 3 позиції нижче, ніж у 2019 (рис.1). Загалом спостерігається вкрай негативна тенденція, оскільки сьогоdnішній показник є найгіршим за тривалий період. Для порівняння, Польща у 2020 році посіла 25 місце, Словенія – 21, а Австрія – 11 позицію [18].

Для детального вивчення необхідно розглянути позиції України в міжнародному рейтингу глобальної конкурентоспроможності за версією IMD (IMD World

Competitiveness ranking) [20], щоб оцінити її привабливість в інвестиційному просторі.

Це глобальне дослідження, результати якого відображені в рейтингу країн за показником економічної конкурентоспроможності. Аналіз проводить Institute of Management Development (IMD). У даному рейтингу в 2018 році Україна посіла 59 місце, розташувалась між Колумбією та Бразилією із 63 країн (рис.2) [20].

Однак у 2019 році у рейтингу ситуація дещо покращилася і Україна зайняла 54 позицію із 63, розмістившись між Словацькою Республікою та Перу [20].

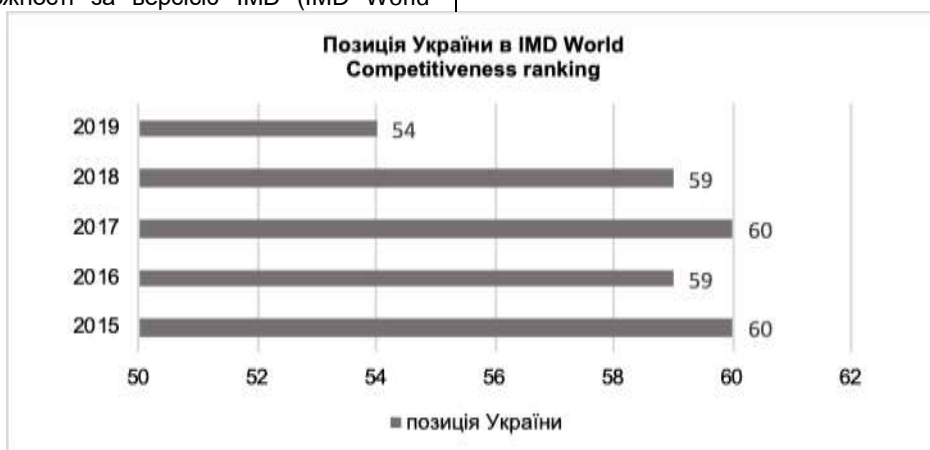

Рис.2. Рейтинг України за рівнем глобальної конкурентоспроможності за версією IMD

Джерело: складено авторами на основі [20].

Якщо розглядати територіальних сусідів, які є в цьому рейтингу, то вони займають наступні позиції

(табл.1):

Таблиця 1

Рейтинг країн-сусідів України за версією IMD

Країна	Польща	Росія	Угорщина	Румунія	Словаччина
Позиція в рейтингу IMD	37	43	47	51	42

Джерело: складено авторами на основі [20].

Міжнародні рейтинги можна віднести до індикаторів, які є для інвестора базою в його аналізі. Саме тому оцінка позиції держави в цих рейтингах є відправною точкою, з якої формується уявлення про інвестиційне середовище країни. А Україна, порівнюючи із розглянутими сусідами, займає найгірше місце, що свідчить про необхідність нового підходу до конкуренції та зміну державної політики щодо цього питання.

Висновки. Україна сьогодні належить до країн, які визнають необхідність активного впровадження інновацій для вирішення соціально-економічних проблем держави. Разом з тим, структурно-технологічні зрушення, що були здійснені після здобуття незалежності, мають стихійний характер, а ключові механізми зростання і надалі зосереджені в групі галузей, конкурентоспроможність яких в основному

залежить від використання екстенсивних факторів виробництва і потребує відносно незначного рівня інноваційності. Підприємства цих галузей, як правило, зосереджені на експорті сировинних товарів, що, як наслідок, зумовлює низьку конкурентоспроможність економіки, нерівноцінний обмін та значне відставання країни в соціально-економічному розвитку.

Для ефективного розвитку держави необхідно обрати та реалізувати певну бізнес-модель. В основу соціально-економічного розвитку розвинених країн покладено модель інноваційного розвитку економіки. Проте в Україні сьогодні переважають дві інші моделі: ресурсна, яка не визнає високотехнологічне виробництво, та інтелектуально-донорська. У довгостроковому періоді вони є не ефективними, оскільки зумовлюють виснаження ресурсів країни, витік факторів виробництва із країни і унеможливають забезпечення високих показників рівня добробуту населення [15].

Сьогоднішня ситуація в інноваційно-інвестиційній сфері формує попит на таку державну політику, яка могла б забезпечити всебічний розвиток інноваційної діяльності та позитивний інноваційний вплив на економічну ситуацію країни. Основним завданням у цьому є зосередження політичних, наукових і підприємницьких сил на ефективному вирішенні комплексу проблем теоретичного, стратегічного і тактичного характеру. Актуальним і необхідним є також формування державної інноваційної системи, створення плану дій щодо розвитку України в аспекті інновацій та технологій (діджиталізація різних сфер економіки). Це дасть можливість реалізувати заходи, які допоможуть Україні перейти на інноваційну модель розвитку країни. Такий орієнтир при успішній реалізації позитивно відобразиться на позиціонуванні нашої держави на міжнародній арені, а також розкриє нові можливості та перспективи співпраці з іншими країнами.

Список використаних джерел:

1. Закон України "Про Загальнодержавну комплексну програму розвитку високих наукоємних технологій", Законодавство України, 2004. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1676-15> (дата звернення: 10.09.2020).
2. Закон України "Про інноваційну діяльність", Законодавство України, 2002. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/40-15> (дата звернення: 10.09.2020).
3. Закон України "Про пріоритетні напрями інноваційної діяльності в Україні", Законодавство України, 2012. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3715-17>. (дата звернення: 26.04.2020).

4. Постанова Верховної Ради України "Про Концепцію науково-технологічного та інноваційного розвитку України", Законодавство України, 1999. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/916-14>. (дата звернення: 10.07.2020).
5. Державна служба статистики України, Ukrstat.gov.ua, 2020. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua>. (дата звернення: 21.09.2020).
6. Дія: Державні послуги онлайн, Єдиний портал державних послуг Дія, 2020. URL: <https://diia.gov.ua>. (дата звернення: 11.09.2020).
7. Державна програма «Доступні кредити 5-7-9%», Державна програма «Доступні кредити 5-7-9%», 2020. URL: <https://5-7-9.gov.ua>. (дата звернення: 11.09.2020).
8. А. Колодійчук, Інформація як фактор інноваційного розвитку економіки. Формування ринкових відносин в Україні. 2012. С.58-62.
9. В. Базилевич, Економічна теорія: Політекономія: Підручник, 9th ed. доп. Затверджено МОН. За ред. В.Д. Базилевича., 2014. С. 710.
10. В. Осецький Структурные и институциональные факторы инновационного развития. Экономика управления, Вип. 2, 2010. С. 71-76.
11. В. Сизоненко Механізми активізації інноваційної діяльності інтегрованих структур. Теоретичні та прикладні питання економіки. Вип. 27. 2012. С.76-87.
12. Д. Стеченко Стимулювання інноваційно-інвестиційної активності розвитку конкурентоспроможної економіки, Теоретичні та прикладні питання економіки. Вип. 27, 2012. С.106-111.
13. Й. Шумпетер, Теория экономического развития. Капитализм, социализм и демократия. ЭКСМО, 2007. С. 863.
14. М. Бутко, А. Неживенко, Т. Пепа, Економічна психологія. навч. посіб. За заг. ред. Бутка М.П. «Центр учбової літератури», 2016. С.232.
15. Н. Тувакова Ретроспективний аналіз інноваційних моделей економічного зростання, «Фінансовий простір». Вип.3, 2011. С. 49-53.
16. О. Свтушевська Роль інноваційних технологій у розвитку суспільства, Інвестиції: практика та досвід. Вип. 21, 2013. С.14-16 URL: http://www.investplan.com.ua/pdf/21_2013/4.pdf. (дата звернення: 10.09.2020).
17. Руководство Осло. Рекомендации по сбору и анализу данных по инновациям, 3rd ed. ОЭСР; Евростат; пер. с англ., 2010. С.31.
18. Bloomberg Innovation Index, Bloomberg.com, 2020. [Online]. Available: <https://www.bloomberg.com>.
19. Ease of Doing Business Index, World Bank, 2020. [Online]. Available: <https://www.doingbusiness.org>.
20. IMD World Competitiveness ranking, imd.org, 2020. [Online]. Available: <https://www.imd.org/content/assets>. [Accessed: 26 - Apr- 2020].
21. Index of Economic Freedom: Promoting Economic Opportunity and Prosperity by Country, Heritage.org, 2020. [Online]. Available: <https://www.heritage.org/index/>.
22. The Global Competitiveness Report 2008-2019, Wwf3.weforum.org, 2020. [Online]. Available: <http://www3.weforum.org/>.
23. The Global Innovation Index, Global Innovation Index, 2020. [Online]. Available: <https://www.globalinnovationindex.org/>.
24. A. Toffler, The Third Wave. New York: Bantam Books, 1980.
25. D. Bell, The coming of post-industrial society. New York: Basic Books, 1999.
26. J. Galbraith, The new industrial state Princeton university press, 2007.
27. M. Porter, The Competitive Advantage of Nations. London: The Macmillan Press Limited., 1990.
28. P. Drucker, Innovation and entrepreneurship in a global economy, 1985.
29. Z. Yurynets, B. Bayda and O. Petruch, Country's economic competitiveness increasing within innovation component. 2015, pp. Economic Annals – XXI. 2015. № 9–10. P. 32–35.

Надійшла до редколегії 25.09.2020

V.Gura, PhD, Associate Professor of Taras Shevchenko National University of Kyiv,
Yu.Skopenko, 2nd year master student of Taras Shevchenko National University of Kyiv

ANALYSIS OF THE CURRENT SITUATION OF INNOVATIVE ENTREPRENEURSHIP IN THE DIGITALIZATION PROCESS OF UKRAINE'S ECONOMY

The article considers the issue of digitalization of the innovation sphere of Ukraine. The urgency of the issue of development of innovative entrepreneurship with the use of new technologies, developments and approaches for the successful positioning of the country in the international arena, as well as the opening of new opportunities and prospects. The main problems in the country's innovation activity are highlighted: the lack of a clearly formulated strategy by the government for innovative development, outdated material and technical base, lack of financial resources. The initiatives of the government that are the impetus for the development of the country are emphasized: "State in the smartphone" – the application "Diia", the functionality of which is a considerable list of services; "Available Loans 5-7-9%" – the longest loan can be granted for 5 years, and the largest amount reaches up to UAH 3 million; which allow the development of innovative entrepreneurship without obstacles. Three main ratings on the level of innovation of Ukraine are analyzed: Global Innovation Index, Bloomberg Innovation Index and IMD World Competitiveness ranking. Ukraine's position in these rankings remains quite low and our country is still far from the leaders - Switzerland, Britain, Sweden, the Netherlands and the United States, which indicates the need for a new approach to competition and changes in public policy on this issue, because innovation is the key to long-term economic growth. Ways to improve and

stimulate the development of Ukraine's innovation sphere are considered: to unite the efforts of governmental, scientific and business circles of society to comprehensively address strategic and tactical issues of national innovation in the context of globalization challenges, which allows to ensure our country's competitiveness. Creating such a coherent system requires: reducing the tax burden on innovative companies, the development of international scientific and technical relations through the exchange and use of new knowledge and technologies, increasing the effectiveness of government programs in the financing system.

Keywords: innovations, state initiatives, rating, digitalization.

УДК 332.8

А.Сизов, канд. екон. наук,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
В.Кузьменко, курсант,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2217.2020.44.23-27>

БАНК ЗЕМЕЛЬ ЯК ДЖЕРЕЛО ЗБІЛЬШЕННЯ ДОХОДІВ СПЕЦІАЛЬНОГО ФОНДУ МІНІСТЕРСТВА ОБОРОНИ УКРАЇНИ

У статті проаналізовано стан та розвиток банку земель Міністерства оборони України за роки української незалежності згідно з даними Держгеокадастру та Міністерства Оборони України, а саме: особливості їх відчуження та повернення за результатами судових розслідувань. Наведено основні проблеми земельного обігу, економічну доцільність та механізм його запровадження, а також шляхи вирішення проблем. Визначено та обґрунтовано порядок оцінки вартості земельних ділянок, необхідність та ефективні методи подальшого використання земель міністерством з прогнозом збільшення можливих надходжень до спеціального фонду Міністерства оборони України за рахунок продажу земель або надання їх в оренду. Обрано найбільш привабливий метод збільшення доходів спеціального фонду Міністерства оборони України за рахунок обігу земель оборони. Суб'єктами права користування землями, наданими для потреб оборони, виступають військові частини, установи, військово-навчальні заклади, підприємства та організації Збройних Сил України, інші військові формування, які функціонують як самостійні юридичні особи. Земельні ділянки цим суб'єктам надаються головним чином у постійне користування. Незалежно від завдань і функцій, покладених на користувачів землями оборони, вони користуються загальними для всіх землекористувачів правами, а також виконують відповідні обов'язки, пов'язані із забезпеченням раціонального використання та належної охорони земельних ресурсів.

Ключові слова: банк землі, обіг землі, земельна ділянка, землі оборони

Постановка проблеми. Задля забезпечення завдань оборони України, захисту її суверенітету, територіальної цілісності й недоторканності з Державного бюджету виділяється значна частина асигнувань (не менше 3% валового внутрішнього продукту) щороку. Бюджет нашої країни вважається оборонним, так як сектор оборони займає лівову частку його видатків у зв'язку з загрозами національної безпеки протягом останніх 6 років та реформуванням української армії з метою інтеграції до Північноатлантичного Альянсу. Тому потрібно вживати превентивних заходів щодо максимізації раціонального використання асигнувань сектору оборони та пошуку альтернативних джерел надходжень до спеціального фонду Державного бюджету та, зокрема бюджету МОУ, що є досить актуально натеper.

На даному етапі генезису нашої держави одним із найкращих джерел надходжень може стати запровадження використання вітчизняних земель, у тому числі й бюджетними установами. Проте запровадження обігу землі в Україні зумовлює кореляцію між ефективним використанням земель й економічним зростанням, а також між стагнацією й загрозами національній безпеці. Виходячи з цього, необхідно застосувати селективний метод та обрати найбільш привабливий вектор використання вітчизняних земель бюджетними установами, у тому числі Міністерством оборони України.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Вагомий внесок у дослідженні передових систем обігу землі зробили такі вітчизняні вчені: В.Дяченко (додержання законодавства у використанні земель

оборони), В.Кондрашова-Діденко (обіг землі у трансформованні країнової економіки), А.Мельничук (землекористування оборони в Україні), Ю.Гаража (основи управління землями оборони). Проте питання стану земель оборонного призначення, можливості їх використання в розрізі збільшення доходів спеціального фонду МОУ досі ще не було розглянуто.

Метою наукового дослідження є аналіз обігу земель оборони протягом останніх 29 років з розробкою моделі внутрішньогосподарської діяльності ЗСУ щодо використання земель оборони в контексті збільшення доходів спеціального фонду.

Виклад основного матеріалу дослідження. Розглянемо утворення земельного обігу з точки зору корисності: якщо Ви вважаєте, що проведення реформи коштує 1 рік, тобто 365 днів, то можна вважати, що провалена реформа коштуватиме 365 ютилів. А у випадку успіху, вона нам принесе економічний поштовх та підвищення добробуту населення на десятиліття, або 3650 ютилів. Нехай ризик невдачі становить 50%. Розрахуємо очікувану цінність проведених заходів за формулою:

$$V_e = p \times U - q \times U^*, \quad (1)$$

де V_e – очікувана цінність;

p – ймовірність настання події з позитивним результатом;

U – корисність події з позитивним результатом;

q – ймовірність настання події з негативним результатом;

U^* – корисність події з негативним результатом.

Отже, очікувана цінність проведених заходів становить 1642,5 ютила. Наведені розрахунки вказують на те, що реформа має місце й варта бути проведеною, незважаючи на ризик невдачі.

Щоб визначити ринкову вартість земельної ділянки разом із розташованими на ній об'єктами нерухомого військового майна необхідно провести експертну грошову оцінку земельної ділянки відповідно до Методики експертної грошової оцінки земельних ділянок, затвердженої постановою Кабінету Міністрів України від 11 жовтня 2002 р. № 1531. Вона визначається як відношення чистого операційного або рентного доходу до ставки капіталізації за формулою:

$$\text{Цкп} = \frac{\text{До}}{\text{Ск}}, \quad (2)$$

де Цкп – вартість земельної ділянки, визначена шляхом прямої капіталізації (у гривнях);

До – чистий операційний або рентний дохід (у гривнях);

Ск – ставка капіталізації (у вигляді десяткового дробу) [5].

Чистий операційний дохід визначається на основі аналізу ринкових ставок орендної плати за землю. Рентний дохід розраховується як різниця між очікуваним доходом від продукції, одержуваної на земельній ділянці (фактичної або умовної), та виробничими витратами і прибутком виробника.

З 1991 року в МОУ перебувало на обліку 660 тис. га земель, у 2014 році (початку військових дій), за даними МОУ, – 538 тис. га. За джерелами Держгеокадастру таких земель в Україні наявно близько 400 тис. га., Рисунок 1. Розбіжність земельного банку наразі становить 138 тис. га. Вона зумовлена тим, що Міністерством оборони України не внесено до Державного земельного кадастру відомостей про земельні ділянки, що належать до земель оборони, з метою реєстрації їх у Державному реєстрі речових прав, а саме: кількісні, якісні характеристики та грошову оцінку цих земель [8; 9].

Рис. 1. Кількість земель оборони у власності МОУ (тис. га)
Розроблено автором на основі джерел [8; 9].

За 23 роки незалежності України (до 2014 року) вищим військово-політичним керівництвом було продано десятки тисяч гектарів земель МОУ, що відбувалось не завжди в законний спосіб (зловживання, лобювання, корупція) та в інтересах суспільства. За цей період відзначається масова передача земельних ділянок оборони під інвестиційне будівництво на умовах, які не відповідали інтересам держави, здійснення масового вивільнення військових містечок та передача їх фондів до інших органів державної влади та органів місцевого самоврядування, які у подальшому не рідко ставали об'єктами зловживань. Знаючи про цю проблему, керівництвом МОУ в березні 2015 року було підписано документи на проведення повної інвентаризації земель і майна ЗСУ, якої не було ще з 1992 року. Внаслідок чого заведені конкретні справи по незаконному привласненню земель, частина з яких знаходиться в судах, а за багатьма іншими фактами ведеться слідство прокуратурою [9].

Проте даних про завершеність вищезазначеної інвентаризації земель МОУ немає навіть зараз з невідомих причин, хоча вона почалась 5 років тому. Виходячи з цього, поки що не можна сказати точно про чисельність банку земель оборони ЗСУ.

Постановою Верховної Ради України від 7 червня 2018 року 2455-VIII «Про утворення Тимчасової слідчої комісії Верховної Ради України для проведення розслідування відомостей щодо фактів розкрадання в ЗСУ та підриву обороноздатності держави у період з 2004 по 2017 роки» утворено Тимчасову слідчу комісію Верховної Ради України для проведення розслідування

відомостей щодо фактів розкрадання в ЗСУ та підриву обороноздатності держави у період з 2004 по 2017 роки [4]. Під час перевірки відомостей щодо обґрунтованості розміру компенсації вартості земельних ділянок, які належали державі та були у постійному користуванні військових частин, установ, організацій, що входять до сфери управління МОУ, та були відчужені та/або передані під забудову в рамках реалізації інвестиційних проектів було встановлено:

1) станом на 01.01.1992 на обліку рахувалося 3082 військових містечок, понад 55 тис. військових будівель та споруд, понад 660 тис. га земель оборони;

2) станом на 01.01.2001 на обліку рахувалося 2 474 військових містечок, в яких знаходилось 51353 військових будівель та споруд, тобто за десять років було передано іншим користувачам та/або відчужено 608 військових містечок;

3) станом на 01.01.2005 на обліку рахувалося близько двох тисяч військових містечок на яких було розташовано 45528 будівель та споруд;

4) станом на 01.01.2017 на обліку перебувало 1491 військове містечко на території яких розташовано 33431 будівлю, з них на території Донецької та Луганської областей знаходиться 41 військове містечко (659 будівель), а також у користуванні знаходиться 2235 земельних ділянок загальною площею 494,05 тис. га (без урахування 39,73 тис. га, що знаходяться на тимчасово окупованій території АР Крим), при цьому оформлено правостановлюючих документів на земельні ділянки загальною площею 375,99 тис. га (76,1 % загальної площі), Рисунок 2 [6].

Рис. 2. Кількість військових містечок, будівель на їх території та земель оборони що перебувало на обліку МОУ за 1992, 2001, 2005, 2017 роки (десятиків одиниць/тис. одиниць/тис. гектарів відповідно). Розроблено автором на основі джерела [6]

Таким чином, за період з 1992 до 2017 року незалежності України із сфери управління МОУ вибуло 1591 військова містечка із розташованими на них понад 21 тис. будівель та споруд, а також понад 172 тис. га земель оборони (з них 39,7 тис. га на окупованій території АРК). При цьому на сьогодні постають питання забезпечення земельними фондами в нових пунктах постійної дислокації сформованих протягом 2014 – 2018 рр. військових частин ЗСУ, які неможливо розмістити на фондах МОУ; лише протягом 2014 – 2016 рр. сформовано 105 військових частин (підрозділів), для яких визначені пункти постійної дислокації (76) та тимчасові місця розміщення на фондах, які не належать до сфери управління Мініборони (29) і з цією метою повернуто вивільнені в попередні роки та відновлено 39

військових містечок (776 споруд), однак це не вирішує питань забезпечення земельними фондами ЗСУ [6].

Також, наприклад, частину з відчужених земель за вищезазначений період можна було б використати для обміну на земельну ділянку, на якій розміщено Військовий інститут Київського національного університету імені Тараса Шевченка, що перебуває на балансі в цього ж університету.

Але, все ж таки, по деяким випадкам незаконної передачі земель ведуться судові розслідування, в результаті яких було повернуто 760,21 га земель оборони, Рисунок 3, а саме: 12,2 га – с. Крихівці, Івано-Франківська обл.; 180 га – м. Болград, одеська обл.; 420 га – Бердянський полігон с. Новопетрівка, Запорізька обл.; 24 га – с. Стоп'яги, Київська обл. [6].

Рис. 3. Повернення земель МОУ за результатами судових розслідувань. Розроблено автором на основі джерела [7].

Військова частина в якості бюджетної установи може збільшити кількість власних надходжень за рахунок спеціального фонду. Потрібно лиш раціонально підійти до використання всіх наявних засобів та ресурсів бюджетних установ (військових частин) з метою збільшення їх доходів, проте здійснювати дані заходи в межах чинного законодавства та в інтересах суспільства.

Якщо ціна за 1 га сільськогосподарської (далі – с/г) землі становить 25 тис. грн., то початкова ціна земель оборони на 1992 рік (660 тис. га) мала б становити 16,5 млрд. грн. або 172 млрд. грн. за ціною житлово-комунальної (далі – ж/к) землі в 270 тис. грн. за 1 га.

Наразі загальна вартість земель МОУ (494,05 тис. га) оцінюється в 12,35 млрд. грн. за ціною с/г землі або 133,4 млрд. грн. за ціною ж/к, Рисунок 4. Тобто за 28

років незалежності МОУ, здійснивши відчуження, втратило від 4,15 млрд. грн. до 38,6 млрд. грн. Віддавши ці землі в оренду, ми б отримали в щонайменше 13,5 млрд. грн. за весь даний період, що еквівалентно 102 танкам «Оплот», 17 винищувачам Су-

27, 50000 штурмовим гвинтівкам «Форт-224», 60% видатків МОУ на закупівлю, модернізацію та ремонт озброєння, військової техніки, засобів та обладнання згідно з Державним бюджетом на 2020 рік.

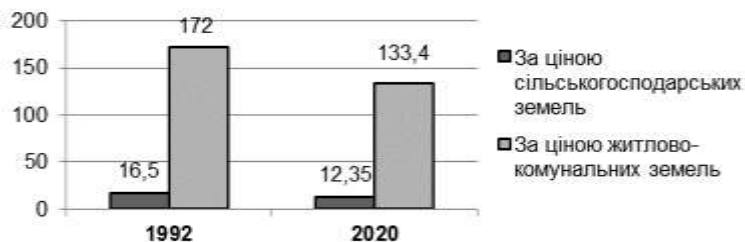

Рис. 4. Загальна вартість земель МОУ за різними цінами (млрд. грн.). Розроблено автором на основі джерела [7].

Якщо здавати землю в оренду (5% від усіх наявних земель оборони), то отримаємо в мінімальному розмірі 100 млн. грн. на рік, що становить 500 грн. на одного військовослужбовця. Якщо ж ці землі продати, то отримаємо від 825 млн. грн. (за ціною с/г землі в 25 тис.

грн./га), 8,9 млрд. грн. (за ціною ж/к землі у 270 тис. грн./га або 10 тис. дол./га), що становить 44500 грн. на одного військовослужбовця, та до 62,3 млрд. грн. (за ціною ж/к землі у 1,89 млн. грн./га або 70 тис. дол./га) – 311500 грн., Рисунок 5 [7].

Рис. 5. Співвідношення вартості земель оборони МОУ до бюджету МОУ на 2020 рік. Розроблено автором на основі джерела [7].

Наведені вище розрахунки отримані шляхом використання цін на землю на теперішній період. У середньостроковій перспективі прогнозується зростання цін, а особливо на землі с/г призначення у декілька разів, що зумовлено відміною земельного мораторію з 1 червня 2021 року та запровадженням обігу земель с/г призначення згідно з нещодавно прийнятим законом.

Але землі оборони продавати та відчужувати ні в якому разі неможна, тому що їх продаж надасть лише одноразові швидкі гроші, а також в державі повинен бути запас резервних земель для надзвичайних випадків, що стануть приводом реформування оборонних структур. Залишається варіант надання земель в оренду для здійснення підприємницької та сільськогосподарської діяльності. У такий спосіб МОУ не тільки збільшить рівень власних надходжень, а й виведе з «тіні» операції попередньо зазначеного характеру.

Надання земельних ділянок в оренду повинно відбуватися відповідно до Закону України від 03.10.2019 «Про оренду державного та комунального майна» як частина єдиного майнового комплексу установи, а саме:

- 1) прийняття рішення щодо наміру передачі майна в оренду;
- 2) внесення інформації про потенційний об'єкт оренди до електронної торгової системи (далі – ЕТС);
- 3) прийняття рішення про включення потенційного об'єкта оренди до одного із переліків об'єктів, щодо

яких прийнято рішення про передачу в оренду на аукціоні;

4) опублікування інформації про потенційний об'єкт оренди, щодо якого прийнято рішення про включення до одного з переліків, в ЕТС;

5) розміщення в ЕТС оголошення про передачу майна в оренду;

6) проведення аукціону на право оренди майна або передача об'єкта в оренду без проведення аукціону, укладення та публікація в ЕТС договору оренди [3, ст. 5].

Висновки та перспективи подальших досліджень. Отже, становлення обігу земель оборонного призначення є альтернативним джерелом збільшення доходів спеціального фонду та бюджету МОУ, а особливо після відкриття обігу земель сільськогосподарського призначення у 2021 році, що зумовить підвищення цін на землю. В результаті проведеного дослідження найбільш привабливим джерелом доходів є надання земельних ділянок в оренду для підприємницької діяльності суб'єктам господарювання. Проте потрібно застосувати раціональний підхід й врахувати всі можливі проблеми.

У подальших наукових дослідженнях пропонується зосередити увагу на пошуку інших ефективних способів збільшення доходів спеціального фонду МОУ.

Список використаних джерел:

1. Конституція України, прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. Редакція від 01.01.2020.

2. Земельний кодекс України від 25.10.2001 № 2768 – III. Редакція від 16.07.2020.
3. Закон України від 03.10.2019 № 157-IX «Про оренду державного та комунального майна».
4. Постанова Верховної Ради України від 7.06.2018 № 2455-VIII «Про утворення Тимчасової слідчої комісії Верховної Ради України для проведення розслідування відомостей щодо фактів розкрадання в ЗСУ та підриву обороноздатності держави у період з 2004 по 2017 роки».
5. Постанова Кабінету Міністрів України від 11.10.2002 № 1531 «Про експертну грошову оцінку земельних ділянок». Редакція від 10.12.2011.
6. Звіт Тимчасової слідчої комісії Верховної Ради України для проведення розслідування відомостей щодо фактів розкрадання в

Збройних Силах України та підриву обороноздатності держави у період з 2004 по 2017 роки.

7. Газета «РІА». Продаж земельних ділянок на 1 гектар. Офіційний сайт. URL: <https://dom.ria.com/uk/prodazha-uchastkov/1-hektar/> (дата звернення: 12.10.2020).

8. Державна служба України з питань геодезії, картографії та кадастру. Офіційний сайт. URL: <https://land.gov.ua/> (дата звернення: 12.10.2020).

9. Міністерство оборони України. Офіційний сайт URL: <http://www.mil.gov.ua/> (дата звернення: 12.10.2020).

25. Петрик О.І., Дейсан І.М. Інфляція та інфляційні очікування в умовах суттєвих невизначеностей. Вісник університету банківської справи. 2018. №3 (33). С. 17-24.

Надійшла до редколегії 29.09.2020

A.Sizov, Ph.D. in economic sciences,
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv,
V.Kuz'menko, cadet,
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv

THE FUND OF LAND AS A SOURCE FOR INCREASING THE INCOME OF THE SPECIAL FUND OF THE MINISTRY OF DEFENSE OF UKRAINE

The article analyses the state and development of the fund of land of the Ministry of Defense of Ukraine in the course of the years of Ukrainian independence in accordance with the data presented by the State geographical cadastre and the Ministry of Defense of Ukraine, particularly: the peculiarities of their extortion and return as a result of court investigations. The main issues of the circulation of land are presented, as well as the mechanism of its introduction and the fact that it is economically appropriate, together with ways for solving the issues mentioned. The order for assessing the value of land property has been determined and proven by arguments, both the necessity and effective methods of further using the lands of the Ministry with a perspective of increasing the possible income to the special fund of the Ministry of Defense of Ukraine by selling or leasing them. The most attractive method to increase the income of the special fund of the Ministry of Defense has been chosen due to the circulation of land used mentioned for defense purposes. The legal subjects to use the land, presented for defense purposes are military units, facilities, military-educational institutions, enterprises and organizations of the Armed Forces of Ukraine, other military formations, that are functioning as independent judicial entities. Pieces of land property to the mentioned subjects are usually given for permanent use. Regardless of the tasks and functions, the users of the land for defense purposes are responsible for, they enjoy and are entitled to overall rights granted to all the land users, and do also perform the appropriate duties concerning the assurance of rational using and the appropriate defense of land resources.

Key words: fund of land, circulation of land, land property, land for defense purposes

ПРАВО

УДК 355/359.07:378.147

О.Бериславська, канд. юрид. наук,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
В.Добровольський, канд. наук з фіз. виховання і спорту,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
В.Гололобов, начальник центру інтенсивної мовної підготовки,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2217.2020.44.28-32>

ВИКОРИСТАННЯ ДИСТАНЦІЙНОГО НАВЧАННЯ ДЛЯ ФОРМУВАННЯ "SOFT SKILLS" У ФАХІВЦІВ, ЩО НАВЧАЮТЬСЯ ЗА ПРОГРАМОЮ "ЦИВІЛЬНО-ВІЙСЬКОВІ ВІДНОСИНИ"

Стаття присвячена можливостям впровадження в освітній процес передових методик і педагогічних технологій (технологій дистанційного навчання), у тому числі тих, що застосовуються при підготовці збройних сил країн-членів НАТО і можуть бути адаптовані до особливостей підготовки курсантів (студентів) за програмою "Цивільно-військові відносини".

Аргументовано, що використання технологій дистанційного навчання у системі військової освіти сприятиме залученню більшої кількості учасників до здобуття та постійного вдосконалення професійної військової освіти; більш оперативному реагуванню на зміни, які відбуваються в сучасному суспільстві та освіті; наданню якісно нових освітніх послуг за рахунок доступу до інформаційних ресурсів, в тому числі і щодо формування "soft skills" як компетенцій найбільш затребуваних для сучасних фахівців.

Здійснено аналіз відкритих освітніх платформ з метою виявлення курсів, які можливо використати для формування "soft skills" в рамках підготовки фахівців за програмою "Цивільно-військові відносини". Визначено, що компетенції "soft skills" необхідні в першу чергу для саморозвитку, вони відображають кращі практики системи "навчання протягом всього життя" та безперечно мають бути складовою змішаного навчання, яке є найбільш прийнятним для військової освіти.

Обґрунтовано, що важливим чинником підготовки фахівців у сфері цивільно-військового співробітництва є активізація міжнародного співробітництва у сфері освіти з провідними країнами світу та відповідними структурами країн-членів НАТО, інтенсифікація участі особового складу у міжнародних навчаннях, тренувальних місіях, тренінгах, освітніх програмах, консультаціях, стажуваннях та інших заходах, у першу чергу, в рамках програми НАТО "Удосконалення військової освіти (DEEP)" та програми "Україна – НАТО з професійного розвитку цивільного персоналу сектору безпеки і оборони України (PDP)" із залученням відряджених для цього відповідних інструкторів і викладачів.

Ключові слова: дистанційне навчання, військова освіта, цивільно-військові відносини, навички "soft skills", навички "hard skills"

Постановка проблеми. Виходячи з досвіду діяльності фахівців з цивільно-військового співробітництва встановлено, що вони є активно затребуваними спеціалістами як в умовах конфліктів, так і в постконфліктний період врегулювання, а також для виконання комплексних завдань невійськового характеру. Відтак, освітня складова за програмою "Цивільно-військові відносини" має своєю ціллю підготовку фахівців здатних вирішувати складні спеціалізовані задачі та практичні проблеми, в тому числі шляхом поєднання традиційної освіти та інструментів дистанційного навчання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанням дистанційного навчання присвячено багато сучасних вітчизняних та зарубіжних досліджень, зокрема таких науковців як: Ко С'юзан, Стив Россен, К.Коваль, В.Биков, В.Кухаренко, Н.Сиротенко, О.Рибалко, Ю.Богачков, Л.Гевлич, І.Гевлич та інших. Організаційним та технічним питанням використання технологій дистанційного навчання у Збройних Силах України присвячені праці таких вчених як: С.Салкуцан, І.Толок, В.Ткаченко, М.Гіневський, С.Гайдаров, І.Кузьмич.

Метою дослідження є проаналізувати можливості використання дистанційної освіти для підготовки фахівців у сфері цивільно-військового співробітництва як за допомогою відкритих on-line платформ, так і за допомогою спеціалізованих on-line курсів в межах

програм міжнародного співробітництва в сфері військової освіти.

Виклад основного матеріалу дослідження. В світлі надзвичайної ситуації, пов'язаної з COVID-19, ми все більше зміщуємо акценти в бік віртуальної освіти, до того ж взаємодія з інноваціями стає нагальною необхідністю в сучасних умовах підготовки фахівців з цивільно-військового співробітництва. Вважаємо, що освіта у віртуальному середовищі має як переваги, так і недоліки, як і будь-який стрімко запроваджений процес.

Саме тому Державною службою якості освіти України упродовж 23.04.2020 – 05.05.2020 проведено анонімне опитування науково-педагогічних працівників та здобувачів освіти закладів вищої освіти всіх типів та форм власності, виходячи з необхідності з'ясування ситуації, що пов'язана із використанням технологій дистанційного навчання в умовах запровадженого постановою Кабінету Міністрів України від 11 березня 2020 року № 211 "Про запобігання поширенню на території України коронавірусу COVID-19" загальнонаціонального карантину, яке мало на меті виявлення досягнень, а також відображення проблем, пов'язаних із використанням технологій дистанційного навчання, які є загальними для освітнянської спільноти, вироблення варіантів вирішення таких проблемних питань, а також визначення основних тенденцій подальшого розвитку процесів використання технологій дистанційного навчання. [1, с. 1]

З огляду на опитування, відносно системний підхід до використання технологій дистанційного навчання до моменту впровадження карантину і, як наслідок, достатньо високий ступінь готовності до нових умов роботи можна відзначити у науково-педагогічних працівників, що викладають дисципліни галузей гуманітарних наук (15 %), педагогіки (11,5 %), управління та адміністрування (10 %), інформаційних технологій (8 %), соціальних та поведінкових наук (6,5 %), права (6 %). [1, с.3]

Вказана статистика підтверджує тезу про те, що вказані галузі впливають на формування "soft skills" як компетенцій найбільш затребуваних для сучасних фахівців цивільно-військового співробітництва можливо здобути з використанням інформаційних ресурсів різних освітніх платформ (наприклад можливості доступу до інформаційних ресурсів в межах програми НАТО "Удосконалення військової освіти (DEEP)" та програми "Україна – НАТО з професійного розвитку цивільного персоналу сектору безпеки і оборони України (PDP)" тощо).

Ми вважаємо, що в сучасних умовах дистанційне навчання є найдоцільнішим напрямом розвитку освітнього процесу. Відносно новим та активно використовуваним напрямом також є застосування "гейміфікованої" освіти, яка побудована за схемою: отримання завдання – виконання завдання – перехід на наступний рівень.

Враховуючи можливості програми PDP, зокрема у сфері поширення інформації про НАТО, можемо навести приклади проектів ігрового спрямування, які є доступними для курсантів/студентів:

- "100 фактів про НАТО", проект створений у формі подкасту, що лаконічно надає інформацію про організацію, її цілі, принципи діяльності тощо. [2]

- "Натонія", проект створений у формі он-лайн гри, яка має рівні, кожен з яких включає питання та іншу цікаву інформацію про НАТО. [3]

- "NATO MAP GAME", проект створений у формі он-лайн гри, в якій треба віднайти країни-члени НАТО та країни-партнери НАТО на карті. [4]

Л.Гевлич, І.Гевлич в якості сучасних освітніх тенденцій виокремлюють: lifelong learning, дуальність, смарт-освіту, формування soft skills за допомогою on-line-курсів [5, с.188].

Термін "soft skills" найчастіше при перекладі визначають як "м'які" навички (компетенції), проте

зустрічаються й інші переклади, наприклад, людські або уніфіковані. "Softs kills" – соціологічний термін, який відноситься до емоційного інтелекту людини, свого роду перелік особистих характеристик, які так або інакше пов'язані з ефективною взаємодією з іншими людьми. Це навички, прояв яких достатньо важко виявляти, безпосередньо визначати, перевіряти, наочно демонструвати. До цієї групи належать індивідуальні, комунікативні та управлінські навички. Поняття "soft skills" пов'язане з тим, яким чином люди взаємодіють між собою, тобто "м'які" навички рівною мірою необхідні як для повсякденного життя, так і для роботи. За даними досліджень, професійну успішність визначають саме "soft skills". [6, с.163]

Стосовно застосування он-лайн можливостей для курсантів/студентів слід зазначити, що Центр лідерства Українського католицького університету реалізує програму "Менеджмент та лідерство у військовому підрозділі", окремим модулем якої є тема "Як обрати стиль лідерства у кризовій ситуації", цікавими проектами вирізняються також освітні платформи "БУМ-online", "Prometheus", "EdEra" та інші. Багато з викладених там курсів призначені для формування саме навичок "soft skills".

Ще у 2015 році на Всесвітньому економічному форумі в Давосі були названі 10 професійних навичок, які будуть актуальні через 5 років, тобто в 2020 році. Такими навичками є: 1. комплексне багаторівневе рішення проблем (Complex problem solving) 2. критичне мислення (Critical thinking) 3. креативність у широкому сенсі (Creativity) 4. уміння управляти людьми (People management) 5. взаємодія з людьми (Coordinating with others) 6. емоційний інтелект (Emotional intelligence) 7. формування власної думки та прийняття рішень (Judgment and decision-making) 8. клієнтоорієнтованість (Service orientation) 9. вміння вести переговори (Negotiation) 10. гнучкість розуму (Cognitive flexibility). Причому всі ці навички демонструють нам дві значні тенденції розвитку людини, суспільства і культури [7].

Враховуючи викладене, нами здійснено аналіз відкритих освітніх платформ з метою виявлення курсів, які можливо використати для формування "soft skills" в рамках підготовки фахівців за програмою "Цивільно-військові відносини", що відображено в таблиці 1 (розроблено О.Бериславською на основі джерел [8], [9], [10], [11]).

Таблиця 1

Освітні курси для формування "soft skills", які можливо використати для підготовки фахівців за програмою "Цивільно-військові відносини"

Освітня платформа, де розміщено курс	Назва курсу	Компетенції "soft skills"
Prometheus	Як ефективно спланувати та провести діалог.	Вміння вести переговори; комплексне багаторівневе рішення проблем; взаємодія з людьми; формування власної думки та прийняття рішень.
	Діалог та медіація: Шлях до порозуміння	Вміння вести переговори; взаємодія з людьми; толерантність; формування власної думки та прийняття рішень; комплексне багаторівневе рішення проблем.
	Взаємодія органів державної влади з громадськістю	Взаємодія з людьми; комплексне багаторівневе рішення проблем; вміння вести переговори.
	Освітні інструменти критичного мислення	Критичне мислення; креативність у широкому сенсі; гнучкість розуму
	Жінки та чоловіки: гендерна для всіх	Комплексне багаторівневе рішення проблем; вміння вести переговори; взаємодія з людьми; толерантність; формування власної думки та прийняття рішень
	Інформаційні війни	Цифрові компетентності; побудова інформаційного суспільства
	Медіаграмотність: практичні навички	Цифрові компетентності; уміння вчитися; побудова інформаційного суспільства
	Цифрові комунікації в	Цифрові компетентності; уміння вчитися; побудова

	глобальному просторі Основи інформаційної безпеки	інформаційного суспільства Цифрові компетентності; уміння вчитися; побудова інформаційного суспільства
Educational Era (EdEra)	Very verified: онлайн-курс з медіаграмотності	Цифрові компетентності; уміння вчитися; побудова інформаційного суспільства
	Навички діалогу та медіації для потреб публічної служби	Комплексне багаторівневе рішення проблем; вміння вести переговори; взаємодія з людьми; формування власної думки та прийняття рішень
	Угода про асоціацію Україна-ЄС	Культурна самосвідомість і самовираження; гнучкість розуму; уміння вчитися; розуміння світового контексту
	Європейський механізм захисту прав людини.	Культурна самосвідомість і самовираження; гнучкість розуму; розуміння світового контексту; уміння вчитися
БУМ-online	ПРО НАТО	Розуміння світового контексту; культурна самосвідомість і самовираження; гнучкість розуму; уміння вчитися
	Права людини в дії	Культурна самосвідомість і самовираження; гнучкість розуму
	Вступ до медіації	Комплексне багаторівневе рішення проблем; вміння вести переговори; взаємодія з людьми; формування власної думки та прийняття рішень
	Школа ефективного мислення	Критичне мислення; креативність у широкому сенсі; гнучкість розуму; особиста ефективність
	Креативне мислення	Критичне мислення; креативність у широкому сенсі; гнучкість розуму; особиста ефективність
	Вступ до критичного мислення	Критичне мислення; креативність у широкому сенсі; гнучкість розуму; особиста ефективність
	Стратегічне мислення	Критичне мислення; креативність у широкому сенсі; гнучкість розуму; особиста ефективність
	Цифрова безпека та комунікація в онлайні	Цифрові компетентності, побудова інформаційного суспільства
	Інформаційна безпека у цифровому світі	Цифрові компетентності, побудова інформаційного суспільства
Civicportal.education	Соціальна згуртованість та зниження конфліктності в громадах	Комплексне багаторівневе рішення проблем; вміння вести переговори; взаємодія з людьми; толерантність; формування власної думки та прийняття рішень
	Про ґендер – простою мовою для громад	Комплексне багаторівневе рішення проблем; вміння вести переговори; взаємодія з людьми; толерантність; формування власної думки та прийняття рішень
	Як дізнатись потреби громади через локальний аналіз	Комплексне багаторівневе рішення проблем; вміння вести переговори; взаємодія з людьми; формування власної думки та прийняття рішень

Як бачимо, всі вказані навички можна сміливо віднести до "soft skills". Вважаємо, що такі компетенції необхідні в першу чергу для саморозвитку, а для їх здобуття можливо використовувати смарт-освіту, online курси тощо [12].

Повертаючись до опитування щодо стану використання технологій дистанційного навчання у закладах вищої освіти України, ми вважаємо за потрібне акцентувати увагу на деяких проблемних питаннях. Зокрема, викладачі оцінювали фактори, які заважають їм надати якісну освітню послугу студентам в режимі дистанційного навчання. Найбільш суттєвим фактором дві третини опитаних науково-педагогічних працівників визначають відсутність живого контакту між викладачами та студентами, про що зазначили 64 % науково-педагогічних працівників [1, с.11].

Про це зазначають і дослідники із зарубіжних університетів, які вказують: "Дистанційне навчання вписується в десятилітню тенденцію зростання адміністративного нагляду за університетським навчанням, обіцяючи не просто зміну протоколу, але й всеохоплюючу матеріальну реорганізацію навчання. Коротко кажучи, онлайн-навчання – це втілення бажання наглядачів. Традиційні класи мають у собі цінність, яка втрачається в середовищах дистанційного навчання. Будь-хто, кого турбує освіта, знає й цінує ці якості. Ми формуємо стосунки зі студентами, які не піддаються підрахунку та які залежать від близькості" [13].

Як справедливо відмічає І.Яшук: "Звісно, не всі професії можна здобути онлайн. Тому традиційна освіта не може зникнути цілком. Очевидно, теоретична частина підготовки лікарів, інженерів, та інших спеціалістів буде перенесена в онлайн, однак практичні навички все ж доведеться здобувати в реальних умовах. Але, певне, така освіта буде вважатися привілейованою та мати відповідну ринкову вартість, однозначно в рази вищу за ціну віртуальної освіти. І такі правила будуть дійсними для всього світу, а не якихось конкретних держав чи їхніх співтовариств" [14].

Погоджуючись з авторкою, зазначимо, що в умовах підготовки військових фахівців, а також певною мірою і цивільних фахівців для сектору безпеки і оборони, слід зазначити, що компетенції пов'язані саме із військово-професійними (спеціальними) знаннями, вміннями та навичками потребують спеціального режиму навчання. При цьому важливо враховувати те, що відомості щодо підготовки фахівців для Збройних Сил України та інших військових формувань відносяться до п. 2.7 Переліку службової інформації, що є власністю держави у галузі освіти і науки України, затвердженого наказом Міністерства освіти і науки України від 18.03.2015 № 319, розділ 2 "Сфера оборони, економіки, освіти і державної безпеки" [15], а відтак – освітні компоненти відповідних навчальних програм не можуть бути опубліковані у відкритих засобах масової інформації.

Автори навчального посібника "Організація та використання технологій дистанційного навчання у Збройних Силах України" також наголошують на тому,

що подальший розвиток дистанційного навчання приведе до необхідності створення у Збройних Силах України закритих комунікаційних мереж, що дасть змогу використовувати інформацію з обмеженим доступом [16, с.5].

З цього можемо зробити висновок, що компетенції, які передбачають опанування військово-спеціальними дисциплінами не можуть бути сформовані за допомогою відкритих on-line платформ, це пояснюється особливостями регламентації військової діяльності та вимогами спеціального доступу для слухачів. На підтвердження цього можемо навести приклад платформи NATO e-Learning [17], де щоб зареєструватися необхідно мати офіційний електронний лист від військовослужбовців НАТО, уряду чи НАТО. Якщо ви не маєте військової чи офіційної урядової електронної адреси, то необхідно мати спонсора від члена НАТО або командної структури НАТО, щоб підтвердити можливість навчання в інтересах НАТО. Таким чином, можливості дистанційної освіти у військовій сфері пов'язані з обмеженнями організаційного та функціонального характеру.

У той же час, на платформі електронного навчання CCOE Globale-Learning, що розміщена на сайті CIMIC Centre of Excellence, який діє як центр для обміну колективними знаннями, комунікації людей та досягнення єдності цілей у галузі цивільно-військової взаємодії запропоновано низку курсів для розширення компетенцій та здобуття інструментарію, який можливо застосувати у майбутній кар'єрі. Такими курсами зокрема є: NATO CIMIC/CMC Awareness Course (NCAC: Advanced Distributed Learning/ADL); NATO CMI/CIMIC Orientation Course (NCOC); NATO CIMIC FIELD WORKER COURSE (NCFWC); NATO CIMIC STAFF WORKER COURSE (NCSWC); NATO CMI/CIMIC HIGHER COMMAND COURSE (NCHCC); NATO CIMIC LIAISON COURSE (NCLC); NATO CIMIC Functional Specialist Course (NCFSC); NATO CIMIC/CMC Integrated Functional Specialist Course (NCIFSC); UN-CM COORD eCOURSE (facilitator led); Master of Civil-Military Interaction (M-CMI) [18]. Всі перераховані курси є платними, вартість курсу залежить від того чи є слухач представником країни-спонсора CCOE (Denmark, Germany, Hungary, Latvia, The Netherlands, Poland, Slovenia) чи ні.

Висновки. Впровадження дистанційного навчання у систему військової освіти, на нашу думку сприятиме залученню більшої кількості учасників до здобуття та постійного вдосконалення професійної військової освіти; більш оперативному реагуванню на зміни, які відбуваються в сучасному суспільстві та освіті; наданню якісно нових освітніх послуг за рахунок доступу до інформаційних ресурсів, в тому числі і щодо формування "soft skills" як компетенцій найбільш затребуваних для сучасних фахівців цивільно-військового співробітництва.

Перспективи подальших досліджень.

У подальшому вважаємо за необхідне сконцентрувати увагу на удосконаленні методології розробки тренінгових програм та навчальних курсів (враховуючи можливості дистанційного навчання) в межах програми "Цивільно-військові відносини", враховуючи розвиток навичок лідерського управління, спрямованих на створення високої мотивації і досягнення запланованих результатів під час навчання. Також актуальним є питання розвитку ґендерних компетенцій у навчальному процесі, зокрема тому, що ґендерна рівність важлива для справедливого, сталого та ефективного розвитку як освіти за європейськими критеріями, так і нашої країни в цілому.

Список використаних джерел:

1. Інформаційно-аналітична довідка про результати опитування щодо стану використання технологій дистанційного навчання у закладах вищої освіти України. URL: <http://www.sqe.gov.ua/images/materials/>
2. 100 фактів про НАТО. URL: <https://soundcloud.com/natoinukraine>
3. Натонія. URL: <https://www.natonia.com/>
4. NATO MAP GAME. URL: <https://www.nato.int/multi/nato-map-game/public/index.htm>
5. Гевлич Л.Л., Гевлич І.Г. Сучасні тенденції вітчизняної вищої освіти. URL: <http://jnos.donnu.edu.ua/article/viewFile/6546/6578>
6. Коваль К.О. Розвиток "soft skills" у студентів – один з важливих чинників працевлаштування. *Вісник Вінницького політехнічного інституту*. 2015. № 2. С. 162-167
7. Робота майбутнього: 10 навичок, які будуть затребувані в 2020 році. Ukr.Media. 07.11.2016. URL: <https://ukr.media/science/280897/>
8. Перша дистанційна платформа громадянської освіти від Відкритого Університету Майдану (ВУМ). URL: <https://vumonline.ua/>
9. Платформа масових відкритих онлайн-курсів Prometheus. URL: <https://prometheus.org.ua/about-us/>
10. Студія онлайн-освіти Educational Era. URL: <https://www.ed-era.com/>
11. Платформа електронної освіти: Civicportal.education. URL: <https://civicportal.education/mod/page/view.php?id=105>
12. Бериславська О.М. Важливість "soft skills" для підготовки фахівців за програмою "Цивільно-військові відносини". Тези доповідей Всеукраїнської науково-практичної конференції молодих вчених, ад'юнктів, слухачів, курсантів і студентів "Молодіжна військова наука у Київському національному університеті імені Тараса Шевченка" / за заг. редакцією І.В. Толока. Київ: ВІКНУ, 2020. С.148-149
13. Дистанційне навчання зменшує автономію студентів і викладачів, стандартизує освіту, посилює контроль адміністрації URL: <https://texty.org.ua/articles/100976/dystancijne-navchannya-zmenshuje-autonomiyu-studentiv-i-vykladachiv-standartyzuye-osvitu-posyluyue-kontrol-administraciyi/>
14. Яшук І. Деградація чи новий виток сучасної освіти? Освіта.ua. 27.05.2020. URL: <http://osvita.ua/blogs/73871/?fbclid=IwAR2IzvugwzrbssAJU52EVry2yx1UADoCklO105uuY8BisqFLTMvTE5iw>
15. Про затвердження Переліку службової інформації, що є власністю держави у галузі освіти і науки України: Наказ Міністерства освіти і науки України від 18.03.2015 № 319. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/V0319729-15>
16. Організація та використання технологій дистанційного навчання у Збройних Силах України : навч.-метод. посіб. / за заг. ред. С. М. Салкуцана. Київ: НУОУ, 2017. 124 с.
17. NATO e-Learning. URL: <https://jadl.act.nato.int/>
18. CCOE Global Learning. URL: <https://global-learning.cimic-coe.org/>

Надійшла до редколегії 01.10.2020

O.Beryslavska, PhD. In judicial sciences,
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv
V.Dobrovolskyi, PhD in the field of education and sports,
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv
V.Gololobov, the chief of the center of intense linguistic training,
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv

THE IMPLEMENTATION OF DISTANCE STUDYING TO CREATE “SOFT SKILLS” AMONG SPECIALISTS THAT ARE STUDYING IN ACCORDANCE WITH THE PROGRAM “CIVIL-MILITARY RELATIONS”

The article is dedicated to the capabilities on introducing modern methods and pedagogical technologies (the technologies of distance studying) including the ones that are used in the course of the training of the Armed Forces of the NATO member countries and which could be adapted to the peculiarities of training cadets (students) in accordance to the program of “Civil military relations”.

There're arguments provided, which favor the implementation of technologies of distance studying in the system of military education which will facilitate the engagement of a larger number of participants to obtain and permanently improve the professional military education; the more operative reaction to changes, that are currently ongoing in the modern world and education; the provision of qualitatively new educational services by providing access to informational resources including the ones that are developing “soft skills” as competences which are the most required ones for modern specialists.

There's a presented analyses of the open educational platforms with the aim to identify courses which could be used to develop “soft skills” within the framework of training specialists in accordance to the program “Civil-Military relations. It has been determined that the competences “soft skills” are required in the first place for self-development, they represent the best practices of the system of “life-long study” and most certainly have got to be an element of combined studying which happens to be the most suitable for military education.

There have been arguments provided in favor of the fact that an important feature of training specialists in the field of civil-military cooperation is the intensification of international cooperation in the field of education with the prominent countries in the world and the appropriate structures of NATO member countries, the intensification of participation of personnel in terms of international exercises, training missions, trainings, educational programs, consultations, internships and other events mainly, within the NATO program “The development of military education” and Ukraine-NATO program with the professional development of civil-personnel of the security and defense sector with the engagement of instructors and teachers who have been deployed with this purpose.

Key words: distance studying, military education, civil-military relations, “soft skills”, “hard skills”.

УДК 340.12:396.1:342.78

Ю.Боброва, д-р юрид. наук,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Ю.Бобров, канд. юрид. наук,
Управління правового забезпечення Генерального штабу Збройних Сил України

DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2217.2020.44.32-35>

ГЕНДЕРНИЙ АСПЕКТ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДЕМОКРАТИЧНОГО ЦИВІЛЬНОГО КОНТРОЛЮ ЗА СЕКТОРОМ БЕЗПЕКИ І ОБОРОНИ ДЕРЖАВИ

Ефективне керівництво та управління Збройними Силами України та іншими складовими сил оборони з метою досягнення високого рівня обороноздатності країни нерозривно пов'язані із належним унормуванням та виконанням на практиці заходів демократичного цивільного контролю за воєнною організацією держави.

Процес реформування оборонного сектора має на меті трансформацію системи об'єднаного керівництва силами оборони та військового управління Збройними Силами України. Створення нової управлінської системи передбачає чітке розмежування повноважень між Міністерством оборони і Збройними Силами України, функціонування нових видів та родів військ (сил). При цьому, передбачається розділення функцій планування, генерації та застосування сил і засобів у самих Збройних Силах, а Міністерство оборони перетворюється з органу військового управління в центральний орган виконавчої влади, відповідальний за формування та реалізацію державної політики у воєнній сфері та сфері оборони, військової кадрової, технічної політики та політики оборонних закупівель тощо. Одними із головних завдань Міноборони є здійснення в межах повноважень демократичного цивільного контролю за діяльністю Збройних Сил України, воєнно-політичного та адміністративного керівництва армійською організацією.

Гендерна рівність вимагає створення рівних прав і можливостей для чоловіків та жінок у питаннях проходження військової служби, участі у захисті держави – не тільки на законодавчому, а й на практичному рівні. Тривалий час військова професія залишалася суто чоловічою. Це було пов'язано зі значним фізичними, морально-психологічним навантаженням на людину, необхідністю стійко долати тяжкі військові будні. На сьогодні, роль жінки у суспільстві зазнала значних змін. Останні торкнулися і військової сфери. Саме тому питання демократичного цивільного контролю над воєнною організацією держави слід розглядати через призму гендерного його аспекту. Адже, саме гендерна складова цього контролю є найкращим мірилом його ефективності, показником абсолютного контролю громадянського суспільства над військовою сферою, що забезпечує підзвітність військових цивільним та повністю виключає можливість воєнного перевороту в державі

Ключові слова: демократичний цивільний контроль, гендер, сектор безпеки і оборони, Збройні Сили України, чоловіки, жінки.

Постановка проблеми. Реформа сектора безпеки і оборони України та військового управління у Збройних Силах України проводиться в умовах збройної агресії з боку Російської Федерації, яка розпочалась у 2014 році після анексії Автономної Республіки Крим та окупації частини території Донецької і Луганської областей.

Держава стала здійснювати термінові комплексні заходи з розбудови ефективної системи оборони, терміново вирішуючи питання законодавчих змін, покращення фінансування, матеріально-технічного забезпечення сектору та соціального забезпечення військовослужбовців, розвитку оборонно-промислового комплексу та багато інших.

Тим часом у секторі безпеки і оборони збільшується кількість жінок, які прагнуть реалізувати своє право на захист України пліч-о-пліч з чоловіками. Важливо визнавати дивовижну роботу, яку жінки виконують у зоні проведення операції об'єднаних сил, як на адміністративних, так і на бойових посадах. Створюються більш ефективні змішані команди із професійних і кваліфікованих жінок та чоловіків, які разом долають ворога і роблять нашу країну більш міцнішою та успішнішою. Саме необхідністю впровадження ґендерного аспекту в побудові системи демократичного цивільного контролю над сектором безпеки і оборони щодо ефективного вирішення питань безпеки обумовлена актуальність цього дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню питання демократичного цивільного контролю за складовими сектора безпеки і оборони присвятили чимало праць вітчизняні науковці, разом з тим, розпочата у березні 2019 року трансформація системи об'єднаного керівництва силами оборони та військового управління у Збройних Силах України потребує удосконалення існуючих та розробку нових механізмів цивільного демократичного контролю за воєнною організацією. При цьому, врахування ґендеру у ході реформування механізмів контролю зовсім не досліджувалося.

Метою статті є дослідження ґендерного аспекту у забезпеченні демократичного цивільного контролю за сектором безпеки і оборони держави.

Виклад основного матеріалу. Становлення і розвиток України як незалежної та суверенної держави із сформованим демократичним суспільством нерозривно пов'язано із забезпеченням її національної безпеки, що, у свою чергу, вимагає пошуку оптимальних шляхів удосконалення законодавчих механізмів забезпечення на належному рівні обороноздатності країни.

Закріплений у Конституції України та законах курс на членство в НАТО вимагає від України виконання ряду організаційних заходів, метою яких є приведення до стандартів Альянсу складових сектора безпеки і оборони.

Цивілізований світ уже давно визнає пріоритетність врахування ґендерної рівності в реформуванні сектору безпеки та оборони, що тісно пов'язане з основоположними цінностями демократії, особистою свободою, правами людини, верховенством права та є складовою демократичного контролю над Збройними Силами.

Важливим показником демократичності суспільства є забезпечення рівних прав чоловіків і жінок в усіх сферах життя, у тому числі, у сфері захисту держави шляхом створення рівних можливостей обох статей реалізувати себе в повній мірі на військовій службі.

Причинами інтегрування жінок до Збройних сил України є:

- зміни ставлення до ролі жінки в суспільстві та популярність ліберального принципу рівності прав і можливостей;
- зміни соціальної структури суспільства, коли жінки активно виходять на ринок праці та публічну сферу;
- зміни у військових формуваннях, а саме, зміна концепції національної безпеки, воєнної технології, організаційної структури армії, її призначення, та нововведення у політиці рекрутування військовослужбовців.

У контексті ґендерної рівності та прав людини сектор безпеки має в суспільстві вкрай важливий обов'язок підтримки демократії та прав людини й захисту особистих свобод усіх категорій громадян, у тому числі найбільш уразливих. Ця велика відповідальність лежить в основі договору між силами безпеки та суспільствами, які вони мають захищати та охороняти. Розуміння цього має важливе значення для виконання завдань належного врядування та безпеки, саме завдяки демократичному цивільному контролю над сектором безпеки і оборони.

Задля розуміння логіки ґендерного підходу у реалізації питань демократичного цивільного контролю за сектором безпеки і оборони держави, слід враховувати сутність та зміст ґендерної політики у цій сфері суспільних відносин, а саме такі питання як: основи ґендерної концепції, основи державної ґендерної політики, напрями ґендерної політики в Збройних Силах України та інших складових сил безпеки і оборони. А також, питання організації та роль демократичного цивільного контролю в забезпеченні ґендерної рівності в Збройних Силах України та інших силових відомствах.

Так, у Законі України «Про національну безпеку України» визначено поняття, засади, предмет і завдання демократичного цивільного контролю за складовими сектору безпеки і оборони держави, а також повноваження органів влади і громадських організацій щодо його здійснення, згідно якого демократичний цивільний контроль – це комплекс здійснюваних відповідно до Конституції і законів України правових, організаційних, інформаційних, кадрових та інших заходів для забезпечення верховенства права, законності, підзвітності, прозорості органів сектору безпеки і оборони та інших органів, діяльність яких пов'язана з обмеженням у визначенні законом випадках прав і свобод людини, сприяння їх ефективній діяльності й виконанню покладених на них функцій, зміцненню національної безпеки України [1].

Ефективність цивільного демократичного контролю та реалізація на практиці усіх визначених законодавством його механізмів тісно пов'язана із створенням дієвої системи керівництва силами оборони держави та управління Збройними Силами України.

Система військового керівництва, що функціонувала до цього, будувалася на чіткому підпорядкуванні Генерального штабу Збройних Сил України та усієї армійської вертикалі Міністерству оборони України. Реформа ж передбачає розподіл повноважень між Міністерством оборони та Збройними Силами. Міністерство оборони перетворюється з органу військового управління на центральний орган виконавчої влади на якого покладаються завдання з визначення засад політики у сфері оборони, забезпечення демократичного цивільного контролю за діяльністю Збройних Сил України та Державної

спеціальної служби транспорту, здійснення військово-політичного та адміністративного керівництва Збройними Силами тощо.

Відповідно до наказу Міністерства оборони України від 29 березня 2019 року за № 141 «Про трансформацію системи об'єднаного керівництва силами оборони та військового управління у Збройних Силах» [2] трансформація системи об'єднаного керівництва повинна реалізовуватись відповідно до Основних принципів, серед яких першочергове місце займає демократичний цивільний контроль. Він передбачає, що Міністр оборони України обіймає політичну посаду та призначається Верховною Радою України за поданням Президента України з числа цивільних осіб. Саме на Міністра оборони покладаються питання забезпечення цивільного демократичного контролю у воєнному відомстві. Головнокомандувач Збройних Сил України є найвищою військовою посадовою особою у Збройних Силах України. Він підпорядкований Міністру оборони з питань досягнення воєнно-стратегічних цілей у сфері оборони військовими силами і засобами, а також за підтримання спроможностей цих сил і засобів до застосування. Головнокомандувач відповідає за готовність до виконання покладених завдань і за безпосереднє військове керівництво Збройними Силами України та управління застосуванням Збройних Сил і переданих у його підпорядкування сил і засобів інших складових сил оборони.

Серед інших важливих принципів трансформації об'єднаного керівництва силами оборони та військового управління у Збройних Силах слід відмітити наступні:

- відокремлення функції з формування державної політики у сфері оборони від функції реалізації;
- відокремлення процесу планування розвитку спроможностей від операційної (поточної) діяльності Генерального штабу Збройних Сил України та органів військового управління;
- відокремлення функції генерування сил і засобів від функції їх застосування;
- об'єднаний характер усіх операцій, що проводяться Збройними Силами та іншими складовими сил оборони;
- делегування командних (управлінських) повноважень командирів, а не штабу;
- єдиноначальність, безперервність та чітка вертикаль управління;
- комплексний підхід до організації управління, міжвідомча взаємодія та прозорість процесу прийняття рішень [2].

Отже, демократичний цивільний контроль за Збройними Силами України та іншими, утвореними відповідно до законів військовими формуваннями після здобуття незалежності нашою державою був орієнтований на воєнну структуру, яка існувала ще з часів колишнього СРСР. На сьогодні, у складі Збройних Сил України створені нові органи військового управління: Командування сил логістики, Командування медичних сил, Командування сил підтримки тощо.

Тому, трансформація системи керівництва силами оборони та управління Збройними Силами України відповідно до принципів і стандартів НАТО, яка на сьогодні успішно реалізується в нашій державі, обумовлює необхідність удосконалення принципів та механізмів демократичного цивільного контролю за силами оборони уже з врахуванням організаційних змін в структурі не тільки Збройних Сил України, а й інших складових сил оборони держави.

При цьому, у зв'язку із введенням посади Головнокомандувача Збройних Сил України і зміни завдань і функцій Генерального штабу, нами пропонується змінити закріплені в чинному Законі України «Про національну безпеку України» порядок підлеглості у владній вертикалі оборонного відомства та армії та внести відповідні зміни до статей 14 та 16 вказаного Закону. Зокрема, слід передбачити норму, відповідно якої Міністр оборони України підзвітний Президенту України (а не Верховному Головнокомандувачу ЗС України, як це передбачено чинною редакцією Закону) та як член Кабінету Міністрів України – Верховній Раді України. Також, нами пропонується визначити статус Головнокомандувача Збройних Сил України, згідно якого він є вищою військовою посадовою особою в державі та підпорядковується Міністру оборони України та Президенту України як Верховному Головнокомандувачу Збройних Сил України.

В Україні до недавнього часу стереотипним залишалося бачення ролі жінок в якості «мирного» сегмента соціуму, а їх служба в Збройних Силах України вважалася атиповою. У силу поступального розвитку нашого суспільства жінки нині на ряду із чоловіками отримали право на несення військової служби, а їх голос у дискусіях на тему безпеки став більш вагомим.

Служба жінок в збройних силах важлива саме з точки зору вирішенні конфліктів. Резолюція Ради Безпеки ООН 1325 «Про жінок, мир і безпеку» (2000 р.) підтверджує роль жінок у запобіганні та врегулюванні конфліктів і в миробудуванні. Вона закликає держави забезпечити більш активну участь жінок на всіх рівнях прийняття рішень в рамках національних, регіональних і міжнародних інститутів і механізмів запобігання, регулювання та вирішення конфліктів [3].

Право жінок на вступ на військову службу також є важливим аспектом у демократизації збройних сил з точки зору належного представництва всіх груп даного суспільства. Наприклад, таке право було одним з центральних питань інтеграції афроамериканців в суспільство США або католиків в суспільство Німеччини, де в 70-і роки ХХ століття Бундесвер проводив курс на збільшення числа офіцерів-католиків з метою демократизації командування і охоплення всіх груп цивільного населення. Ці приклади показують, що армія не тільки є віддзеркаленням суспільства, але може також сприяти боротьбі ізольованих груп (наприклад, афроамериканців в США) за рівні права або, навпаки, гальмувати подібні процеси (як у багатьох випадках до цих пір відбувається у відношенні жінок).

Набір жінок до Збройних Сил України нарівні з чоловіками є забезпеченням та реалізацією принципу ґендерного паритету шляхом забезпечення рівних можливостей у доступі до військової служби, її просуванні, обійманні посад, рівної оплати праці, а також ліквідація зловживань щодо жінок-військовослужбовців; формуванні позитивного ставлення до останніх, їх включенням у військове оточення та військові традиції.

Участь жінок має особливе значення при здійсненні операцій з підтримки миру, які зараз складають основну функцію більшості армій. Останні відрізняються від традиційних армійських функцій тим, що в них робиться особливий наголос на захисті цивільного населення, а також тим, що вони пов'язані з діяльністю по вирішенню конфліктів і відновленню порядку. Уже визнаний той факт, що присутність жінок в контингентах з

підтримання миру сприяє поліпшенню відносин військового контингенту з суспільством приймаючої країни, а також підвищує можливості миротворців по роботі з жінками і дітьми і по їх захисту.

Дотримання нашою державою зобов'язань, передбачених міжнародним правом і міжнародними договорами передбачає інтеграцію ґендеру в процес демократичного цивільного контролю над сектором безпеки та є необхідною умовою для дотримання положень міжнародних законодавчих актів. ООН, ОБСЄ, Рада Європи та НАТО прийняли ряд документів і програм щодо участі жінок у запобіганні та профілактиці конфлікту і відновлення після конфлікту, запобігання всіх форм дискримінації, ґендерної рівності та рівних можливостей.

Оскільки ґендерна рівність стосується прав людини, що підлягають захисту згідно з міжнародним правом, включення питань ґендерної рівності до реформи сектору безпеки і оборони в цілому та урахування його в ході удосконалення механізмів демократичного цивільного контролю над воєнною організацією для України є обов'язковим.

Висновки. Отже, демократичний цивільний контроль відіграє важливу роль у керівництві сектором безпеки, допомагаючи зробити сектор безпеки та владу прозорими, підзвітними, представницькими, дієвими, ефективними, легітимними, а отже, демократичними. Реформа сектору безпеки, зі свого боку, повинна ухвалювати відмінності в потребах безпеки, характерних для чоловіків, жінок, юнаків і дівчат. Інтеграція ґендерних аспектів також є ключовим фактором для забезпечення ефективності та підзвітності сектора безпеки, для зміцнення місцевої ініціативи в процесі реформування та забезпечення його легітимності.

Список використаних джерел:

1. Закон України «Про національну безпеку України» Від 21.06.2018 року № 2469-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text>
2. Наказ Міністерства оборони України від 29.03.2019 року № 141 «Про трансформацію системи об'єднаного керівництва силами оборони та військового управління у Збройних Силах». URL: https://www.mil.gov.ua/content/mou_orders/141_nm_2019.pdf
3. Резолюція Ради Безпеки ООН 1325 «Про жінок, мир і безпеку». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_669#Text

Надійшла до редакції 02.10.20.

J. Bobrova, a doctor of judicial sciences,
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv

J. Bobrov, a PhD of judicial sciences,
Directorate of legal support of the General Staff of the Armed Forces of Ukraine,

THE GENDER ASPECT OF ASSURANCE OF DEMOCRATIC CIVIL CONTROL IN THE SECTOR OF SECURITY AND DEFENSE OF THE STATE

The effective command and control of the Armed Forces of Ukraine and other elements of the defense forces with the aim to achieve the high-level of defense capability of the state which are inextricably related with the appropriate normalization and exercising the practical events of democratic civil control of the military organization of the state.

The process of reforming the defense sector is aimed at transforming the system of unified command and control and military command of the Armed Forces of Ukraine. The establishment of a new system of command and control provides for a clear delimitation of authority between the Ministry of Defense and the Armed Forces of Ukraine, the functioning of new types and branches of troops (forces). Additionally, it is provided for the separation of the functions of planning, generation and implementation of means and forces within the Armed Forces, and the Ministry of defense has transformed from the body of military command to the central body of executive authority, responsible for the reform and implementation of the state policy in the military sphere and the sphere of defense, the military policy in terms of staff, the technical policy and the policy in terms of defense purchases etc. One of the major tasks of the Ministry of Defense is the exercise within the framework of authority of democratic civil control of the activity of the Armed Forces of Ukraine, the military-political and administrative command and control of the military organization.

The gender equality requires the establishment of equal rights and opportunities for men and women in the matters of military service, participation in the protection of the state – not only on a legislative but also on a practical level. For a long period of time the military profession was solely masculine. It has been related with the significant physical, moral-psychological pressure on a human being, the necessity to be firm in overcoming the hard and difficult daily military routine. Currently, the role of the woman in a society has undergone significant changes. The latter have also touched the military sphere. It is therefore the issue of democratic civil control of the military organization of the state is to be considered through the prism of its gender aspect. For the sole, gender element of this control is the finest measure of its effectiveness, the indicator of absolute control of civic society in the military sphere, which assures the accountability of military to civil personnel and totally includes the possibility of a military coup d'état in a state.

Key words: democratic civil control, gender, sector of security and defense, Armed Forces of Ukraine, men, women.

УДК: 343.98

С.Бухонський, канд. юрид. наук,
Другий слідчий відділ територіального управління Державного бюро розслідувань, КиївDOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2217.2020.44.36-39>

ЩОДО ПРІОРИТЕТНИХ НАПРЯМІВ РОЗРОБКИ СУЧАСНОЇ СИСТЕМИ КРИМІНАЛІСТИЧНОГО ОБЛІКУ

Однією із причин недостатнього рівня розкриття злочинів названо комплекс проблем у сфері кримінальної реєстрації. Оскільки розкриття й розслідування злочинів є пошуково-пізнавальною діяльністю, важливу роль повинне відігравати інформаційне забезпечення цієї діяльності, раціональна організація й уміле використання відомостей, зосереджених у криміналістичних обліках. Визначаючи пріоритетні напрями розробки сучасної системи криміналістичного обліку, ми зупинилися на обліку ознак та властивостей осіб, які вчинили злочин, як меті нашого дослідження. З цього приводу, ми дослідили низку питань, щодо: стану наукової розробки теорії кримінальної реєстрації, генези і розвитку криміналістичних обліків, визначення місця системи обліків в інформаційному забезпеченні криміналістичної пошукової діяльності, правові питання ведення кримінальної реєстрації та напрями використання криміналістичних обліків, питання автоматизації обліків тощо. Сформульовано наступні завдання: дослідити передумови реформування сучасної системи криміналістичного обліку; розгляд об'єктів криміналістичного обліку, зокрема обліку ознак та властивостей осіб, які вчинили злочин; аналіз існуючої інформаційної системи накопичення даних; пошук шляхів удосконалення існуючих форм криміналістичного обліку тощо. Одним із об'єктів криміналістичного обліку є особа, яка вчинила злочин. Це обумовлено тим, що у механізмі злочину ця особа посідає центральне місце - без суб'єкта немає злочину. Отже, у фокусі уваги правоохоронних органів у випадку вчинення злочину знаходиться людина. Зазначено, що криміналістичне дослідження особи, яка вчинила злочин, має суттєве значення не тільки для повного, всебічного та об'єктивного розслідування кримінального провадження та обґрунтованого призначення покарання, але і є одночасно передумовою для здійснення дієвої профілактичної роботи по запобіганню злочинам, успішного застосування основних засобів виправлення і ресоціалізації засуджених та забезпечення законних прав і інтересів цієї особи, дотримання законності. Підсумовуючи вищевикладене, запропоновано створити автоматизоване робоче місце (наприклад, окремо адаптоване для судді, слідчого судді, слідчого, оперативного співробітника, адвоката, прокурора тощо), яке за допомогою алгоритмізації діяльності, пов'язаної зі звертанням до криміналістичних обліків, дозволить компенсувати недолік знань працівників органів внутрішніх справ про кримінальну реєстрацію. Це сприяло б надалі підвищенню ефективності використання відомостей, зосереджених у криміналістичних обліках. Зазначено необхідність вдосконалювати існуючі форми криміналістичного обліку шляхом відображення у них інформації про індивідуальні ознаки, риси та властивості особи злочинця, з метою подальшого їх використання для досягнення завдань попереднього розслідування, виправлення та ресоціалізації засуджених, адаптації після звільнення та профілактики злочинів.

Ключові слова: інформація, інформаційна система, криміналістичний облік, об'єкти обліку, реєстрація.

Постановка проблеми. Однією із причин недостатнього рівня розкриття злочинів є комплекс проблем у сфері кримінальної реєстрації. Оскільки розкриття й розслідування злочинів є пошуково-пізнавальною діяльністю, важливу роль повинне відігравати інформаційне забезпечення цієї діяльності, раціональна організація й уміле використання відомостей, зосереджених у криміналістичних обліках.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Значний внесок у дослідження проблем кримінальної реєстрації зробили вчені України та зарубіжних країн: Ф.Амінев, Р.Белкін, А.Вінберг, О.Волинський, Р.Дьоміна, Л.Еджубов, Є.Зуєв, Є.Іщенко, М.Корнієнко, Ю.Мазніченко, М.Міловідова, О.Пахомов, О.Пацкевич, В.Пашко, Я.Рибалко, Ю.Пілюков, П.Семеновський, Д.Рассейкін, М.Терзієв, В.Федорович, Б.Шевченко, С.Ялишев та інші.

Однак їх роботи торкалися в основному комплексного використання криміналістичних обліків, особливостей використання окремих з них у розслідуванні злочинів, проблем удосконалення окремих криміналістичних обліків, можливостей їх автоматизації, або були виконані десятиліття назад.

Визначаючи пріоритетні напрями розробки сучасної системи криміналістичного обліку, ми зупинимося на обліку ознак та властивостей осіб, які вчинили злочин, як меті нашого дослідження. З цього приводу, ми дослідили низку питань, щодо: стану наукової розробки теорії кримінальної реєстрації, генези і розвитку криміналістичних обліків, визначення місця системи обліків в інформаційному забезпеченні криміналістичної пошукової діяльності, правові питання ведення кримінальної реєстрації та напрями

використання криміналістичних обліків, питання автоматизації обліків тощо.

Сформульовані наступні **завдання**: дослідити передумови реформування сучасної системи криміналістичного обліку; розгляд об'єктів криміналістичного обліку, зокрема обліку ознак та властивостей осіб, які вчинили злочин; аналіз існуючої інформаційної системи накопичення даних; пошук шляхів удосконалення існуючих форм криміналістичного обліку тощо.

Виклад основного матеріалу дослідження. Одним із об'єктів криміналістичного обліку є особа, яка вчинила злочин. Це обумовлено тим, що у механізмі злочину ця особа посідає центральне місце – без суб'єкта немає злочину. Отже, у фокусі уваги правоохоронних органів у випадку вчинення злочину знаходиться людина, яка цей злочин вчинила, і яку в залежності від виду правових відносин, суб'єктом яких вона є, можна називати по-різному. З моменту вчинення злочину виникають кримінально-правові відносини між державою і людиною, що його вчинила, яку називаємо «особою, яка вчинила суспільне небезпечне діяння, що містить ознаки злочину». З моменту відкриття кримінального провадження ця особа стає суб'єктом кримінально-процесуальних правовідносин, і в ході розслідування провадження, її розгляду у суді та постановлення вироку набуває відповідно процесуального статусу підозрюваного, обвинуваченого, підсудного, засудженого [7, с. 27].

Після набрання вироком чинності та звернення його до виконання ця особа стає суб'єктом кримінально-виконавчих правовідносин, що

виникають з приводу виконання та відбування кримінального покарання. Але протягом всіх цих етапів це одна і та ж особа, яка характеризується відносно сталою сукупністю певних фізичних, біологічних та соціальних ознак та властивостей і саме за допомогою розроблених криміналістикою методів дослідження, науково обґрунтованих та сучасних технічних способів, прийомів та засобів виявлення, фіксації та перевірки інформації можна отримати інформацію про властивості та ознаки певної особи, або іншими словами здійснити криміналістичне дослідження або діагностування особи, яка вчинила злочин.

Протягом всіх етапів, спілкуючись із цією особою, її знайомими, рідними, свідками, потерпілими, а також досліджуючи наявні у провадженні докази, певну інформацію про її ознаки та властивості одержують слідчий, суддя, працівники кримінально-виконавчої системи.

Криміналістичне дослідження особи, яка вчинила злочин, має суттєве значення не тільки для повного, всебічного та об'єктивного розслідування кримінального провадження та обґрунтованого призначення покарання, але і є одночасно передумовою для здійснення дієвої профілактичної роботи по запобіганню злочинам, успішного застосування основних засобів виправлення і ресоціалізації засуджених та забезпечення законних прав і інтересів цієї особи, дотримання законності [2].

Пріоритетного значення набуває криміналістичне дослідження не тільки фізичних і біологічних, а й соціальних властивостей та ознак людини, які характеризують людину як особистість на рівні індивідуальної і суспільної свідомості, її відношення до закону, суспільства, сукупності моральних і етичних цінностей.

З дослідженням соціальних властивостей особи нерозривно пов'язане питання про встановлення ступеня її суспільної небезпечності, що суттєво впливає на вирішення питання про обрання до обвинуваченого запобіжного заходу під час попереднього розслідування та визначення судом виду та міри кримінального покарання підсудному [1, с. 27].

Завдання виправлення та перевиховання засудженого в значній мірі залежить від можливості користування представниками виправно-трудових установ інформацією про обставини, що характеризують особу засудженого. Успішне застосування основних засобів виправлення і ресоціалізації до засуджених та здійснення з ними профілактичної роботи по запобіганню вчинення нових злочинів практично неможливо без наявності достатнього обсягу інформації про особу, яка вчинила злочин, і навпаки, наявність такої інформації дає можливість працівникам кримінально-виконавчої системи обрати та застосувати найбільш оптимальні прийоми, форми та методи впливу на особу засудженого з метою досягнення позитивного результату. Своєчасне та повне отримання інформації про особу засудженого під час відбування покарання, зокрема її соціальних властивостей як ставлення до суспільне корисної праці, дотримання режиму відбування покарання, до закону, загально визнаних цінностей, та інші, є підставою для вирішення питання про зміну правового становища засудженого

переведення його на поліпшені умови утримання, до виправно-трудової установи з менш суворим режимом утримання, застосування до нього акту амністії, умовно-дострокового звільнення, або заміни невідбутої частини покарання більш м'яким, що в свою чергу сприяє забезпеченню його прав [6, с. 242-248].

Однак, до цього часу в Україні відсутня єдина комплексна інформаційна система накопичення результатів криміналістичного дослідження ознак та властивостей осіб, які вчинили злочини, що в свою чергу негативно впливає на ефективність роботи правоохоронних органів та суттєво ускладнює координацію їх зусиль у боротьбі зі злочинністю. У нашій державі практично не існує налагодженої та чіткої системи обміну інформації стосовно індивідуальних властивостей осіб, які вчинили злочини як між різними правоохоронними органами, так і між окремими службами і підрозділами одного правоохоронного органу [3, с. 143-146].

Існуючі криміналістичні обліки щодо осіб, які вчинили злочини, обмежуються в основному констатацією окремих відомостей ідентифікаційного, демографічного та персонографічного характеру, а інформація, отримана слідчим, суддею та працівниками кримінально-виконавчої системи під час розслідування, судового розгляду та виконання покарання, що характеризує особу злочинця як неповторну особистість з її особливими рисами характеру та схильностями, навичками, ставленням до суспільства, закону, загально визнаних людських цінностей тощо, не знаходить свого відображення та фіксації. Як наслідок, невинуватно втрачається можливість її подальшого використання - суддя не отримує необхідної інформації про особу обвинуваченого від слідчого; працівники кримінально-виконавчої системи не отримують відповідної інформації про засудженого від слідчого та судді; органи внутрішніх справ, на які покладено здійснення профілактичних заходів, після звільнення особи з місць позбавлення волі не отримують інформації про її індивідуальні особливості від працівників кримінально-виконавчої системи, що значно ускладнює виконання покладених на правоохоронні органи завдань [4, с. 229-232].

У свій час з метою фіксації інформації про особу обвинуваченого, отриманої слідчим під час розслідування, у кримінальних провадженнях щодо арештованих обвинувачених була запроваджена спеціальна анкета – форма № 86 «Повідомлення про особу заарештованого та інших обставинах, що можуть мати значення для його виправлення та перевиховання». Ця анкета складається із 17 пунктів і заповнюється слідчим на підставі матеріалів провадження та особистих спостережень і направляється до слідчого ізолятора одночасно з направленням кримінального провадження до суду. Після засудження обвинуваченого ця анкета передається працівниками слідчого ізолятора разом з особовою справою засудженого до виправно-трудової установи для врахування індивідуальних особливостей засудженого у процесі виправлення та ресоціалізації. Але як свідчить практика, впровадження цієї анкети позитивних результатів не дало, так як більшість слідчих до цієї вимоги ставиться формально або взагалі її не виконує.

За кордоном інформація про індивідуальні властивості особи, що вчинила злочин, досить широко та плідно використовується правоохоронними органами для кримінологічного прогнозування майбутньої поведінки особи як під час відбування покарання, так і після звільнення.

Важко переоцінити важливість такої інформації для слідчого (інших зацікавлених осіб) у ході розслідування злочину, вчиненого особою, яка вже була засуджена, та відбувала покарання. Наявність у таких випадках інформації про індивідуальні властивості підозрюваного або обвинуваченого може допомогти слідчому швидко встановити з ним психологічний контакт, повно та всебічно дослідити всі обставини справи, спрогнозувати можливу реакцію та поведінку підслідного під час проведення слідчих (розшукових) дій.

Тому, необхідно вдосконалювати існуючі форми криміналістичного обліку шляхом відображення у них інформації про індивідуальні ознаки, риси та властивості особи злочинця, з метою подальшого їх використання для досягнення завдань попереднього розслідування, виправлення та ресоціалізації засуджених, адаптації після звільнення та профілактики злочинів [5, с. 24].

В підрозділах органів внутрішніх справ, які здійснюють кримінальну реєстрацію, функціонує значна кількість різних видів обліку, загальний обсяг збереженої інформації в яких обчислюється мільйонами документів. Однак ефективне використання цих відомостей утруднене у зв'язку з наявністю окремих недоліків, що мають місце в організації обліків.

Найбільш істотними з яких є такі:

а) відсутність єдиної методики ведення обліків і невизначеність схеми інформаційного забезпечення діяльності органів внутрішніх справ, інших учасників кримінальних проваджень;

б) значна кількість нормативних актів по веденню обліків, які до того ж неоднозначно визначають їх функціонування; у ряді випадків працівники (інші сторони та їх представники) не мають чіткого уявлення про те, куди потрібно звернутися за відомостями, які їх цікавлять;

в) недостатній ступінь централізації окремих видів обліків, що не дозволяє одночасно

одержувати узагальнену інформацію про об'єкти, які цікавлять, не врегульований порядок доступу до них сторін кримінального провадження;

г) дублювання обліків на різних рівнях управління (відомі випадки, коли ті самі картотеки ведуться декількома підрозділами одного органа внутрішніх справ);

д) низький рівень автоматизації процедур збору, обробки й видачі інформації.

Висновки. Підсумовуючи вищевикладене, пропонуємо створити автоматизоване робоче місце (наприклад, окремо адаптоване для судді, слідчого, судді, слідчого, оперативного співробітника, адвоката, прокурора тощо), яке за допомогою алгоритмізації діяльності, пов'язаної зі звертанням до криміналістичних обліків, дозволить компенсувати недолік знань працівників органів внутрішніх справ про кримінальну реєстрацію. Це сприяло б надалі підвищенню ефективності використання відомостей, зосереджених у криміналістичних обліках.

Список використаних джерел:

1. Бахін В. П., Весельський В. К., Клименко Н. І., Старушкевич А. В. та ін. Огляд місця події при розслідуванні окремих видів злочинів: наук.-практ. посіб. / за ред. Н. І. Клименко. Київ: Юрінком Інтер, 2005. 216 с.
2. Образцов В. А. Выявление и изобличение преступника: пособ. Москва: Юристъ, 1997. 336 с.
3. Пацкевич А. П. Автоматизированные системы как элемент структуры информационно-криминалистического обеспечения раскрытия и расследования преступлений. *Проблемы криминалистики: сб. науч. тр.* Минск: Академия МВД, Респ. Беларусь, 2003. С. 143–146.
4. Пашко В. І. Можливості використання експертних криміналістичних обліків у розслідуванні злочинів. Наукові розробки академії – вдосконаленню практичної діяльності та підготовки кадрів органів внутрішніх справ. матеріали науково-практичної конференції (МВС України; УАВС 1-2 лютого 1994 р., м. Київ) / відп. ред. А. П. Закалюк. Київ: УАВС, 1994. С. 229–232.
5. Пашко В. І. Наукові та методичні основи організації і використання експертно-криміналістичних обліків органів внутрішніх справ України: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.09. Київ: 1995. 24 с.
6. Пілюков Ю. О. Удосконалення роботи з криміналістичними обліками на базі інформаційних технологій. Спеціальна техніка у правоохоронній діяльності. Матер. наук.-практ. конф. Київ: КНУВС, 2006. С. 242–248.
7. Поликарпов В. А. Криминалистические учеты при расследовании таможенных преступлений: автореф. дис. на соискание науч. степени докт. юрид. наук. спец. 12.00.09. Москва, 2008. 27 с.

Надійшла до редколегії 02.10.2020

S.Bukhonskyi, PhD. judicial sciences,

The second rechercheur department of the territorial directorate of the State bureau of investigations, Kyiv

ON THE PRIORITIVE DIRECTIONS OF THE DEVELOPMENT OF THE MODERN SYSTEM OF CRIMINALISTIC RECORD

One of the reasons for the insufficient solving of crimes is the complex of issues in the sphere of criminal record. Since, the solving and investigation of crimes is considered to be an investigational-perceptual activity, the important role should be carried out by the informational support of this activity, rational organizing and adequate usage of information, which is concentrated in criminalistics records. When identifying the prioritive directions of the development of the modern system of criminalistics record, we've pointed out the record of features and characteristics of individuals that have committed a crime as the aim and purpose of our research. In this context we've scrutinized a number of issues on: the state of the scientific development of the theory for criminalistics record, the genesis and development of criminalistic records, identifying the place of the record system in terms of the informational support of criminalistic investigation activity, the legal issues on conducting registration of crimes and directions of using criminalistic records, the issue of automated record etc. The following tasks have been stipulated: to scrutinize the preconditions of reform of the criminal record; scrutinizing the objects of criminalistic record, particularly the record of features and characteristics of individuals that have committed a crime; the analyses of the existing system of data gathering; developing ways of improving the existing forms of criminalistic record etc. One of the objects of the criminalistic record is the individual who has committed a crime. It is preconditioned by the fact that in the mechanism of crime this individual happens to take a central position – without the subject there is no crime. Thus, the center of attention of law enforcers in case of crime committing is the individual. It has been pointed out that the criminalistic research of the individual

that has created a crime has a significant meaning not only for the sake of full, overall and impartial investigation of a crime and further argued punishment but also happens to be the precondition for implementing effective preventive work on crime prevention, the successful implementation of the main means of correction and resocialization of inmates and the assurance of legal rights and interests of this individual, the adherence to law. When concluding the abovementioned it has been suggested to establish an automated working facility (i.e. a separate one adapted for the judge, the investigation judge, the investigator, the operative worker, lawyer, prosecutor etc), which due to algorithms in terms of activity will allow to compensate the lack and insufficiency of knowledge among the law enforcers with regard to the criminal record. This would facilitate the increase of effectiveness of using information, concentrated and presented in criminalistic records. The necessity to improve the existing forms of criminalistic record by reflecting information on individual features, traits and characteristics of the individual of the criminal have been stipulated, with the further aim to use them in order to achieve the tasks of preliminary investigation, the correction and resocialization of inmates, the adaptation after gaining freedom and the prevention of crimes.

Key words: information, informational system, criminal record, objects of record, registration.

УДК 342.9

С. Жуков, д-р юрид. наук,
Касаційний господарський суд у складі Верховного Суду

DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2217.2020.44.39-41>

ПРОБЛЕМИ УДОСКОНАЛЕННЯ ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДОБРОЧЕСНОСТІ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ

Стаття присвячена визначенню сутності та напрямів удосконалення доброчесності військових посадових осіб, державних службовців та інших осіб, уповноважених на виконання функцій держави, в Міністерстві оборони України та Збройних Силах України.

Обґрунтовано, що правове забезпечення доброчесності військовослужбовців уявляє собою сукупність правових актів, етичних кодексів та принципів їх застосування, які у своїй єдності дають змогу створити ідеальну модель бажаної поведінки військових посадових осіб, державних службовців та інших осіб, уповноважених на виконання функцій держави, в Міністерстві оборони України та Збройних Силах України. Особливістю вказаного правового забезпечення є те, що вимоги до поведінки означеного кола осіб містяться не у правових актах, а в етичних кодексах, які є різновидом писаних моральних норм. Однак відповідальність за порушення приписів вказаних кодексів носить не моральний, а юридичний характер, що в цілому характерно для феномену доброчесності в різних видах професійної діяльності.

З'ясовано, що напрями удосконалення правового забезпечення доброчесності військовослужбовців мають включати коригування закріплених у Кодексі доброчесної поведінки та професійної етики військових посадових осіб, державних службовців та інших осіб, уповноважених на виконання функцій держави, в Міністерстві оборони України та Збройних Силах України, вимог до поведінки означених осіб з тим, щоб було враховано їх обов'язки, пов'язані: а) з визначеною Конституцією України та закріпленій у Стратегії національної безпеки України, затвердженій указом Президента України від 14 вересня 2020 року №392/2020, пріоритетністю захисту людини, її життя і здоров'я, честі і гідності, недоторканності і безпеки; б) з додержанням визначених законодавством України вимог про доступ до публічної інформації, про захист персональних даних та про звернення громадян; в) із процесами євроатлантичної інтеграції, яка обумовлює необхідність врахування не лише суто національних, а й загальноприйнятих у державах-членах НАТО критеріїв визначення доброчесності (зокрема, Політики НАТО з виховання доброчесності, ухвалені главами держав та урядів, які беруть участь у засіданні Північноатлантичної ради у Варшаві 8-9 липня 2016 року).

Ключові слова: доброчесність, військові посадові особи, військовослужбовці, правові норми, моральні норми, етичні кодекси, удосконалення правового забезпечення.

Постановка проблеми. Проблема забезпечення етичних вимог у професійній діяльності представників органів публічного адміністрування, правоохоронців, військовослужбовців є вельми актуальними сьогодні, коли здійснюється масштабна трансформація системи публічного управління і відбувається пошук місця та ролі державних інституцій у забезпеченні потреб розвитку громадянського суспільства, реалізації прав і свобод людини і громадянина. Вказане обумовлює увагу науковців і практиків до проблеми зниження рівня корупції в українському суспільстві, підвищення вимог до професіоналізму і об'єктивності правоохоронців, державних службовців, суддів, що, у свою чергу, робить важливим удосконалення системи адміністративно-правового забезпечення вказаних процесів, здійснення відповідних адміністративних процедур тощо. Однак, якщо питання, пов'язані із доброчесністю вказаних категорій посадових осіб певною мірою вже досліджені на теоретико-доктринальному рівні, то категорія «доброчесність військовослужбовців» ще чекає на своїх дослідників.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Проблеми сутності та ознак доброчесності розглядали у своїх роботах В. Бігун [1, с.240-242], О. Маалулі [2], Я. Тицька [3] та інші автори, якими було досліджено сутність та генезу вказаної категорії, її співвідношення з корупційним законодавством та законодавством про вищу освіту. Разом з тим доброчесність військовослужбовців ще не була предметом окремих наукових досліджень, що свідчить про новизну вказаної проблематики.

Мета статті полягає у визначенні напрямів правового забезпечення доброчесності військовослужбовців.

Виклад основного матеріалу. Особливістю розвитку соціальних відносин у сучасному суспільстві є гостра криза уявлень великих соціальних груп про справедливе і належне, які зазвичай охоплюються категорією «етичні норми». Одним із способів подолати так звану «кризу моралі» є диференціація етичних норм і виділення тих з них, які притаманні певним вузьким групам людей, що займаються схожою діяльністю в схожих умовах. Це викликає підвищений інтерес до професійних етичних кодексів, прийняття яких для представників різних

професій носить сьогодні активний характер. Цінність етичних кодексів для праворозуміння полягає в розширенні рамок ідей, концепцій та уявлень про право, які знаходять своє втілення у створенні моделі ідеальної поведінки представників певних професій [4, с.71].

Слід сказати, що проблема співвідношення між етичними кодексами і правовою системою ще не може бути визнана остаточно вирішеною. Про це свідчать, зокрема, численні дискусії, що виникають з цього приводу у різних галузевих науках [5; 6 та ін.]. Це вказує на необхідність більш детального дослідження соціальної природи професійних етичних кодексів та їх впливу на формування системи правових вимог до діяльності та поведінки представників певних професій [4, с.72].

Результати соціологічних опитувань, здійснених протягом 2014-2020 років, свідчать, що Збройні Сили України користуються в українському суспільстві більшою повагою, ніж правоохоронні органи, займаючи разом з церквою провідні позиції у рейтингу громадської довіри. За результатами дослідження Українського центру економічних та політичних досліджень ім. О.Разумкова у липні 2020 року серед усіх соціальних інститутів найчастіше громадяни України висловлюють довіру Збройним Силам України (їм довіряють 65% опитаних) [7]. Причиною такого явища став комплекс об'єктивних та суб'єктивних факторів, аналіз яких може бути темою окремого дослідження. Разом з тим слід сказати, що керівництво Збройних Сил України проводить постійну роботу, спрямовану на підтримання та розвиток вказаних тенденцій [8]. Так, 15 березня 2017 року Міністром оборони України було затверджено Кодекс доброчесної поведінки та професійної етики військових посадових осіб, державних службовців та інших осіб, уповноважених на виконання функцій держави, в Міністерстві оборони України та Збройних Силах України [9]. Вказаним нормативно-правовим актом, положення якого базуються на нормах Конституції України, антикорупційного законодавства України, рекомендаціях Конвенції Організації Об'єднаних Націй проти корупції, ратифікованої Законом України №251-V від 18.10.2006 року [10, с.320], інших нормативно-правових актів, встановлено вимоги, яких рекомендовано дотримуватися під час виконання своїх службових обов'язків.

Аналіз вказаного Кодексу свідчить, що нормотворцем було зроблено спробу узагальнити стандарти професійної етики, що було спрямовано на досягнення триєдиної мети: 1) запобігти проявам корупції в оборонному секторі; 2) підвищити авторитет Збройних Сил України; 3) зміцнити репутацію військовослужбовців та цивільного персоналу Збройних Сил України. Частина друга Кодексу доброчесної поведінки та професійної етики військових посадових осіб, державних службовців та інших осіб, уповноважених на виконання функцій держави, в Міністерстві оборони України та Збройних Силах України, присвячена принципам доброчесної поведінки, до яких віднесено пріоритет службових інтересів; політичну нейтральність; неупередженість; компетентність і ефективність; прозорість; нерозголошення службової інформації (конфіденційність); утримання від виконання незаконних наказів (розпоряджень); корпоративність [9].

Якщо співставити зміст вказаних принципів і досягнення визначених вище цілей, можна побачити, що формулювання деяких з них насправді чи сприятиме досягненню таких цілей. Так, наприклад, принцип пріоритету службових інтересів передбачає виявлення абсолютної відданості державним інтересам країни, свідоме підпорядкування власних інтересів суспільним вимогам та державним пріоритетам, обов'язок старанно

діяти виключно в інтересах служби, забезпечувати найефективніше і вміле розпорядження військовим майном та коштами, за які військова (цивільна) посадова особа несе відповідальність. На нашу думку, для повного усвідомлення військовими посадовими особами спрямованості своїх дій у даному формулюванні не вистачає врахування положень ст.3 Конституції України, яка визначає, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави [11].

Формулюючи зміст принципу прозорості, нормотворець подає його у надзвичайно вузькому розумінні – як обов'язок військової (цивільної) посадової особи не обмежувати доступ інших осіб до публічної інформації та не зловживати правом виконавця щодо надання грифу секретності, крім мотивованих обмежень встановлених законодавством про державну таємницю. Однак, окрім можливості обмежувати (чи не обмежувати) доступ до певних відомостей, законодавство України про доступ до публічної інформації містить надзвичайно широкий перелік дій, сукупність яких, власне, і утворює правовий механізм реалізації означеного права. Зокрема, відповідно до положень ст.ст.14, 15 Закону України «Про доступ до публічної інформації» розпорядники інформації зобов'язані систематично вести облік документів, що знаходяться в їхньому володінні; оприлюднювати інформацію про організаційну структуру, місію, функції, повноваження, основні завдання, напрями діяльності та фінансові ресурси; нормативно-правові акти, акти індивідуальної дії, перелік наборів даних, що оприлюднюються у формі відкритих даних; інформацію про механізми чи процедури, за допомогою яких громадськість може представляти свої інтереси або в інший спосіб впливати на реалізацію повноважень розпорядника інформації [12], і цей перелік можна ще продовжувати. Натомість, нормотворець з-поміж наведеного переліку наводить лише окремі його елементи, що може сприяти виникненню у військових посадових осіб хибного уявлення про неважливість виконання інших обов'язків в інформаційній сфері.

Крім того, покладаючи на військову (цивільну) посадову особу обов'язку у межах компетенції взаємодіяти з органами державної влади, органами місцевого самоврядування та об'єднаннями громадян під час здійснення покладених на неї завдань і функцій, нормотворець залишає поза увагою велику кількість впливових міжнародних організацій (ООН, НАТО, ОБСЄ тощо), які є постійно й активно здійснюють співробітництво зі Збройними Силами України.

На нашу думку, врахування цих суперечностей у визначеннях принципів доброчесної поведінки військових посадових осіб, державних службовців та інших осіб, уповноважених на виконання функцій держави, в Міністерстві оборони України та Збройних Силах України, дозволить досягти більшої відповідності поставлених у документі цілей і засобів їх досягнення, сприятиме збільшенню рівня доброчесності військовослужбовців.

Висновки. Правове забезпечення доброчесності військовослужбовців являє собою сукупність правових актів, етичних кодексів та принципів їх застосування, які у своїй єдності дають змогу створити ідеальну модель бажаної поведінки військових посадових осіб, державних службовців та інших осіб, уповноважених на виконання функцій держави, в Міністерстві оборони України та Збройних Силах України. Особливістю вказаного правового забезпечення є те, що вимоги до поведінки

означеного кола осіб містяться не у правових актах, а в етичних кодексах, які є різновидом писаних моральних норм. Однак відповідальність за порушення приписів вказаних кодексів носить не моральний, а юридичний характер, що в цілому характерно для феномену доброчесності в різних видах професійної діяльності.

Відповідно, напрями удосконалення правового забезпечення доброчесності військовослужбовців мають включати коригування закріплених у Кодексі доброчесної поведінки та професійної етики військових посадових осіб, державних службовців та інших осіб, уповноважених на виконання функцій держави, в Міністерстві оборони України та Збройних Силах України, вимог до поведінки означених осіб з тим, щоб було враховано їх обов'язки, пов'язані: а) з визначеною Конституцією України та закріпленій у Стратегії національної безпеки України, затвердженій указом Президента України від 14 вересня 2020 року №392/2020, пріоритетністю захисту людини, її життя і здоров'я, честі і гідності, недоторканності і безпеки; б) з додержанням визначених законодавством України вимог про доступ до публічної інформації, про захист персональних даних та про звернення громадян; в) із процесами євроатлантичної інтеграції, яка обумовлює необхідність врахування не лише суто національних, а й загальноприйнятих у державах-членах НАТО критеріїв визначення доброчесності (зокрема, Політики НАТО з виховання доброчесності, ухвалені главами держав та урядів, які беруть участь у засіданні Північноатлантичної ради у Варшаві 8-9 липня 2016 року).

Список використаних джерел:

1. Бігун В. С. Доброчесність як юридичний термін і сенс. *Часопис Київського університету права*. 2019. № 1. С. 25-29.

2. Маалупі О. В. Доброчесність як одна із вимог сучасного антикорупційного законодавства. *Часопис Київського університету права*. 2018. № 3. С. 335-339.

3. Тицька, Я. О. Юридичне значення поняття академічна доброчесність. *Вчені записки Таврійського національного університету імені І.І. Вернадського. Серія: Юридичні науки*. 2018. Вип. 29 (68). № 5. С. 24-28.

4. Жуков С.В. Професіональні етичні кодекси: правовий аспект. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2018. №6. С. 71-74.

5. Романюк Л. В. Психологічні чинники розвитку ціннісних орієнтацій студентської молоді: Автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.01. Київ, 2004. 21 с.

6. Долежан В. Кодекс прокурорської етики: яким йому бути? *Прокуратура. Людина. Держава*. 2005. № 12. С. 63.

7. Довіра до соціальних інститутів (липень 2020р.). URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslizhennia/pochatok-novogo-politychnogo-roku-dovira-do-sotsialnykh-institutiv-lypen-2020r> (дата звернення 11.09.2020).

8. Shopina I., Khrystynchenko N., Koropatnik I., Karelin V., Boikov A. Activities of the Ministry of Defense in Ukraine and Military Administration during the Special Period. *Journal of Legal, Ethical and Regulatory Issues*. Volume 23. Issue 1. URL: <https://www.abacademies.org/articles/Activities-of-the-ministry-of-defense-in-ukraine-and-military-administration-during-the-special-period-1544-0044-23-1-451.pdf> (дата звернення 11.09.2020).

9. Кодекс доброчесної поведінки та професійної етики військових посадових осіб, державних службовців та інших осіб, уповноважених на виконання функцій держави, в Міністерстві оборони України та Збройних Силах України: затверджено Міністром оборони України 15 березня 2017 року. URL: <http://www.mil.gov.ua/content/corruption/Codecs.pdf> (дата звернення 11.09.2020).

10. Жуков С.В. Удосконалення правового регулювання доброчесності військових посадових осіб. *Військова освіта і наука: сьогодення та майбутнє*: Тези доповідей XIV Міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 22 листопада 2018 року). С. 320-321.

11. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.

12. Про доступ до публічної інформації: Закон України від 13 січня 2011 року № 2939-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2011. № 32. Ст. 314.

Надійшла до редколегії 26.09.2020

S.Zhukov, Doctor of judicial sciences,
The commercial court of cassation as an element of the Supreme Court

THE ISSUES OF IMPROVING THE LEGAL ASSURANCE OF GOOD VIRTUE OF SERVICEMEN

The article is dedicated to identifying the essence and ways of improving the good virtue of military officials, state servants and other individuals that are entitled to exercise state functions, in the Ministry of Defense of Ukraine and the Armed Forces of Ukraine.

There're argument provided in favor of the fact that the legal assurance of good virtue of servicemen is presented by a complex of legal acts, ethical codes and principles of their implementation, which in their unity allow to create the ideal model of desirable behavior of military officials, state servants, and other individuals entitled to exercise the function of the state within the Ministry of Defense of Ukraine and the Armed Forces of Ukraine. The peculiarity of the mentioned legal assurance is that the behavioral requirements of the mentioned circles of individuals are not represented in legal acts, but in ethical codes which happen to be a variety of written moral norms. However, the responsibility for violating the prescriptions set by the codes mentioned is not of a moral, but of a judicial category, which is considered to be generally typical for the phenomenon of good virtue in different fields of professional activity.

It has been pointed out that the ways and directions for improving the legal assurance of servicemen are to include the corrections stipulated by the Code of virtuous behavior and professional ethics of military officials, state servants and other individuals entitled to exercise the function of the state, in the Ministry of Defense of Ukraine and the Armed Forces of Ukraine, the requirements of behavior of the mentioned individuals are related due to the fact that their duties are included: a) with the determined by the Constitution of Ukraine and approved in the Strategy of national security of Ukraine, approved by the Presidential Decree dated from 14 of September 2020 №392/2020, the priority of protecting the individual, its life and health, honor and dignity, inviolability and security; b) with the adherence to the requirements on access to public information and the application of citizens stipulated by the legislation of Ukraine; c) with the processes of euro-Atlantic integration, that predetermine the necessity to include not only the purely national, but also the generally-accepted criteria on defining good virtue in NATO country members (particularly, The NATO Policy on educating good virtue, approved by the head of states and governments who participated in the Northern Atlantic council in Warsaw on the 8-9 th of July 2016).

Key words: good virtue, military officials, servicemen, legal norms, moral norms, ethical codes, improvement of legal assurance.

УДК 342.9.355.6:355.7.623.1/7

І.Коропатнік, д-р юрид. наук, доц.,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
О.Бериславська, канд. юрид. наук,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2217.2020.44.42-46>

ПРАВОВІ АСПЕКТИ ЗАХИСТУ ОБ'ЄКТІВ КРИТИЧНОЇ ІНФРАСТРУКТУРИ ТА ЦИВІЛЬНИХ ОБ'ЄКТІВ В УМОВАХ ЗБРОЙНОГО КОНФЛІКТУ

Стаття присвячена нормативно-правовому регулюванню захисту об'єктів критичної інфраструктури та цивільних об'єктів в умовах збройного конфлікту, що безумовно є ключовим аспектом розбудови національної системи стійкості та звісно виживання держави в умовах гібридних загроз.

Визначено, що заборони, які містяться в нормах міжнародного гуманітарного права щодо неприпустимості нанесення шкоди цивільним об'єктам та об'єктам критичної інфраструктури часто порушуються в умовах збройних конфліктів та гібридних атак, а відтак – лише заборонами не вдається досягти стану захищеності суспільства від неконтрольованих викликів і загроз.

З'ясовано, що відбувається критичне зростання рівня загроз не тільки економічній, але й екологічній безпеці України. Відсутність чіткої оцінки масштабів руйнувань, тривалість ситуації та продовження фізичного руйнування інфраструктури та цивільних об'єктів на значній частині території Донецької та Луганської областей не дозволяють дати точні оцінки збитків для України. Збитки від збройного конфлікту на Донбасі сьогодні оцінюються Україною, ООН, USAID та незалежними експертами по-різному.

Встановлено, що у ході Антитерористичної операції та Операції об'єднаних сил на сході України, крім найстрашнішого – загибелі людей, є також пошкодження, руйнування тисяч об'єктів інфраструктури, в тому числі, житла. Тисячі сімей залишилися без даху над головою, або їх житло настільки зруйновано, що не дозволяє нормально і безпечно в ньому проживати. Крім цього зруйновано чимало цивільних об'єктів та об'єктів інфраструктури, мереж водо-, тепло-, газо- електропостачання, а також об'єктів, що забезпечують водовідведення і каналізацію; доріг, об'єктів соціального та культурного призначення, таких як школи, дитячі садки, заклади охорони здоров'я, культурні та історичні пам'ятки тощо.

Доведено, що класифікацію об'єктів критичної інфраструктури слід проводити, враховуючи такі критерії як: їх важливість для реалізації життєво важливих функцій; існування загроз для них; тривалість робіт для їх відновлення та акцентовано увагу на питаннях створення законодавчого підґрунтя для відновлення об'єктів критичної інфраструктури та цивільних об'єктів, що постраждали внаслідок збройного конфлікту.

Ключові слова: цивільні об'єкти, інфраструктура, критична інфраструктура, соціальна інфраструктура, захист

Постановка проблеми. Національна стійкість означає здатність держави ефективно протистояти та швидко відновлюватися у разі виникнення будь-якої кризової ситуації. У Звіті віце-прем'єр-міністра з питань європейської та євроатлантичної інтеграції України за час роботи в уряді (2016-2019 роки) вказується, що для України, яка є мішенню постійних гібридних атак Кремля, формування комплексного механізму реагування є питанням виживання держави. В Україні розпочалася робота з побудови системи стійкості відповідно до стандартів НАТО, а також вироблення ефективної протидії гібридним атакам у співпраці з членами НАТО. Адже, як визнають у НАТО, український досвід реагування на гібридні загрози та гібридну тактику війни є унікальним і безцінним. Саме тому дослідження питань, що пов'язані із захистом об'єктів критичної інфраструктури та цивільних об'єктів в умовах збройного конфлікту є надзвичайно актуальними та практично значущими.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Останнім часом почали з'являтися змістовні наукові публікації у яких розглядаються актуальні питання відновлення Сходу України. Так дослідженню проблем відновлення інфраструктури Донецької і Луганської областей присвячені роботи провідних українських вчених Т.Блудової, В.Жаворонкова, О.Котлубая, Ю.Кулаєва, М.Макаренка, І.Малого, та інших.

Крім того, існує чимала кількість доповідей та звітів, здійснених за підтримки міжнародних організацій. Так, у доповіді "Мій дім – чужа фортеця: право власності в умовах збройного конфлікту на сході України", здійснено комплексний аналіз та особливості захисту права власності у ситуації збройного конфлікту на сході України, наведено оцінку заподіяної матеріальної шкоди від руйнування інфраструктури [1].

В "Аналітичному дослідженні судової практики в Україні щодо компенсації за пошкоджене/зруйноване майно внаслідок збройного конфлікту" експерти "Право на захист" представили результати аналітичного дослідження судової практики щодо компенсації за пошкоджене/зруйноване майно внаслідок збройного конфлікту. У даному дослідженні аналізується судова практика по отриманню компенсації за зруйноване внаслідок бойових дій житло. Фахівцями звертається увага на відсутність дієвих механізмів відшкодування таких збитків громадянам з боку держави та про спірні моменти, з якими в своїй практиці доводилося зустрічатися юристам та суддям, які вели подібні справи. На думку експертів, наразі існує дуже багато проблемних питань, на які чинне законодавство не може дати однозначної відповіді [2].

Однак у публікаціях відсутнє належне висвітлення проблеми створення та діяльності державних механізмів щодо відновлення інфраструктури та цивільних об'єктів, повноважень органів державного управління, які створювалися з цією метою та дієвих механізмів по відшкодуванню збитків за зруйноване/пошкоджене майно, що у поєднанні з недосконалістю правового регулювання у зазначеній сфері актуалізують питання захисту об'єктів критичної інфраструктури та цивільних об'єктів у контексті розбудови системи національної стійкості.

Мета статті. Проаналізувати нормативно-правове регулювання захисту об'єктів критичної інфраструктури та цивільних об'єктів в умовах збройного конфлікту з урахуванням визначення в нормативних актах досліджуваних категорій, розкриття механізмів захисту таких об'єктів та компенсації (відшкодування) за пошкоджене/зруйноване майно.

Виклад основного матеріалу дослідження. 14 квітня 2014 року Указом Президента України Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 13 квітня 2014 року "Про невідкладні заходи щодо подолання терористичної загрози і збереження територіальної цілісності України" на Сході України розпочалася Антитерористична операція (далі – АТО) [3], 30 квітня 2018 року Указом Президента України Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 30 квітня 2018 року "Про широкомасштабну антитерористичну операцію в Донецькій та Луганській областях" розпочалася Операція об'єднаних сил (далі – ООС) [4].

Закон України №2268-VIII "Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях", прийнятий у січні 2018 р., ввів новий юридичний термін – "заходи із забезпечення національної безпеки та оборони, відсічі та стримування збройної агресії Російської Федерації" (далі – ЗЗНБО) [5]. Проте АТО і заходи із забезпечення національної безпеки та оборони, відсічі та стримування збройної агресії Російської Федерації, тобто Операція об'єднаних сил (ООС) не є однаковими юридичними діями та породжують різні юридичні наслідки, особливо для постраждалих осіб. Як наслідок, це спричиняє плутанину для українських судів під час розгляду справ, пов'язаних з компенсацією за пошкоджене/зруйноване майно.

Відшкодування шкоди, заподіяної терористичним актом, регламентується спеціальною нормою – ст. 19 Закону України від 20.03.2003 № 638-IV "Про боротьбу з тероризмом", згідно з якою відшкодування шкоди, заподіяної громадянам терористичним актом, провадиться за рахунок коштів Державного бюджету України і з наступним стягненням суми цього відшкодування з осіб, якими заподіяно шкоду, в порядку, встановленому законом. Тобто обов'язок відшкодувати завдану шкоду покладається на державу незалежно від її вини [6].

Чи завершилася АТО взагалі, достеменно невідомо, оскільки текст Указу Президента України №116/2018 є конфіденційним, а у його відкритій частині нічого про це не сказано. Однак згідно з пп. 8 ч. 4 ст. 13 (прикінцеві та перехідні положення) Закону №2268-VIII, АТО може здійснюватися одночасно із заходами ЗНБОВС та/або в умовах запровадження воєнного чи надзвичайного стану.

За роки збройної агресії Російської Федерації проти України та проведення Україною АТО/ООС різними організаціями, в тому числі міжнародними (International Partnership for Human Rights (IPHR) і Truth Hounds) було задокументовано регулярну для обох сторін конфлікту практику обстрілу цивільних об'єктів та об'єктів інфраструктури.

Основною причиною обстрілів вказаних об'єктів, на нашу думку, є розміщення об'єктів артилерії, військової техніки та військ в безпосередній близькості до цивільного населення, цивільних об'єктів та інфраструктури. У такий спосіб воюючі сторони піддають цивільне населення серйозній загрозі, а також створюють небезпеку знищення чи пошкодження цивільного майна та об'єктів інфраструктури.

Міжнародним правом встановлені обмеження щодо способів використання дозволених видів зброї і ведення воєнних дій – забороняється атакувати або бомбардувати незахищені міста, селища, житлові

будинки або споруди, в тому числі лікарні, шпиталі за умови, що ці будівлі і міста не служать одночасно військовим цілям. Міжнародне гуманітарне право і міжнародне право в області прав людини містять ряд положень, що регулюють захист навчальних та медичних закладів в разі збройного конфлікту як міжнародного, так і неміжнародного характеру. Більш того, визнається важливість забезпечення сторонами збройного конфлікту права на освіту та на медичну допомогу. Захист навчальних закладів в разі збройного конфлікту базується на головному принципі МГП: розмежування цивільних і воєнних об'єктів. Нормативно-правова база України відповідає міжнародним стандартам з цього питання [1].

Відповідно до Наказу Міністерства оборони України від 23.03.2017 року № 164 "Про затвердження Інструкції про порядок виконання норм міжнародного гуманітарного права у Збройних Силах України" об'єктами, які знаходяться під захистом МГП є медичні формування; санітарно-транспортні засоби; цивільні об'єкти; культурні цінності; установи і споруди, що містять небезпечні сили; об'єкти, необхідні для виживання цивільного населення; об'єкти цивільної оборони; місцевості, що не обороняються; демілітаризовані зони; санітарні та безпечні зони і місцевості; нейтралізовані зони; госпітальні зони та місцевості; природне середовище. Напад на такі об'єкти заборонено [7].

Пропонуємо розібратися в ключових для даної теми термінах. Так, цивільними об'єктами вважаються всі об'єкти, що не є військовими. Об'єкти, які зазвичай є цивільними, залежно від умов обстановки, можуть стати воєнними об'єктами. У разі сумнівів щодо використання цивільного об'єкта у воєнних цілях він вважається цивільним. Цивільні об'єкти не мають бути об'єктами нападу. В законодавстві України відсутнє єдине нормативне визначення даного поняття.

У існуючій практиці до цивільних об'єктів відносять цивільні райони, міста, села, житлові райони, житлові будинки, будівлі, школи, цивільні транспортні засоби, лікарні, медичні заклади та медичні відділення, історичні пам'ятники, місця відправлення культу та культурні цінності, а також навколишнє середовище. До установок чи споруд, що містять небезпечні сили, належать атомні електростанції, греблі, дамби, руйнація яких може призвести до втрати контролю над небезпечними руйнівними факторами і спричинити великі втрати серед цивільного населення [8].

Аналіз теоретичних положень вітчизняних і зарубіжних наукових досліджень показав, що існують різні підходи до визначення змісту та сутності інфраструктури як одного із важливих понять економічної науки.

Слово "інфраструктура" латинського походження, воно утворене об'єднанням двох латинських слів: "infra" – нижче, під та "structura" – будова, розташування. Отже, дослівний переклад інфраструктури – розташована нижче, підбудова, підструктура. Варто враховувати, що хоча й існують певні відмінності у визначеннях, спільним для них є забезпечуючий і обслуговуючий характер функціонування інфраструктури. Важливо також зазначити, що інфраструктура являє собою певну сукупність елементів. Отже, інфраструктуру слід розуміти як сукупність взаємопов'язаних елементів, що виконують певні функції, мають обслуговуючий та забезпечувальний характер щодо функціонування об'єктів і суб'єктів даної системи [9, с.39].

У законодавстві Європейського Союзу також не існує єдиного уніфікованого нормативного визначення поняття "інфраструктури". У той же час поняття "інфраструктура" використовується для досягнення функціональних завдань регулювання, зокрема, контролю державної допомоги в різних сферах економіки. Відповідно до пункту 19(31) Повідомлення Європейської комісії "Керівні принципи державної допомоги з охорони навколишнього середовища та енергетики на 2014-2020 роки" енергетична інфраструктура означає будь-яке обладнання або об'єкт, які розташовані в межах Європейського Союзу, або пов'язують Європейський Союз з однією чи кількома третіми країнами та підпадають під такі категорії:

- у сфері електроенергії: - інфраструктура для передачі електроенергії; - інфраструктура для розподілу електроенергії; - об'єкти зберігання електроенергії, що використовуються для постійного або тимчасового зберігання електроенергії в наземній або підземній інфраструктурі або геологічних об'єктах, за умови, що вони безпосередньо пов'язані з високовольтними лініями, призначеними для напруги 110 кВ та більше; - будь-яке обладнання або установка, необхідна для систем, визначених у пунктах вище, для безпечної, надійної та ефективної роботи, включаючи системи захисту, моніторингу та управління на всіх рівнях напруги та підстанціях; - інтелектуальні мережі, що визначаються як будь-яке обладнання, лінія, кабель або установка як на рівні передачі, так і на рівні розподілу низької та середньої 6 напруги з метою двостороннього цифрового зв'язку в режимі реального часу або близького до реального часу, інтерактивного та інтелектуального моніторингу та управління виробництвом, передачею, розподілом та споживанням електроенергії в електроенергетичній мережі з метою розробки мережі, яка б ефективно інтегрувала поведінку та дії всіх підключених до нього користувачів - генераторів, споживачів та тих, котрі працюють як з метою забезпечення економічно ефективної, стабільної системи електропостачання з низькими втратами та високої якості і безпеки постачання.

- у сфері газу: - канали для транспортування та розподілу для транспортування природного газу та біогазу, які утворюють частину мережі, за винятком трубопроводів високого тиску, що використовуються для розподілу природного газу попереду; - підземні сховища, пов'язані з газопроводами високого тиску, згаданими у пункті вище; - пристрої прийому, зберігання, регазифікації або декомпресії для зрідженого природного газу (ЗПГ) або стиснутого природного газу (СПГ); - будь-яке обладнання або установка, необхідна для того, щоб система працювала безпечно, надійно та ефективно, або для забезпечення двоспрямованої потужності, включаючи компресорні станції.

- у сфері нафти: - трубопроводи, що використовуються для транспортування сирої нафти; - насосні станції та сховища, необхідні для експлуатації нафтопроводів; - будь-яке обладнання або установка, необхідна для відповідної системи, щоб вона працювала належним чином, надійно та ефективно, включаючи системи захисту, моніторингу та управління та пристрої зворотного потоку; - відносно CO₂: мережі трубопроводів, включаючи асоційовані бустерні станції, для транспортування CO₂ на сховища, з метою введення CO₂ у відповідних підземних геологічних формаціях для постійного зберігання [10, с.6].

Термін "критична інфраструктура" у Європі почали вживати наприкінці 1990-х, коли відчували посилення загроз тероризму. Під "критичною інфраструктурою" розуміли необхідність захисту системи телекомунікації, банківського та фінансового сектору, водопостачання, енергозбереження та інших важливих для економіки країни об'єктів. Отже, критична інфраструктура це системи, які мають важливе значення для підтримки життєво важливих соціальних функцій. Пошкодження критичної інфраструктури, її руйнування або порушення в результаті стихійних лих, тероризму, злочинної діяльності або зловмисного поведінки, може істотно негативно вплинути на безпеку і добробут громадян. Натомість в Україні створення державної системи захисту таких об'єктів почали обговорювати лише декілька років тому.

Указом Президента України від 16 січня 2017 року № 8/2017 введено в дію Рішення Ради Національної безпеки і оборони України від 29 грудня 2016 року "Про удосконалення заходів забезпечення захисту об'єктів критичної інфраструктури" [11].

Закон України "Про основні засади забезпечення кібербезпеки України" від 05.10.2017 №2163-VIII використовує термін "критично важливі об'єкти інфраструктури" (далі – об'єкти критичної інфраструктури) – підприємства, установи та організації незалежно від форми власності, діяльність яких безпосередньо пов'язана з технологічними процесами та/або наданням послуг, що мають велике значення для економіки та промисловості, функціонування суспільства та безпеки населення, виведення з ладу або порушення функціонування яких може справити негативний вплив на стан національної безпеки і оборони України, навколишнього природного середовища, заподіяти майнову шкоду та/або становити загрозу для життя і здоров'я людей. Цей Закон також надає взаємопов'язане визначення об'єкт критичної інформаційної інфраструктури: комунікаційна або технологічна система об'єкта критичної інфраструктури, кібератака на яку безпосередньо вплине на стале функціонування такого об'єкта критичної інфраструктури [12].

Постановою Кабінету Міністрів України "Деякі питання об'єктів критичної інформаційної інфраструктури" від 09.10.2020 № 943 визначено механізм формування національного та секторальних переліків об'єктів критичної інформаційної інфраструктури [13].

Проектом Закону України про критичну інфраструктуру та її захист запропоновано перелік об'єктів критичної інфраструктури, до яких відносяться підприємства, установи, організації незалежно від форми власності та які:

- 1) провадять діяльність та надають послуги в галузях енергетики, хімічної промисловості, оборонно-промислового комплексу, транспорту, інформаційно-комунікаційних технологій, електронних комунікацій, у банківському та фінансовому секторах;

- 2) надають послуги у сферах життєзабезпечення населення, зокрема у сферах централізованого водопостачання, централізованого водовідведення, постачання теплової енергії, гарячої води, електричної енергії і газу, виробництва харчових продуктів, охорони здоров'я;

- 3) включені до переліку підприємств, що мають стратегічне значення для економіки і безпеки держави;

- 4) підлягають охороні та обороні в умовах надзвичайного стану і особливого періоду;

5) є об'єктами підвищеної небезпеки;

6) є об'єктами, які мають загальнодержавне значення, розгалужені зв'язки та значний вплив на іншу інфраструктуру;

7) є об'єктами, порушення функціонування яких призведе до кризової ситуації регіонального значення.

Віднесення об'єктів до критичної інфраструктури визначається за сукупністю критеріїв, що визначають їх важливість для реалізації життєво важливих функцій та надання життєво важливих послуг, свідчать про існування загроз для них, можливість виникнення кризових ситуацій через несанкціоноване втручання в їх функціонування, припинення функціонування, людський фактор чи природні лиха, тривалість робіт для усунення таких наслідків до повного відновлення штатного режиму [14].

Крім цього, слід зазначити, що від початку війни на Сході України вже напрацьовано певну нормативно-правову базу, яка регулює процеси відновлення Донбасу. До таких актів відносяться: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 16.10.2014 № 1002-р "Про затвердження плану заходів з організації відновлення пошкоджених (зруйнованих) об'єктів соціальної і транспортної інфраструктури, житлового фонду та систем забезпечення життєдіяльності на території Донецької та Луганської областей"; Постанова Кабінету Міністрів України від 16.12.2015 № 1094 Про затвердження Комплексної державної програми щодо підтримки, соціальної адаптації та реінтеграції громадян України, які переселилися з тимчасово окупованої території України та районів проведення антитерористичної операції в інші регіони України, на період до 2017 року; Указ Президента України від 12.01.2015 № 5/2015 "Про Стратегію сталого розвитку "Україна - 2020"; Про схвалення Концепції Державної цільової програми відновлення та розбудови миру в східних регіонах України; Постанова Кабінету Міністрів України від 13.12.2017 № 1071 "Про затвердження Державної цільової програми відновлення та розбудови миру в східних регіонах України"; Розпорядження Кабінету Міністрів України від 11.01.2017 № 8-р Про затвердження Плану заходів, спрямованих на реалізацію деяких засад державної внутрішньої політики щодо окремих районів Донецької та Луганської областей, де органи державної влади тимчасово не здійснюють свої повноваження; Розпорядження Кабінету Міністрів України; Стратегія від 15.11.2017 № 909-р "Про схвалення Стратегії інтеграції внутрішньо переміщених осіб та впровадження довгострокових рішень щодо внутрішнього переміщення на період до 2020 року"; Розпорядження Кабінету Міністрів України від 05.08.2015 № 797-р. "Про схвалення звіту спільної місії Європейського Союзу, Організації Об'єднаних Націй та Світового банку "Оцінка шляхів відновлення та розбудови миру в Україні" тощо.

Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 16.10.2014 № 1002-р визначені наступні завдання: забезпечити визначення обсягу руйнувань, обстеження несучої здатності будівель, що потребують першочергового відновлення, об'єктів інфраструктури, виготовлення відповідної проектної документації; визначити переліки об'єктів інфраструктури, що потребують першочергового відновлення; передбачити у проекті Державного бюджету України на наступний рік кошти за окремою бюджетною програмою на відновлення об'єктів інфраструктури.

Постанова Кабінету Міністрів України від 13.12.2017 № 1071 "Про затвердження Державної цільової

програми відновлення та розбудови миру в східних регіонах України" передбачає здійснення комплексних заходів з відновлення та розбудови миру в східних регіонах України, створення системи інтегрованого управління програмними заходами та моніторингу їх виконання, удосконалення правового, організаційного, оперативного, технічного забезпечення виконання Програми, вироблення механізму консолідації зусиль центральних і місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, територіальних громад, громадських об'єднань та міжнародних організацій, що надають міжнародну технічну допомогу для відновлення та розбудови миру в східних регіонах України.

Досягнення мети Програми забезпечуватиметься шляхом виконання програмних заходів за трьома стратегічними компонентами: відновлення критичної інфраструктури та основних соціальних послуг у таких сферах, як освіта, охорона здоров'я, соціальний захист, об'єкти соціальної інфраструктури, енергетика, транспорт, водопостачання та водовідведення, екологія та охорона навколишнього природного середовища; економічне відновлення через розвиток спроможностей у сфері місцевого економічного планування, здійснення структурних змін та надання підтримки мікро-, малому і середньому бізнесу, розширення доступу до фінансових послуг, зокрема у сфері кредитування та мікрокредитування; забезпечення розвитку промисловості, будівництва, сільського господарства та інших сфер економічної діяльності на засадах інноваційного розвитку та переведення їх на сучасні технологічні платформи; створення нових насамперед високотехнологічних робочих місць та підвищення рівня зайнятості населення, зростання доходів та забезпечення розширеного відтворення людського потенціалу; підвищення соціальної стійкості, розбудова миру та громадської безпеки шляхом досягнення соціальної єдності та повернення довіри, сприяння культурному діалогу та вихованню толерантності із залученням всіх верств населення, сприяння розвитку інститутів громадянського суспільства та різних форм самоорганізованої діяльності громадян, спрямованої на розв'язання проблем, розвитку місцевого самоврядування в контексті децентралізації з метою створення самодостатніх територіальних громад, здатних до саморозвитку, проведення моніторингу ситуації в територіальних громадах щодо вразливості, ризиків та соціальних зв'язків, забезпечення психологічної та соціальної підтримки населення, яке постраждало від збройного конфлікту [15].

Висновки. Вважаємо, що заборони, які містяться в нормах міжнародного гуманітарного права щодо неприпустимості нанесення шкоди цивільним об'єктам та об'єктам критичної інфраструктури часто порушуються в умовах збройних конфліктів та гібридних атак, а відтак – лише заборонами не вдасться досягти стану захищеності суспільства від неконтрольованих викликів і загроз.

З огляду на це, пріоритетом для нашої держави є розбудова системи національної стійкості за принципами НАТО. Одним із ключових завдань є класифікація об'єктів критичної інфраструктури, враховуючи такі критерії як: їх важливість для реалізації життєво важливих функцій; існування загроз для них; тривалість робіт для їх відновлення та створення законодавчого підґрунтя для відновлення об'єктів критичної інфраструктури та цивільних об'єктів, що постраждали внаслідок збройного конфлікту.

Напрямами подальших наукових досліджень є дослідження взаємодії органів державної влади, місцевого самоврядування, громадськості у питаннях відновлення об'єктів критичної інфраструктури та цивільних об'єктів, а також відшкодування збитків, завданих населенню пошкодженням та/або знищенням житла внаслідок та в період проведення антитерористичної операції / операції Об'єднаних сил.

Список використаних джерел:

1. Біда О.А., Блага А.Б., Мартиненко О.А., Статкевич М.Г. Мій дім – чужа фортеця: право власності в умовах збройного конфлікту на Сході України / за заг. ред. А.П. Буценка. Українська Гельсінська спілка з прав людини. Київ, Румес, 2016. 126 с.
2. Аналітичне дослідження судової практики в Україні щодо компенсації за пошкоджене/зруйноване майно внаслідок збройного конфлікту. Право на захист. UNHCR Агентство ООН у справах біженців. 64 с. URL: https://r2p.org.ua/wp-content/uploads/2019/07/Sudova_praktyka_UKR.pdf
3. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 13 квітня 2014 року "Про невідкладні заходи щодо подолання терористичної загрози і збереження територіальної цілісності України": Указ Президента України від 14.04.2014 № 405/2014. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/405/2014#Text>
4. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 30 квітня 2018 року "Про широкомасштабну антитерористичну операцію в Донецькій та Луганській областях": Указ Президента України від 30.04.2018 № 116/2018. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/116/2018#Text>
5. Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях: Закон України від 18.01.2018 № 2268-VIII. Дата оновлення: 02.01.2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2268-19#Text>
6. Про боротьбу з тероризмом: Закон України від 20.03.2003 № 638-IV. Дата оновлення: 03.07.2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/638-15#Text>

7. Про затвердження Інструкції про порядок виконання норм міжнародного гуманітарного права у Збройних Силах України: Наказ Міністерства оборони України від 23.03.2017 № 164. Дата оновлення: 27.11.2018. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0704-17#Text>

8. Хенкертс Ж.-М. Обычное международное гуманитарное право. Нормы. Международный Комитет Красного Креста. URL: <https://www.refworld.org.ru/topic,51dc05df4,51dc10511ca,5396c4ac4,0,ICRC,...html>

9. Пігуль Н.Г. Сутність і значення соціальної інфраструктури. Науковий вісник Полтавського університету економіки і торгівлі. № 2 (58). 2013. С. 37-41. URL: <http://journal.puet.edu.ua/index.php/nven/article/viewFile/678/749>

10. Про застосування законодавства у сфері державної допомоги № 2-рп/дд28 лютого 2018 р.: Роз'яснення з питань застосування законодавства у сфері державної допомоги. Антимонопольний комітет України. URL: <http://www.amc.gov.ua/amku/doccatalog/document?id=140558>

11. Про рішення Ради Національної безпеки і оборони України від 29 грудня 2016 року "Про удосконалення заходів забезпечення захисту об'єктів критичної інфраструктури": Указ Президента України від 16 січня 2017 року № 8/2017. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0014525-16#Text>

12. Про основні засади забезпечення кібербезпеки України: Закон України від 05.10.2017 № 2163-VIII. Дата оновлення: 03.07.2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2163-19#Text>

13. Деякі питання об'єктів критичної інформаційної інфраструктури: Постанова Кабінету Міністрів України від 09.10.2020 № 943. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/943-2020-%D0%BF#Text>

14. Проект Закону про критичну інфраструктуру та її захист. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=65996

15. Про затвердження Державної цільової програми відновлення та розбудови миру в східних регіонах України: Постанова Кабінету Міністрів України від 13.12.2017 № 1071. Дата оновлення: 17.09.2020 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1071-2017-%D0%BF#Text>

Надійшла до редколегії 30.09.2020

I.Koropatnik, Doctor of judicial sciences, associate professor, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, O.Beryslavska, PhD in judicial sciences, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv,

THE LEGAL ASPECTS OF PROTECTION OF CIVIL OBJECTS AND OBJECTS OF CRITICAL INFRASTRUCTURE UNDER THE CONDITIONS OF AN ARMED CONFLICT

The article is dedicated to the normative-legal governing of protection of civil objects and objects of critical infrastructure under the conditions of an armed conflict, that unconditionally is the key aspect to developing the national system of firmness and sustainability and of course the survival of the state under the conditions of hybrid threats.

It has been determined that the prohibitions that are set by the norms of international humanitarian law on the impossibility to inflict damage on civil objects or objects of critical infrastructure are often violated under the conditions of armed conflict and hybrid attacks, and therefore only prohibitions will turn out to be insufficient to achieve the state of protection for a society from uncontrolled challenges and threats.

It has also been pointed out, that there's a critical growth of the level of threats not only to the economic, but also to the ecological security of Ukraine. The absence of clear assessment of the scale of demolition, the duration of the situation and the continuity of the physical demolition of the infrastructure and civil objects on a significant part of the territory of the Donetsk and Luhansk regions do not allow to carry out precise assessment of losses and expenditures for Ukraine. The losses inflicted and caused by the armed conflict in the Donbass are currently being assessed by Ukraine, UN, USAID and independent experts in a different manner.

It has been pointed out that in the course of the Antiterrorist operation and the Operation of the United Forces in the east of Ukraine, as an addition to the most frightening phenomenon – the death of people, there're also thousands of objects of infrastructure damaged and destroyed including housing. Thousands of families are left homeless, or with their houses damaged to such an extent that there's no possibility to live there in a save and regular manner. Additionally, there're plenty of civil objects and objects of infrastructure that have been destroyed, the networks of water, heat, gas and electricity supply, as well as objects that assure the flow of used water and sewage, roads objects of social and cultural purpose, such as schools, kindergartens, healthcare entities, cultural and historical monuments etc.

It has been proven, that the classification of objects of critical infrastructure is to be done with the inclusion of the following criteria such as: their importance to carry out the vital functions; the existing threats they could be damaged by; the duration of activities for their reconstruction and restoring with additional stress made on the issues of establishing a legislative basis to restore and rebuilt the civil objects and objects of critical infrastructure that have been damaged as a consequence of the armed conflict.

Key words: civil objects, infrastructure, critical infrastructure, social infrastructure, protection.

УДК 342.9

І.Шопіна, д-р юрид. наук, проф.,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
В.Воловик, мол. науков. співроб. науково-дослідного центру
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2217.2020.44.47-49>

ПОНЯТТЯ, ОЗНАКИ ТА СТРУКТУРА ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ

Стаття присвячена визначенню поняття, ознак та структури правової культури військовослужбовців.

Надано визначення правової культури військовослужбовця як сукупності правових цінностей, правових знань, вмінь та навичок, які у сукупності детермінують його правову поведінку.

Обґрунтовано, що правова культура військовослужбовців має наступні ознаки: а) це різновид загальної культури особистості військовослужбовця, яка починає формуватися під час сімейного виховання та початкової соціалізації у системі загальної середньої освіти; б) має багаторівневий характер і складається із правової культури громадянина, яка включає правову культуру військовослужбовця, яка, у свою чергу, має своїми складовими правову культуру курсанта, осіб офіцерського складу, осіб сержантського та старшинського складу, осіб рядового складу тощо; в) впливає на як на поведінку військовослужбовця, так і на існуючий в військових колективах загальний рівень правової культури.

На підставі аналізу складових правової культури військовослужбовця дозволяє виокремити наступні елементи її структури: а) теоретико-правова культура (доктринальні знання щодо сутності та особливостей права, правової норми, держави, прав і свобод людини та громадянина та інших правових явищ, які безпосередньо впливають на суспільні відносини у державі і визначають зміст загального і спеціального законодавства); б) військово-правова культура (знання у галузі військового права, вміння та навички щодо його використання у різноманітних ситуаціях проходження військової служби); в) інформаційно-правова культура (сукупність знань, вмінь та навичок правомірної поведінки в інформаційних відносинах). Вона включає достатньо широкий спектр елементів – від поведінки військовослужбовця у соціальних мережах до захисту персональних даних своїх підлеглих; г) лінгвістично-правова культура (сукупність знань, вмінь та навичок, які дають змогу вільно володіти іноземною військовою термінологією, у тому числі тією, що застосовується в адміністративних, оперативних та матеріально-технічних стандартах Організації Північноатлантичного договору (НАТО)); ґ) педагогічно-правова культура (сукупність спеціальних прийомів і способів формування у своїх підлеглих та інших військовослужбовців правових знань, вмінь та навичок, ціннісних орієнтацій та переконань, базованих на усвідомленні верховенства права).

Ключові слова: правова культура військовослужбовця, загальна культура, інформаційна культура, інформаційно-правова культура, правова поведінка, військово-правові відносини, правові цінності.

Постановка проблеми. Останнім часом в українському суспільстві все більшої важливості набуває проблеми підвищення рівня правової культури, що обумовлено двома різноспрямованими тенденціями: з одного боку – декларуванням з боку більшості демократичних держав підвищення ролі принципу верховенства права у всіх сферах державного життя, з іншого – зростанням впливу правового нігілізму як однієї із ознак входження суспільного розвитку у період метамодерну. У зв'язку із існуванням цієї дихотомії (верховенство права – правовий нігілізм) достатньо складною уявляється практична реалізація завдань щодо формування високого рівня правової культури у представників різних соціальних груп – державних службовців, правоохоронців, військовослужбовців тощо. На жаль, нині можна констатувати застарілість багатьох теоретичних напрацювань у досліджуваній сфері і необхідність вироблення нових наративів, застосування яких дасть змогу знизити кількість порушень правових приписів представниками держави. Вказане слугує підтвердженням актуальності та важливості дослідження тенденцій розвитку правової культури військовослужбовців у сучасних умовах державотворення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Проблеми сутності та особливостей правової культури військовослужбовців розглядалися у роботах П.Квіткіна, О.Прудникової та І.Дятлової [1, с.240-242], Я.Романовського [2, с.231-238], С.Скуріхіна [3], В.Царенка [4] та інших авторів. Разом з тим загально визнаної концепції правової культури військовослужбовця ще не вироблено, що обумовлює спрямованість подальших наукових пошуків.

Мета статті полягає у визначенні поняття, ознак та структури правової культури військовослужбовців.

Виклад основного матеріалу. У новій редакції Стратегії національної безпеки України, затвердженій указом Президента України від 14 вересня 2020 року №392/2020, визначено, що наша держава зміцнить бойовий потенціал Збройних Сил України, інших органів сил оборони шляхом здійснення низки заходів, серед яких одне з перших місць займає трансформація професійної культури на основі доктринальних підходів і принципів командування й контролю, підготовки, освіти НАТО (п.60) [5]. Вирішення масштабних завдань щодо удосконалення функціонування сектора безпеки і оборони не уявляється можливим без наявності високо мотивованого особового складу Сил оборони, який має всі необхідні для ефективного здійснення своїх обов'язків знання, вміння, навички, професійні цінності та мотивацію. Вказане виводить на перший план проблему визначення та підвищення правової культури військовослужбовців, рівень якої впливає на ціннісно-мотиваційні якості особового складу військових формувань.

У теоретичних джерелах категорію «правова культура» розуміють як критерій, на основі якого можна здійснити оцінку ступеня розвитку як правової системи, так і її структурних елементів на предмет їх відповідності стану, якого потребує реалізація пануючої в суспільстві моделі державності [6, с.46], як структурно-складне цілісне утворення, яке включає в себе якісний стан правового життя суспільства, відображеного в досягнутому рівні досконалості правових актів, правової та правозастосовальної діяльності, правосвідомості та правового розвитку особистості, а також у ступені свободи її поведінки і взаємної відповідальності держави та особистості, що

позитивно впливає на суспільний розвиток і підтримання умов функціонування суспільства [7, с.98], як сукупність чинників, які характеризують рівень правосвідомості, досконалості законодавства, організації роботи з його дотримання, стан законності й правопорядку, структура якої є не лише багатоаспектною, а й багатогранною, яка складається з багатьох елементів [8, с.126], у широкому аспекті – як правові явища та інститути: законодавство, юридичні організації, діяльність органів держави, правову поведінку громадян, правову свідомість тощо; у вузькому аспекті – як характеристику правової діяльності, її рівня, напрямку, форм та способів, що і обумовлює якість правового життя; якісна характеристика юридичної практики офіційних органів влади та правової поведінки індивідів, слід використовувати термін «правова культура» [9, с.39-40]. Аналіз цих та інших точок зору фахівців у галузі теорії права, галузевих правових наук, а також юридичної психології та педагогіки, дає змогу виокремити наступні ознаки правової культури військовослужбовця.

По-перше, правова культура військовослужбовця є різновидом його загальної культури, яка починає формуватися не у системі військової освіти, а значно раніше – під час сімейного виховання та початкової соціалізації у системі загальної середньої освіти. Ціннісні установки, які закладаються у період дитинства і підліткового віці, досить складно коригуються протягом наступних вікових періодів [10], що свідчить про важливість професійного психологічного відбору та психологічного супроводження навчання у вищих військових навчальних закладах та військової служби в цілому. По-друге, досліджуваний різновид правової культури має багаторівневий характер і складається із правової культури громадянина, яка включає правову культуру військовослужбовця, яка, у свою чергу, має своїми складовими правову культуру курсанта, осіб офіцерського складу, осіб сержантського та старшинського складу, осіб рядового складу тощо. По-третє, правова культура військовослужбовця безпосередньо впливає на його поведінку, як пов'язану із проходженням військової служби, так і не пов'язану з останньою, однак у будь-якому разі випадки порушення правових приписів одним військовослужбовцем в силу активних комунікативних зв'язків у військових колективах впливають на існуючий в останніх загальний рівень правової культури.

Отже, на підставі визначених вище ознак можна сформулювати поняття «правова культура військовослужбовця», яке ми розуміємо як сукупність правових цінностей, правових знань, вмінь та навичок, які у сукупності детермінують його правову поведінку. Безумовно, у наукових джерелах зустрічаються й інші дефініції вказаного поняття, однак їх сутність також переважно охоплює когнітивний, ціннісний і поведінковий рівні структури особистості.

Слід сказати, що спроби визначити та описати рівні (типи) розвитку правової культури військовослужбовців неоднаразово робилися у дослідженнях з юридичних, психологічних та інших наук. Так, заслуговує на увагу дослідження С.Скуріхіна, який розглядає правову культуру військовослужбовців Збройних Сил України як безпосередньо пов'язану із їх правовим статусом. Статусна правова культура військовослужбовців, на думку автора, є станом їх правового розвитку, вираженим у рівні знань, та розуміння військовослужбовцями своїх статусних прав і

обов'язків, а також у їх правовій поведінці. Функціями статусної правової культури військовослужбовців є: інформаційно-правова, регулятивна, комунікативна, ціннісно-нормативна, правосоціалізаторська [11, с.102-103]. Правова культура тісно пов'язана з інформаційною культурою [12, с.83-84], при цьому за умов активного розвитку цифрових технологій значення інформаційних елементів правової культури постійно зростає. Особливу цінність у розвитку правових досліджень правової культури військовослужбовців має, на нашу думку, дослідження, яке провели О.Сивак, В.Дурач, які розглянули досліджуваний феномен в аспекті врахування актуального рівня його розвитку у правовій роботі [13, с.91-94].

Використовуючи запропоновану науковцями диференціацію рівнів правової культури, ми спробували наблизити її до умов сучасності та провести емпіричне дослідження з метою визначення самооцінки військовослужбовцями стану розвитку правової культури у Збройних Силах України. Дослідження дало змогу виокремити п'ять рівнів правової культури військовослужбовців. Перший – правові знання безсистемні, правові положення розуміються поверхнево, мають місце помилкові чи хибні уявлення про зміст деяких статей законів, статутів. Другий – формальні правові знання, які у конкретній життєвій чи службовій ситуації не можуть застосовуватися існуючих проблем, існує багато недоліків правової підготовки. Третій – аналітичні правові знання, наявні вміння аналізувати свої вчинки та вчинки товаришів, співвідносити їх характер і наслідки з вимогами положень законів і статутів, у поєднанні з пасивним відношенням до правової самоосвіти як засобу розширення правового світогляду. Четвертий – активні правові знання, здатність керуватися ними у службових та позаслужбових ситуаціях, поглиблення своїх правових знань, здатність приймати правові рішення у конфліктних ситуаціях. П'ятий – правові знання трансформуються у правові переконання, зразкова військова дисципліна, сумлінне виконання військових обов'язків [14, с.64-65]. На нашу думку, розподіл вказаних результатів свідчить про можливість застосування вказаної методики [13] (з урахуванням необхідності її модифікації) у подальших дослідженнях правової культури військовослужбовців.

Висновки. Правова культура військовослужбовця – це сукупність правових цінностей, правових знань, вмінь та навичок, які у сукупності детермінують його правову поведінку.

Правова культура військовослужбовців має наступні ознаки: а) це різновид загальної культури особистості військовослужбовця, яка починає формуватися під час сімейного виховання та початкової соціалізації у системі загальної середньої освіти; б) має багаторівневий характер і складається із правової культури громадянина, яка включає правову культуру військовослужбовця, яка, у свою чергу, має своїми складовими правову культуру курсанта, осіб офіцерського складу, осіб сержантського та старшинського складу, осіб рядового складу тощо; в) впливає на як на поведінку військовослужбовця, так і на існуючий в військових колективах загальний рівень правової культури.

Аналіз складових правової культури військовослужбовця дозволяє виокремити наступні елементи її структури:

теоретико-правова культура (доктринальні знання щодо сутності та особливостей права, правової норми,

держави, прав і свобод людини та громадянина та інших правових явищ, які безпосередньо впливають на суспільні відносини у державі і визначають зміст загального і спеціального законодавства). Зауважимо, що нагальної потреби у формуванні теоретико-правової культури у всіх без винятку військовослужбовців не існує, разом з тим окремі категорії військовослужбовців, як-то військові юристи або представники Військової служби правопорядку у Збройних Силах України, для ефективного здійснення своїх службово-професійних обов'язків потребують розвиненої теоретико-правової культури;

військово-правова культура (знання у галузі військового права, вміння та навички щодо його використання у різноманітних ситуаціях проходження військової служби). На відміну від теоретико-правової культури, військово-правова культура має розвиватися у всіх без винятку військовослужбовців;

інформаційно-правова культура (сукупність знань, вмінь та навичок правомірної поведінки в інформаційних відносинах). Вона включає достатньо широкий спектр елементів – від поведінки військовослужбовця у соціальних мережах до захисту персональних даних своїх підлеглих;

лінгвістично-правова культура (сукупність знань, вмінь та навичок, які дають змогу вільно володіти іноземною військовою термінологією, у тому числі тією, що застосовується в адміністративних, оперативних та матеріально-технічних стандартах Організації Північноатлантичного договору (НАТО);

педагогічно-правова культура (сукупність спеціальних прийомів і способів формування у своїх підлеглих та інших військовослужбовців правових знань, вмінь та навичок, ціннісних орієнтацій та переконань, базованих на усвідомленні верховенства права).

Напрями подальших наукових досліджень мають включати визначення емпіричних методів визначення актуального рівня правової культури військовослужбовців та розробку заходів її коригування.

I.Shopina, Doctor of judicial sciences, professor,
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv
V.Volovyk, Junior Research Fellow Research Center,
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv

Список використаних джерел:

1. Квіткін П. В., Прудникова О. В., Дятлова І. В. Правова культура військовослужбовців: теоретико-методологічні основи аналізування. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія. 2013. №3 (17). С.240-242.
2. Романовський Я. Я. Досвід формування правової культури військовослужбовців Збройних сил України. *Вісник Національного університету Львівська політехніка. Держава та армія*. 2014. №784. С.231-238.
3. Скуріхін С. М. Правова культура офіцерського складу Збройних Сил України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Одеса, 2011. 21 с.
4. Царенко В. І. Формування правосвідомості особистості військовослужбовців-прикордонників України: Дис... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2003. 209 с.
5. Стратегія національної безпеки України, затверджена указом Президента України від 14 вересня 2020 року №392/2020. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/3922020-35037> (дата звернення 17.09.2020).
6. Яковлюк, І. Правова культура і її вплив на розвиток правової системи. *Вісник Академії правових наук України*. 2008. №1(52). С.43-56.
7. Осика І.В. Процес становлення правової культури в правовій, соціальній державі. *Актуальні проблеми держави і права*. 36. наук. праць. 2020. Вип. 16. 95-99.
8. Попадинець Г. Правова культура як важливий елемент правової системи України. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: юридичні науки. 2014. №782. С.123-128.
9. Демічева В. В. Правова культура: теоретичний аналіз та практичний вимір. *Держава і право*. 2009. Вип. 45. С. 38–42.
10. Жуков С.В. Проблеми адміністративно-правового забезпечення доброчесності суддів: монографія. Київ: Леся, 2018. 412 с.
11. Скуріхін С. М. Особливості правової культури військовослужбовців. *Актуальні проблеми держави і права*. 2003. Вип. 18. С. 101–105.
12. Онопрієнко С.Г. Особливості співвідношення інформаційної та правової культури. *Повітряне і космічне право*. 2017. № 2. С. 82-85.
13. Сивак О., Дурач В. Виховання правової культури військовослужбовців – невідкладне завдання кадрової політики у Збройних Силах України. *Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку*. 2007. №19. С.90-95.
14. Шопіна І.М. Розвиток правової культури у сучасних умовах державотворення. *Наука і правоохорона*. 2019. №4. С.61-66.

Надійшла до редколегії 21.09.2020

DEFINITION, FEATURES AND STRCUTURE OF THE LEGAL CULTURE OF SERVICEMEN

The article is dedicated to determining the definition, features and structure of the legal culture of servicemen.

The definition of the legal culture of a serviceman is presented as a complex of judicial values, abilities and skills which altogether determine his legal behavior.

There're arguments provided in favor of the idea that the culture of servicemen happens to have the following features: a) a variety of the general culture of the serviceman which happens to develop in the course nurturing within the family and the initial socialization in the system of common middle-professional education; b) is characterized by a number of layers and consists of the legal culture of the citizen, which includes the legal culture of a serviceman and which in its turn consists of the legal culture of a cadet, officers, sergeants and non-commissioned officers and privates etc; c) has influence on both the behavior of the serviceman, but also the existing overall level of legal culture of military entities.

Based on the analyses of the elements of the legal culture of the serviceman it was possible to determine the following elements of its structure: a) the theoretic-legal culture (doctrinal knowledge with regard to the essence and the peculiarities of law, the legal norm, state, rights and freedoms of the individual and other legal phenomena, that indirectly influence the social relations in a state and determine the content of the generic and special legislation); b) the military-legal culture (knowledge in the field of military law, abilities and skills in terms of his implementation in different situations in the line of duty); c) the informational-legal culture (the complex of knowledge, abilities and skills of legally just behavior in informational relations). It includes a pretty broad spectrum of elements – starting with the behavior of the servicemen on the social media and finishes with the protection of personal data of one's subordinates; d) the linguistic-legal culture (the complex of knowledge, ability and skills, which allow to freely operate with the foreign military terminology, including the one that is implemented in administrative, operative, and NATO material-technical standards; e) the pedagogical-legal culture (the complex of special methods and means to develop knowledge, abilities and skills, value orienteers and persuasions based on the realization of the rule of law among the subordinates and other servicemen).

Key words: legal culture of a serviceman, generic culture, informational culture, informational-legal culture, legal behavior, military-legal relations, legal values.

ГЕОПРОСТОРОВА ПІДТРИМКА

УДК. 528.8

В.Зацерковний, д-р техн. наук, проф.,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ
В.Бабій, ст. викладач,
Національний авіаційний університет, Київ,
А.Скоробагатько, студентка
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2217.2020.44.50-53>

**ОСОБЛИВОСТІ АВТОМАТИЗОВАНОГО ДЕШИФРУВАННЯ КОСМОЗНІМКІВ
СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ УГІДЬ
(НА ПРИКЛАДІ КІПТІВСЬКОЇ ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ГРОМАДИ)**

Історично склалось, що роль сільського господарства у нашій державі доволі велика, і останнім часом, після деякого спаду, зростає інтерес до цього сегмента економіки. Зазвичай це пов'язано зі зміною земельної політики України, у землі з'являється власник, який зацікавлений в її оптимальному використанні. Величезні території, що займають сільськогосподарські угіддя, доволі складно контролювати через недостатню кількість точних карт, нерозвинену мережу пунктів оперативного моніторингу, наземних станцій, зокрема і метеорологічних, відсутність авіаційної підтримки, у зв'язку з дорогим утриманням тощо. Крім цього, через різні природні процеси постійно змінюються межі посівних площ, характеристик ґрунтів і умов вегетації на різних полях і від ділянки до ділянки. Всі ці фактори перешкоджають отриманню об'єктивної оперативної інформації, необхідної для констатації поточної ситуації, її оцінки і прогнозування. А без цього практично неможливо збільшити виробництво сільськогосподарської продукції, оптимізувати використання земель, прогнозувати урожайність, зменшити витрати і підвищити рентабельність. За кордоном аналогічні проблеми успішно вирішують з використанням даних аеро- і космічного знімання, а також широким застосуванням засобів супутникової навігації під час моніторингу посівів і збору урожаю, для вивчення стану рослинного покриву і прогнозу продуктивності вирощуваних культур.

Сільськогосподарська галузь одна з найбільш перспективніших галузей України, для якої доцільно використовувати дані дистанційного зондування Землі (ДЗЗ), які дають можливість отримати детальну та необхідну інформацію, яка значно спрощує роботу при проведенні досліджень та аналізу продуктивності сільськогосподарських земель. На космічних знімках добре відображаються межі посівних площ, є можливість відслідковування динаміки посівів, аналіз сівозміни культур та багато іншого. За результатами роботи сформовано ряд особливостей автоматизованого дешифрування космознімок сільськогосподарських угідь.

Ключові слова: дистанційне зондування Землі, дешифрування, сільське господарство.

Постановка проблеми. Сільське господарство є важливою стратегічною галуззю національної економіки яка забезпечує продовольчу безпеку та продовольчу незалежність нашої держави. Нині воно формує близько 60% фонду споживання населення, займаючи друге місце серед секторів економіки в товарній структурі експорту. При цьому сільське господарство тривалий період формує позитивне зовнішньоторгівельне сальдо України, формуючи 16-17% ВВП [1].

Для підвищення ефективності сільського господарства можна застосовувати безліч різних методів, одним з найактуальніших та найефективніших є ДЗЗ. Використовуючи дані ДЗЗ можна значно спростити роботу фахівцям, але цей метод є досить затратним, оскільки якісні космічні знімки доволі коштовні, а це унеможливило використання усіма підприємствами галузі. Альтернативою можуть слугувати знімки з відкритого доступу, які поступають комерційним з точки зору розрізненості, але при цьому бути достатніми для розв'язання низки задач.

Підвищення врожайності сільськогосподарських культур, якості продукції, економії наявних ресурсів у 20-тому сторіччі, як відомо, забезпечувалося завдяки використанню більш досконалих і економних сільгоспмашин, продуктивним сортам рослин, ефективним добривам та раціональним агротехнологічним прийомам.

На сучасному етапі застосування вищезгаданих, певною мірою, традиційних інструментів, нині не викликає сумнівів. Проте, резерви підвищення потенціалу продуктивності земель та покращання якості

продукції більшості з них, за виключенням технологій ноу-тілл, міні-тілл, стріп-тілл, враховуючи сучасний рівень розвитку науки і техніки, поступово наближаються до межі можливостей щодо його збільшення. А вартість ресурсів на виробництво продукції рослинництва: техніку, насіння, добрива, засоби захисту рослин мають тенденцію до постійного зростання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанням розробки новітніх технологій, в тому числі застосування ДЗЗ, просвічені чисельні роботи науковців, зокрема: А.Малієнка, М.Шикіли, Г.Підлісецького, Я.Білоуська, А.Бурилка, П.Денисенка, В.Пітулька, В.Мартинса, С.Митина, Н.Краснощєкова, В.Россохи, Б.Рунова, В.Меселя-Веселяка, П.Саблука, В.Товстопята, В.Сайка та інших.

Незважаючи на велику кількість публікацій, питання підвищення ефективності землекористування ще далекі від свого розв'язку, є актуальними і потребують подальших досліджень.

Мета статті – аналіз технологій геоінформаційних систем (ГІС) та ДЗЗ, аналіз особливостей виконання автоматизованого дешифрування в програмному забезпеченні ENVI з використанням трьох методів автоматизованого дешифрування.

Виклад основного дослідження. Сільське господарство – одна з найперспективніших галузей для використання даних дистанційного зондування Землі (ДЗЗ) з метою підвищення інтенсифікації тваринницького і особливо рослинницького виробництва. Сільськогосподарські культури відмінно

відображаються на космічних знімках, вони нічим не приховані, однарусні, добре дешифруються як по текстурі, так і по спектральних характеристиках [2].

Сучасні дані ДЗЗ, перед усім космічні, володіють технічними можливостями, які дозволяють розв'язувати комплекс задач управління і страхування посівів, включаючи картування меж полів, моніторинг посівної і збиральної кампаній, аналіз землекористування, оцінку фітосанітарного стану і продуктивності сільськогосподарських культур тощо.

Дані ДЗЗ дають можливість замовникам одержувати актуальну інформацію про структуру, стан і характеристики сільськогосподарських земель та інших активів сільськогосподарського виробництва, а також стан і розвиток сільськогосподарських культур. Вони дозволяють розв'язувати і більш складні аналітичні задачі, наприклад прогнозування врожайності та розрахунок оптимальних доз добрив [3].

Для моніторингу та аналізу сільськогосподарських земель зручно застосовувати дані, за допомогою яких на підставі космічних знімків можна виявити не тільки типи сільськогосподарських культур, а також і ступінь засміченості, стан врожайності, точні межі полів, площі посівів тощо.

Для виконання автоматизованого дешифрування земель сільськогосподарського призначення була обрана територія Кіптівської об'єднаної територіальної громади, Козелецького району, Чернігівської області.

Територія в основному рівнина з невеликими пагорбами і западинами. На території громади також є болота, озера та значні площі вкриті лісами. 86% площі займають чорноземні ґрунти і частково піски. Розповсюджені лугові і солончаковий ґрунти. Заболочені місця зайняті болотними і торф'яно-болотними ґрунтами.

Більшість території зайнята ріллею, проте частку земель займають луки, які складають основні пасовищі і сіножні угіддя. Крім природної рослинності, великі простори зайняті полями, на яких вирощують сільськогосподарські культури (зернові, кормові, буряки, соняшники, кукурудзу).

Процес розпізнавання об'єктів, їх властивостей, взаємозв'язків за їхніми зображеннями на знімку іменується дешифруванням, яке буває польовим і камеральним. Камеральне ділиться на візуальне і автоматизоване [4].

Візуальне дешифрування виконується на око, виконавець, що бачить на знімку, те і дешифрує. Автоматизоване дешифрування виконується виконавцем за допомогою програмних комплексів за спеціальними алгоритмами. Автоматизоване дешифрування засноване на декількох методах, які

дозволяють згрупувати об'єкти за дешифрувальними ознаками.

При використанні мультиспектральних зображень часто застосовується метод кольорних перетворень. При виведенні на екран дисплея зображення в панхроматичному режимі одного каналу багатоспектрального знімка, воно буде представлено сірими тонами. Для отримання кольорового зображення в мультиспектральному режимі використовуються три канали багатоспектрального знімка – R (червоний), G (зелений), B (синій) [3].

Для виконання автоматизованого дешифрування вищевказаної території з порталу Landsat були завантажені актуальні космічні знімки території Кіптівської об'єднаної територіальної громади (ОТГ). В програмному забезпеченні ENVI, використовуючи метод кольорних перетворень і задаючи різні комбінації спектральних каналів даних Landsat, були визначені ступені вегетації сільськогосподарських культур (рис. 1).

Посівні площі на космічному знімку позначаються в червоному і світло-червоному кольорах. Світло-червоним кольором на відміну від темно-червоного виділялися поля з окремим видом сільськогосподарських культур. Більш темно-червоним кольором на знімку виділялися дрібні об'єкти лісових ділянок. Сірим кольором на знімку за серпень відображалися скошені сіножаті, чорним кольором відображаються об'єкти гідрографії: озера, річки, ставки. Відтінки темно-червоного кольору на космічному знімку характеризують високий вміст хлорофілу рослин, що і означає високий рівень вегетації. На таких територіях спостерігалася інтенсивна вегетація. Чорним кольором на знімку відображається територія з відсутністю вегетації, це могло бути викликано в наслідок відсутності рослинності на даній ділянці або ж рослинність була занадто густа або рідка [4].

Іншим діючим методом автоматизованого дешифрування яке використано в даному дослідженні роботи є індексні зображення. Значення яскравості кожного пікселя такого зображення визначається шляхом застосування арифметичних операцій над значеннями яскравості цього пікселя з різних каналів знімка. Для цілей сільського господарства використовуються такі індекси, як NDVI, MCARI, MATVI2 та інші, що розраховуються в програмному забезпеченні ENVI для автоматизованого дешифрування. Використовуючи знімок без кольорової обробки (рис. 2) чітко виділяються межі сільськогосподарських культур, оскільки сильно різняться площі сільськогосподарських культур за значеннями яскравості пікселів [4].

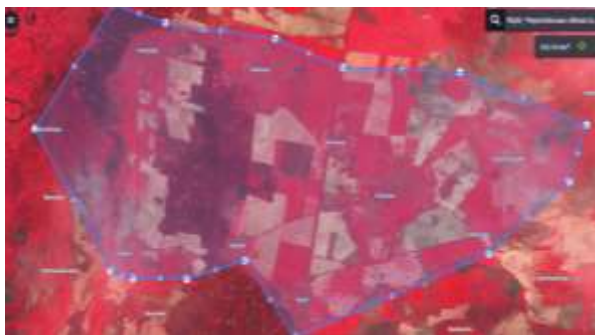

Рис. 1. Знімок території в штучних кольорах комбінації каналів 5-4-3 Landsat 8

Рис. 2. Виділення меж сільськогосподарських культур

На перетвореному зображенні (рис. 2) різними кольорами виділені території, отримані шляхом розрахунку вегетаційного індексу NDVI. Зеленим відображена густа та висока рослинність, жовтим поля з рослинністю і червоним кольором вказані відкриті ґрунти (голі орні землі).

Метод класифікації ґрунтується це процесі автоматизованого підрозділу всіх пікселів знімка на групи (класи) з використанням кластерного аналізу. Існує класифікація без навчання та класифікація з навчанням [3].

Класифікації без навчання – процес, при якому розподіл пікселів зображення відбувається автоматично, на основі аналізу статистичного розподілу яскравості пікселів. Класифікація з навчанням являє собою процес, при якому відбувається порівняння значення яскравості кожного пікселя з еталонами, в результаті, кожен піксель відноситься до найбільш підходящого класу об'єктів. Класифікація без навчання виконується двома способами, при яких не потрібно будувати області інтересів. Вибравши будь-який із

способів (ISODATA або K-means), зображення автоматично розділяються на класи, які можна забарвити в потрібні кольори.

Способи класифікації без навчання дозволяють розділити не тільки природні об'єкти, такі як ліси, озера, луки, а також сільськогосподарські угіддя на окремі види. Знаючи вегетаційні періоди сільськогосподарських культур, можна визначити види сільськогосподарських культур, які ростуть на ділянках посівних площ, також можна визначити площі посівів окремих видів сільськогосподарських культур і виявити їх межі. Класифікація з навчанням виконується різними способами: способом спектрального кута, мінімальної відстані, паралелепіпедів, максимальної правдоподібності, дистанції Махаланобіса і бінарного кодування [4].

Першим способом було обрано спосіб мінімальної відстані (рис. 3). Наступним використовувався спосіб максимальної правдоподібності (рис. 4). Результат був схожий на попередній, але більшість ділянок забарвилася в фіолетовий колір.

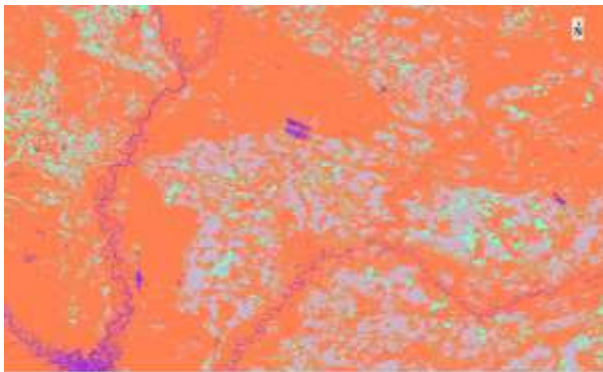

Рис. 3. Використання класифікації методом мінімальної відстані

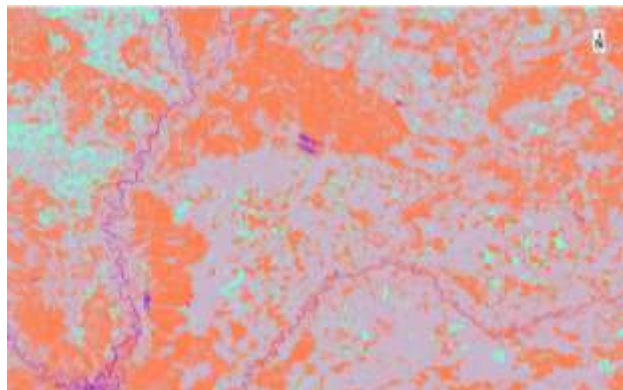

Рис. 4. Використання класифікації методом максимальної правдоподібності

Далі використовуємо спосіб дистанції Махаланобіса (рис. 5). Цей спосіб, на відміну від попередніх, виділив ділянки блакитного кольору в один клас, який позначив посівні площі з одним і тим же видом

сільськогосподарських культур. Спосіб дистанції Махаланобіса дозволяє визначити точні межі земельних ділянок.

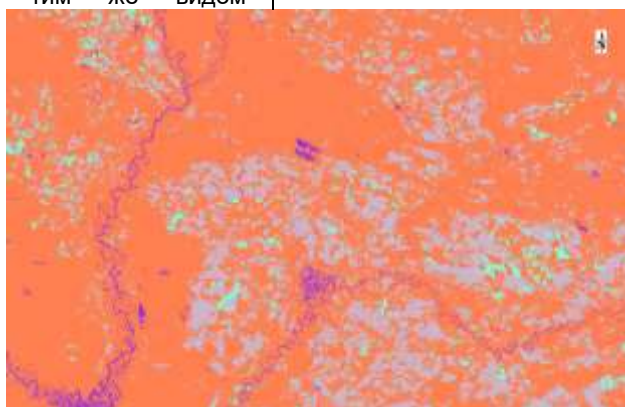

Рис. 5. Використання класифікації методом дистанції Махаланобіса

Наступним кроком було використання найбільш поширених класифікацій без навчання K-Means та ISODATA. Головна відмінність алгоритмів K-Means від ISODATA полягає в тому, що на стадії ініціалізації алгоритму ISODATA відбувається розподіл пікселів, а в

алгоритмі K-Means відбувається розподіл значень математичних очікувань. Саме цими двома алгоритмами й виконувалась класифікація (рис. 6, 7) [3].

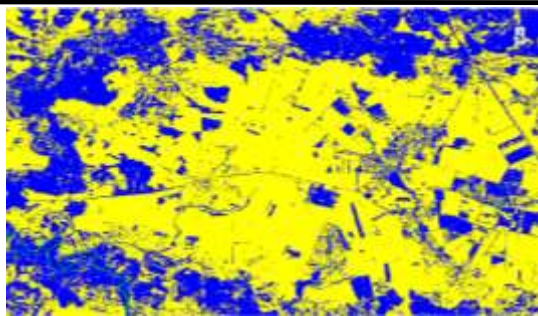

Рис. 6. Використання класифікації без навчання K-Means

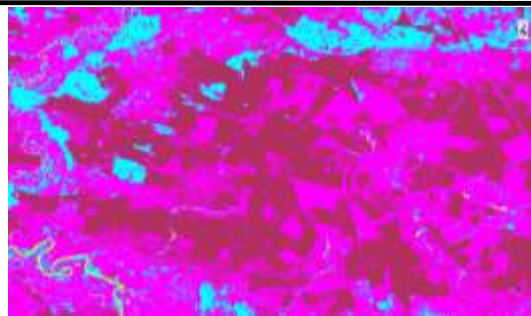

Рис. 7. Використання класифікації без навчання ISODATA

Аналізуючи два зображення, виконані різними способами класифікації без навчання, можна побачити, що в даному випадку при класифікації способом ISODATA межі видно набагато чіткіше. Після виконання автоматизованого дешифрування способами ISODATA і K-means методом класифікації без навчання необхідно перейти до виконання дешифрування методом класифікації з навчанням. Створені області інтересів були виділені в чотири класи, які відповідали за певний колір на космічному знімку [3].

Висновки. Проведене дослідження дає можливість зробити наступні висновки:

методика спільної обробки космічних зображень трьома і більше способами дозволяє підвищити достовірність автоматизованої обробки;

використання методики класифікації динаміки зображень у часі дає змогу виявити сільськогосподарські угіддя, схильні до процесів заростання деревами та чагарниками;

використання космознімків дозволяє сформувати навчальну вибірку об'єктів сільськогосподарських угідь;

доцільно використовувати дану методику для оцінки стану сільськогосподарських угідь на рівні об'єднаних територіальних громад;

використання методик порівняльної класифікації дає змогу з високою достовірністю розпізнати типи сільськогосподарських угідь: ріллі, багаторічних насаджень, перелогів, сіножатей і пасовищ.

Список використаних джерел.

1. Валова продукція усіх категорій господарства України [Електронний ресурс]: статистичний збірник. – URL: www.ukrstat.gov.ua (дата звернення 10.04.2020).

2. Estel S., Kuemmerle T., Alcantara C., Levers C., Prishchepov A., Hostert P. Mapping Farmland Abandonment and Recultivation across Europe Using MODIS NDVI Time Series // Remote Sensing of Environment 2015. No. 163. P. 312–325.

3. Попов М.А. Методологія оцінки точності класифікації об'єктів на космічних знімках. *Проблеми управління і інформатики*. 2007. № 1. С. 97–103

4. Самсонова В.П., Кондрашкіна М.І., Кротов Д.В., Чічієва О.А. Розпізнавання заростаючих земель на знімках Landsat 8. *Проблем и агроекології та екології*. 2015. № 1. С. 53–57.

Надійшла до редколегії 29.09.2020

V.Zatserkovnyi, Ph.D. in Technical Science, Associate Professor,
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv

V. Babi, Senior Lecturer,
National Aviation University, Kyiv

A. Skorobagatko, student,
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv

THE PECULIARITIES OF AUTOMATED DECODING OF SPACE IMAGES OF AGRICULTURAL LAND (ON THE EXAMPLE OF THE KIPTIV TERRITORIAL COMMUNITY)

Historically, the role of agriculture in our country is quite large, and recently, after some decline, there's a growing interest to this segment of the economy. This is usually due to a change in Ukraine's land policy, with an owner appearing in the land who is interested in its optimal use. Huge areas of agricultural land are difficult to control due to a lack of accurate maps, an underdeveloped network of operational monitoring points, ground stations, including meteorological ones, a lack of aviation support due to expensive maintenance, and so on. In addition, due to various natural processes, the boundaries of sown areas, soil characteristics and growing conditions in different fields and from plot to plot are constantly changing. All these factors prevent the receipt of objective operational information necessary to ascertain the current situation, its assessment and forecasting. And without this it is almost impossible to increase agricultural production, optimize land use, forecast the harvest, reduce costs and increase profitability. Abroad, similar problems are successfully solved with the use of data from aerial and space imagery, as well as the widespread use of satellite navigation during crop and harvest monitoring, to study the state of vegetation and forecast the productivity of crops.

The agricultural sector is one of the most promising industries in Ukraine, for which it is advisable to use remote sensing data, which provide detailed and necessary information that greatly simplifies the work of research and analysis of agricultural land productivity. Space images well reflect the boundaries of sown areas, it is possible to track the dynamics of crops, analysis of crop rotation and much more. According to the results of the work, a number of features of automated decoding of agricultural lands were formed.

Key words: remote sensing of the Earth, decryption, agriculture.

УДК 528.92

В.Зацерковний, д.техн.н., проф.,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ
П.Савков, канд.техн.н., доц.,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ
І.Пампуха, канд.техн.н., доц.,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ
К.Васецька, студентка,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2217.2020.44.54-58>

ЗАСТОСУВАННЯ ТЕХНОЛОГІЙ ГІС ТА ДЗЗ В ЗАДАЧАХ МОНІТОРИНГУ ЛІСОВИХ ПОЖЕЖ

У роботі розглянуто проблеми лісової галузі. Акцентовано увагу на потерпанні території лісів України від масштабних пожеж. Основними чинниками зменшення площ лісів є саме лісові пожежі. Незважаючи на постійне здійснення профілактичних та попереджувальних протипожежних заходів, від пожеж потерпають великі площі лісів, що лягають важким тягарем на бюджет країни. Крім безпосереднього виявлення пожеж, оцінки їх потужності і прогнозу розвитку, актуальною задачею є моніторинг параметрів пожеж: площі, периметру кромки і радіаційної потужності пожежі, визначення збитків, кількісної оцінки змін рослинності тощо. Можливість визначення площ, вигорілих під час дії великих лісових пожеж, дозволяє проводити інвентаризацію післяпожежного стану лісів. Важливим завданням як економічного, так і стратегічного характеру є дослідження динамічних змін та стану лісів. Висока інформативність спостережень зі штучних супутників Землі дає можливість швидко і об'єктивно оцінювати запаси лісових ресурсів і досліджувати зміни, які в них відбулися: виникнення пожеж, оцінки збитків, ходу лісовідновлення на згарищах і вирубках, уточнення оцінок ушкоджень лісів хворобами і шкідниками, пожежами, виявлення виробок з метою подальшого контролю їх правомірності, розв'язок задач інвентаризації, оцінку лісистості територій, картографування покриття лісом площ і порідної структури лісів. Це дозволяє своєчасно вживати заходів щодо раціонального використання лісових ресурсів і запобігати збиткам.

Ключові слова: лісові пожежі, дистанційне зондування, моніторинг.

Постановка проблеми. Серед низки найбільш небезпечних явищ, що загрожують екологічній безпеці та ураженню екосистем є лісові пожежі. Щорічне виникнення лісових пожеж спричинює загибель сотні тисяч гектарів лісових насаджень, викиди в атмосферу десятків тисяч тон продуктів згоряння. На сьогодні проблема зростання площ пожеж в природних екосистемах України вже набула загальнонаціонального масштабу.

З одного гектара в атмосферу відбувається викид від 80 до 100 т димових частинок і 10-20 т суміші газів: оксиду вуглецю (CO), оксиду азоту (NO), діоксиду азоту (NO₂) і аміак (NH₃) [4]. Близько 40% річної емісії парникових газів складають продукти горіння лісів. Як наслідок, різко збільшується забруднення атмосферного повітря прилеглих територій, знижується кругообіг кисню, захист від вітрових фронтів, ерозійних процесів, руйнується біогеоценоз тощо.

Моніторинг потенційно небезпечних ділянок лісових угідь на ранніх стадіях полегшує завдання локалізації та гасіння пожеж. Одним із ефективних методів моніторингу є даних дистанційного зондування Землі (ДЗЗ). При цьому інтеграція сучасних геоінформаційних технологій і технологій ДЗЗ дозволяє отримувати велику кількість актуальної, точної і неупередженої інформації, про об'єкт дослідження.

Актуальність дослідження. Лісові масиви здійснюють істотний вплив на загальний стан екосистеми України. Вони займають близько 15,9 % території держави та сформовані понад 30 видами деревних порід. Але останнім часом надзвичайно поширеним явищем стали пожежі в межах лісів, кількість яких з кожним роком стає все більшою та більшою. Викиди в повітря у наслідок цього стихійного явища мають негативний вплив на економічні, соціальні й інші сфери життєзабезпечення людства не лише України, але і сусідніх держав. Особливо небезпечними є пожежі радіаційно забруднених лісів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Проблеми моніторингу довкілля досліджували В.Рома, О.Степова, М.Слободяник, П.Іванов, В.Калінін, Д.Гілітуха та інші. Проте, на сьогодні, ця проблема далека від вирішення і потребує подальших досліджень.

Мета роботи є аналіз можливостей використання даних ДЗЗ для моніторингу лісових пожеж із застосуванням ГІС та цифрових методів обробки ДДЗ, оцінка переваг та можливостей використання даних ДЗЗ для виявлення лісових пожеж та оцінки впливу їх на екосистему.

Викладення основного матеріалу дослідження.

Зміни у навколишньому середовищі відбуваються під впливом природних і антропогенних чинників. Саме у спостереженні за довкіллям, оцінюванні його фактичного стану, прогнозуванні його розвитку полягає сутність моніторингу. За міжнародним стандартом (СТ ІСО 4225-80) моніторинг – це багаторазове вимірювання для спостереження за змінами будь-якого параметра в певному інтервалі часу; система довготривалих спостережень, оцінювання, контролювання і прогнозування стану й зміни об'єктів. Крім спостережень та отримання інформації, моніторинг передбачає й елементи активних дій, таких, як оцінювання, прогнозування, розроблення природоохоронних рекомендацій [6].

Моніторинг довкілля виник у другій половині ХХ ст. як науково-практичний напрям системної екології, завданням якої є встановлення критеріїв і виявлення меж стійкості екологічних систем [1].

На початку 70-х років ХХ ст. було обґрунтовано альтернативні концепції моніторингу довкілля як сфери наукового знання і практичної діяльності [6].

Найбільш точну і актуальну інформацію про стан, розвиток і забруднення різних природних комплексів можна отримати лише за допомогою даних ДЗЗ.

Україна з самого початку створення незалежної держави почала приділяти значну увагу створенню системи моніторингу на основі технологій ДЗЗ для

вирішення актуальних загальнодержавних завдань та інтеграції в міжнародні системи спостережень. Так, запровадження ведення моніторингу земель в Україні було передбачено Земельним кодексом, прийнятим 18.12.1990 р. № 561-XII, а систематичні спостереження за станом земельних ресурсів розпочалися після затвердження постановою Кабінету Міністрів України від 20.08.1993 р. № 661 Положення про моніторинг земель.

Система моніторингу заснована на використанні наявних організаційних структур суб'єктів моніторингу і передбачає функціонування на основі єдиного нормативного, організаційного, методологічного і метрологічного забезпечення, об'єднання складових частин та уніфікованих компонентів цієї системи [5].

В залежності від масштабів об'єкта спостереження розрізняють три рівні екологічного моніторингу навколишнього середовища:

- глобальний (територія земної кулі);
- регіональний (в межах адміністративно-територіальних одиниць, на територіях окремих економічних і природних регіонів);
- локальний (коли об'єктами спостереження є окремі точки і зони, розміри яких не перевищує десятків квадратних кілометрів). Проводиться на території окремих об'єктів (підприємств), міст, на визначених ділянках ландшафтів).

Сьогодні на навколоземних орбітах знаходяться понад 100 космічних апаратів ДЗЗ. Космічна інформація використовується для моніторингу потенційно небезпечних об'єктів і мінімізації ризиків, виявлення і визначення масштабів надзвичайних ситуацій, планування заходів і ресурсів для запобігання та ліквідації, оцінки наслідків техногенних аварій і природних стихійних лих [2]. Важливим чинником є те, що чим оперативніше буде визначено осередок пожежі, тим швидше її буде усунено або локалізовано.

Ефективним є метод моніторингу заснований на порівнянні космічних знімків досліджуваної території у звичайному кольоровому діапазоні (RGB) та у інфрачервоному діапазоні. За картами створеними за знімками оптичному діапазоні можна визначити задимленість території та напрям вітру. В інфрачервоному діапазоні гарно виділяються ділянки з температурою, вищою за оточуючу. На основі поєднання результатів аналізу за знімками в обох діапазонах можна скласти комплексну картину того, якого розміру та якої сили є пожежа, визначити її напрямки просування і потенційно небезпечні для займання території. Для співставлення знімків можна використати різні програмні засоби та ГІС [7]. У даній роботі використовувалася програма ENVI.

Внаслідок пожеж лісових масивів відбувається викид димових частинок та сумішей газів. Різко збільшується забруднення атмосферного повітря прилеглих територій, знижується кругообіг кисню, захист від вітрових фронтів, ерозійних процесів, руйнується біогеоценоз тощо. Але особливо негативними є пожежі на забруднених радіацією територіях. В Україні це територія Чорнобильської зони.

Статистика пожеж на території зони відчуження ведеться з 1993 року після появи спеціального лісгосподарського підприємства «Чорнобильліс». Власне, причиною його створення була велика пожежа 1992 року, яка призвела до усвідомлення того, що лісовим екосистемам зони відчуження потрібен особливий менеджмент. Упродовж останніх років відбувається поступове збільшення частки лісових

пожеж і зменшення їхньої частки на перелогах. Так, якщо частка лісових пожеж до 1999 року не перевищувала 20%, то після 2005-го їхня частка за площею перевищує 50%, а за кількістю – 40%.

Пожежі відбуваються по всій території зони відчуження, проте найчастіше вони фіксуються у місцях перебування персоналу і відвідувачів (уздовж доріг, поблизу населених пунктів) та у південній частині території. Наприклад, 26 квітня 2015 р. на південно-західній межі 10 км зони ЧАЕС у зоні з високим рівнем радіоактивного забруднення розпочалася рослинна пожежа, яка розвивалась протягом 27–30 квітня на перелогах із переходом на лісові масиви. Цю пожежу назвали найбільшою в Чорнобильській зоні за останні 23 роки. Для аналізу території використовувалися знімки Landsat 8 за 24 квітня 2019 року (4 роки після пожежі) та 29 квітня 2015 (підчас наймасштабнішої пожежі). Ці знімки обиралися за такої умови, щоб рослинний покрив на них був представлений на піку вегетації і не закритий хмарами.

Знімки для оцінки масштабів пожеж завантажувались з сайту earthexplorer.usgs.gov. Аналіз здійснювався за допомогою програмного комплексу обробки даних ДЗЗ – ENVI 5.1. Первісно було виконано попереднє оброблення знімків, що мало на меті підготовку отримуваних даних ДЗЗ до подальшого аналізу і тематичної інтерпретації. Територію загорання представлена на рис 1.

Рис. 1. Контур рослинної пожежі площею 10 800 га у Чорнобильській зоні відчуження за космічним знімком Landsat 8, 29 квітня 2015 р.

Далі була проведена фрагментація знімків за територією дослідження та конвертація значень яскравості вихідного растрового зображення у показники випромінювання на сенсорі (радіометричне калібрування).

Спектральні дані, отримані за допомогою супутникових сенсорів, перебувають під впливом ряду факторів, таких як атмосферне поглинання та розсіювання, геометрія освітлення об'єкту зондування, процедура калібрування та обробки зображень, які як правило змінюються з плином часу.

Об'єкти зондування відзняті в різні дати дуже сильно різняться, тому їх реальне порівняння в автоматичному режимі майже неможливе. Для виявлення реальних змін ландшафту необхідно здійснити їх радіометричну корекцію. Для виокремлення на одержаних індексних зображеннях лісових масивів від решти фотосинтетично активної біомаси – трав'яного покриву, лісів та боліт попередньо була проведена класифікація земних покривів за знімком 2015 року, тобто після пожежі та 2019 року (через 4 роки після пожежі). Класифікація для знімків проводилася за допомогою методу Maximum Likelihood.

Метод Maximum Likelihood передбачає, що статистика для кожного класу в кожному діапазоні зазвичай обчислює ймовірність того, що певний піксель належить певному класу. Кожному пікселю присвоюється клас, який найбільш ймовірно підходить до нього.

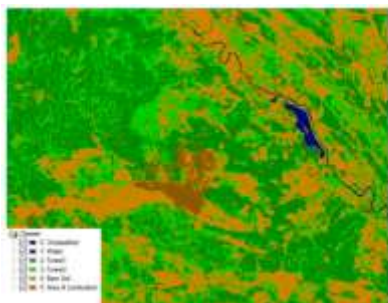

Рис. 2. Класифікація земних покривів за космічним знімком Landsat 8, 29 квітня 2015 р. Метод Maximum Likelihood

За допомогою такої функції, як Raster to Vector було створено окремий клас лісів. Результати зменшення

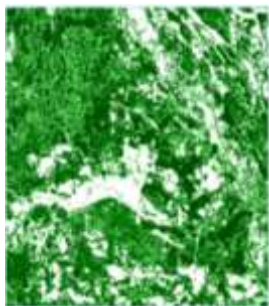

Рис. 4. Створення класу лісів за космічним знімком Landsat 8, 29 квітня 2015 р.

На класі лісів за 2019 (рис. 5) можемо спостерігати значно меншу площу лісів ніж на класі за 2014 (рис. 4). Це зумовлено значною кількістю пожеж та вирубок лісів.

При обчисленні рослинності були використані вегетаційні індекси, які базуються на спектральній оцінці отриманого зображення [3].

Нормалізований диференційний вегетаційний індекс (NDVI) є одним з параметрів, які найчастіше застосовують. Хлорофіл рослин поглинає багато видимого світла, яке використовується у фотосинтезі. При цьому листя відбиває ближнє інфрачервоне світло.

Чим більше зеленого листя має рослина, тим більша різниця відбитого світла у видимому та інфрачервоному діапазонах. Саме на порівнянні

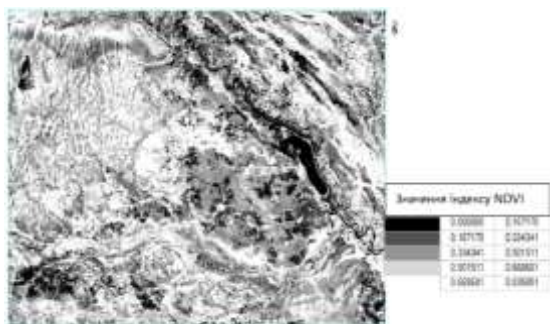

Рис. 6. Розрахунок індексу NDVI за космічним знімком Landsat 8, 2014 р.

За результатами дослідження було створено 5 класів для 2015 року (серед яких вода(Water), ліси (Forest), необроблені ділянки ґрунту (Bare Soil) та місце згарища) (рис. 2) та 4 класи для 2019 року (рис. 3).

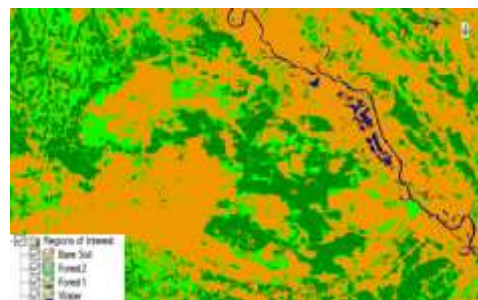

Рис. 3. Класифікація земних покривів за космічним знімком Landsat 8, 24 квітня 2019 р. Метод Maximum Likelihood

площі лісів Чорнобильської зони представлені відповідно на рис. 4 та рис. 5.

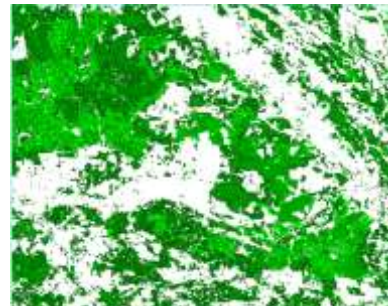

Рис. 5. Створення класу лісів за космічним знімком Landsat 8, 24 квітня 2019 р.

інтенсивності таких спектральних каналів базується обчислення NDVI (Normalized Difference Vegetation Index). Індекс розраховується за формулою [3]:

$$NDVI = \frac{NIR - RED}{NIR + RED}$$

де NIR – інтенсивність відбитого світла у ближньому інфрачервоному спектрі;

RED – інтенсивність відбитого світла в червоному діапазоні спектру.

Результати розрахунку індексів представлені на рис. 6 та рис. 7.

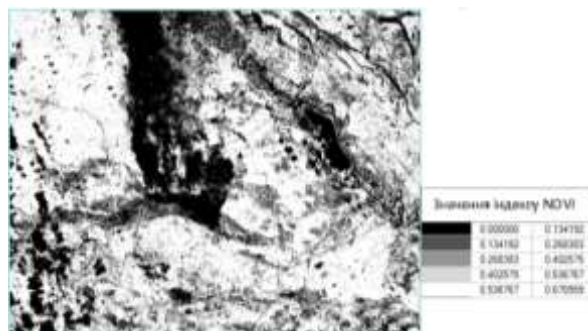

Рис. 7. Розрахунок індексу NDVI за космічним знімком Landsat 8, 2015 р.

Чорним кольором замасковані земні покриви, які не належать до класу лісів (вода, необроблені земельні ділянки, згарище) та затінені хмарами ділянки земної поверхні. Значення індексу NDVI для пікселів інших класів було прийнято за 0. Значення вегетаційних індексів протягом періоду проведення дослідження коливаються, що вказує на зміну кількості зеленої біомаси.

На червону зону спектра припадає максимум поглинання сонячної радіації хлорофілом, а на ближню інфрачервону зону максимальне відбиття енергії клітинною структурою лісів.

Різні фактори можуть впливати на індекс NDVI: фотосинтетична активність рослин, загальний рослинний покрив, біомаса, вологість рослин та ґрунтів.

Оцінки отримані за допомогою індексу NDVI містять найбільш детальну інформацію про розподіл і різноманітність рослинного покриву саме тому варто звертати увагу на цей метод.

Висновки. Проблема лісових пожеж останніми роками привертає до себе особливу увагу в контексті зростання впливу таких глобальних процесів, як зменшення площ лісів світу, втрата біорізноманіття, глобальні зміни клімату та зміни у землекористуванні. Тенденція збільшення збитків від стихійних лих, техногенних катастроф, наслідків глобальної зміни клімату змушують країни світу, у тому числі й Україну, тісніше координувати діяльність національних служб реагування на надзвичайні ситуації, зокрема в області застосування космічної інформації для попередження, реагування і пом'якшення наслідків надзвичайних ситуацій.

Пожежі неможливо повністю унеможливити, однак їхній вплив можна послабити, локалізувати і, за своєчасного попередження, звести до мінімуму людські та матеріальні втрати. Цього можна досягти за допомогою оперативного моніторингу вогнищ та площ, ними охопленими, прогнозування ситуації, своєчасного оповіщення про можливість і масштаби стихійного лиха загалом із залученням супутникових даних, особливо при одержанні та обробці інформації з супутників у режимі реального часу. Отримані дані можуть використовуватися також для обліку й інвентаризації лісів, створення лісових карт, отримання таксаційних характеристик насаджень.

Під час виконання дослідження було виконано порівняльний аналіз космічних знімків Landsat 8 за 29

квітня 2015 та 24 квітня 2019 років на території найбільш уражену пожежами в Чорнобильській зоні.

Дані дистанційного зондування (ДДЗ) і геоінформаційні технології є тим інструментарієм, який дозволяє розв'язати більшість задач, що стоять перед сучасною лісовою галуззю України.

У результаті виконаних робіт з обробки ДДЗ із застосуванням ГІС визначено території, уражені пожежею в Чорнобильській зоні; визначено площі лісів до та 4 роки після пожежі; виконано класифікацію земних покривів території дослідження за супутниковими знімками методом Maximum Likelihood; також було визначено відсоткове відношення класів для кожного року окремо; виконано оцінювання стану лісового рослинного покриву з обчисленням вегетаційного індексу NDVI за супутниковими знімками.

Радіаційні наслідки лісових пожеж здійснюють істотний великий вплив на економічні, соціальні і інші сфери життєзабезпечення не лише України, але і сусідніх держав.

Список використаних джерел.

1. Гавриленко О.П. «Екогеографія України»: Навчальний посібник, 2008 URL: http://pidruchniki.ws/12991010/ekologiya/monitoring_navkolishnogo_prirodnogo_seredovischa_ukrayini (дата звернення: 09.04.2020)
2. Жолобак Г.М., «Вітчизняний досвід супутникового моніторингу лісових масивів України». Космічна наука і технологія, 2010. Т. 16. № 3. С.46–54. URL: <ftp://ftp.mao.kiev.ua/pub/knit/16/3/knit-16-3-2010-06.pdf> (дата звернення: 17.04.2020)
3. Зацерковний В.І., ДЗЗ. Фізичні основи: навч. посіб. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2018. 380 с.
4. Инженерная экология: Учебник / Под ред. проф. В.Т.Медведева. Москва: Гардарики, 2002. 687 с.
5. Постанова Кабінету Міністрів «Про затвердження Положення про державну систему моніторингу довкілля» (із змінами, внесеними згідно з Постановами КМ N 1763 (1763-99-п) від 24.09.99, N 528 (528-2001-п) від 16.05.2001, N 717 (717-2003-п) від 15.05.2003, N 792 (792-2004-п) від 21.06.2004, N 754 (754-2006-п) від 25.05.2006, N 911 (911-2011-п) від 31.08.2011, N 657 (657-2012-п) від 18.07.2012, N 930 (930-2012-п) від 10.10.2012, N 991 (991-2012-п) від 17.10.2012, N 380 (380-2013-п) від 29.05.2013, N 748 (748-2013-п) від 07.08.2013, N 379 (379-2015-п) від 27.05.2015, N 797 (797-2017-п) від 18.10.2017, N 758 (758-2018-п) від 19.09.2018, N 827 (827-2019-п) від 14.08.2019, N 916 (916-2019-п) від 06.11.2019, N 1065 (1065-2019-п) від 04.12.2019) від 30 березня 1998 р. N 391. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/391-98-%D0%BF> (дата звернення: 14.04.2020)
6. Рома В.В., Степова О.В. Навчальний посібник для вивчення дисципліни «Моніторинг довкілля». Полтава 2016. 117с.
7. Слободяник М. П., «Використання методів ДЗЗ та ГІСТ-технологій для моніторингу лісових ресурсів» Вісник геодезії та картографії, 2014, № 1 (88) 27. С.27-31. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&image_file_name=PDF/vgtk_2014_1_2.pdf (дата звернення: 14.04.2020).

Надійшла до редколегії 29.09.2020

V.Zatserkovnyi, Ph.D. in Technical Science, Associate Professor, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv
P.Savkov, Ph.D. in Technical Science, Associate Professor, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv
I.Pampukha, Ph.D. in Technical Science, Associate Professor, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv
K.Vasetska, student, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv

APPLICATION OF GIS AND REMOTE SENSING OF THE EARTH FOR THE FOREST FIRE MONITORING

The paper considers the problems of the forest industry, namely forest fires. Emphasis is placed on the suffering of the forests of Ukraine from large-scale fires. The main factors in reducing forest areas are forest fires. Despite the constant implementation of preventive and precautionary fire-fighting measures, fires affect large areas of forests, which places a heavy burden on the country's budget. In addition to direct detection of fires, assessment of their power and development forecast, the urgent task is to monitor the parameters of fires: area, perimeter of the edge and radiation power of the fire, damage, quantification of vegetation changes and more. The ability to determine the areas burned during large forest fires, allows you to make an inventory of the post-fire condition of forests. An important task of both economic and strategic nature is the study of dynamic changes and the state of forests. Highly informative observations from artificial satellites of the Earth make it possible to

© Зацерковний В., Савков П., Пампуха І., Васецька К., 2020

quickly and objectively assess the reserves of forest resources and investigate changes in them: fires, damage assessments, reforestation in fires and deforestation, clarification of estimates of forest damage by diseases and pests, fires, identification of cutting activities for the purpose of further control of their legality, solution of inventory problems, assessment of forest cover of territories, mapping of forest cover of areas and breed structure of forests. This allows to take timely measures for the rational use of forest resources and prevent damage.

Key words: forest fires, remote sensing, monitoring.

УДК 911.5(091):355.47

С.Міхелі, д-р геогр. наук, проф.,
Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова

DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2217.2020.44.58-62>

РОЛЬ ВІЙСЬКОЇ ГЕОГРАФІЇ У ЗАРОДЖЕННІ ВЧЕННЯ ПРО ЛАНДШАФТ

Досліджено результати найбільш ґрунтовних розвідок історії зародження вчення про ландшафт російських та українських географів. Критично проаналізовано висновки авторів історичних розвідок щодо хронології та змісту історичних подій, пов'язаних із появою у науковому вжитку терміну «ландшафт», встановлення передумов і рушійних чинників його виникнення. Вказано на справедливість або помилковість висновків щодо ролі окремих вчених у процесі зародження концепції про ландшафт як головного об'єкта географічних досліджень, наведено докази на підтвердження справедливості критичних зауважень. Відмічено, що витоками українського ландшафтознавства є німецька географія XIX ст., а поряд з Німеччиною концепція ландшафту набула потужного розвитку в Росії та Україні (як частини Російської імперії), де термін «ландшафт» почав широко використовуватись не тільки у науці, а і в освіті наприкінці XIX – початку XX століть. Доведено, що точкою відліку слід вважати 1805 р., коли німецький географ Г.Гоммейєр у роботі «Внесок європейських країн у військову географію» вперше використав слово «ландшафт» із німецької розмовної мови як науковий термін для позначення однієї із одиниць природничого поділу території для потреб військової географії. Показано, що передумовами і рушійними чинниками введення поняття «ландшафт» у науковий вжиток було «державне замовлення» європейських країн на диференціацію території Європи за відмінностями природних умов для організації і ведення бойових дій.

Ключові слова: ландшафт, концепція ландшафту, вчення про ландшафт, різноманіття ландшафтів, витоки науки, чинники зародження науки, військова наука, військова географія.

Постановка проблеми. Обставини і чинники зародження будь-якої з наукових галузей є об'єктом пильної уваги з боку вчених, що досліджують питання зародження, становлення і розвитку своєї науки, та викладачів закладів вищої освіти, що читають відповідні навчальні дисципліни. Викладачі не завжди задумуються над достовірністю відомостей про зародження науки, покладаючись на авторитет авторів ретроспективних розвідок. Між тим історичні факти, подані у монографічних або періодичних виданнях, можуть бути помилковими, а іноді і викривленими на догоду ідеологічним позиціям і настановам. Тому періодичне повернення до пошуку витоків тої чи іншої наукової галузі завжди буде доцільним та актуальним. Одною з проблем ландшафтознавства як науки і навчальної дисципліни є відсутність єдності у поглядах науковців на історію її зародження, що викликає обґрунтовані сумніви про достовірність існуючих концепцій та обумовлює необхідність подальших досліджень обставин і чинників зародження науки про ландшафт.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Перше дослідження історії розвитку вчення про ландшафт в російській і радянській географії виконав російський вчений М.Первухін [15]. Всю історію ландшафтознавства в СРСР він поділив на два періоди – дореволюційний та післяреволюційний. Початком дореволюційного періоду визначив 90-ті роки XIX ст., коли з'явилась робота Г.Танфільєва «Фізико-географічні області Європейської Росії» (1897) і В.Докучаєва «До вчення про зони природи» (1898). ґрунтовні розвідки історії становлення і розвитку ландшафтознавства виконали російські науковці А.Ісаченко, Ф.Мільков, Ю.Саушкін, Н.Сухова, В.Преображенський і В.Макаров, М.Дронін та ін. А.Ісаченко [10] засновниками вчення про ландшафт називає учнів і послідовників В.Докучаєва – А.Краснова,

Г.Морозова, Г.Висоцького, Г.Танфільєва, Л.Берга. Останньому, на його думку, і належить заслуга введення наукового поняття «ландшафт» в географічну науку. Ю.Саушкін [18] називає засновником вчення про ландшафти О.Гумбольдта і звертає увагу на те, що інший відомий німецький географ і геолог Ф.Ріхтгофен запропонував чотири ієрархічні рівні природничого поділу території, одним з яких був обраний ландшафт: Erdteile (частина світу) – Lander (країни) – Landschaften (ландшафти) – Ortlichkeiten (місцевості). Н.Сухова [20] зауважує, що Фердинанд Ріхтгофен (1833–1905) був першим, хто наголосив на можливості вважати земну поверхню природним комплексом і необхідність вивчення її окремих частин як сукупності шести елементів природи: суходолу, води, повітря, рослин, тварин і людини.

Із українських дослідників до вивчення історії розвитку вчення про ландшафт долучились К.Геренчук, О.Маринич, М.Векліч, В.Пашенко, К.Позаченюк, Г.Денисик, Ю.Тютюнник, А.Мельник, С.Кукурудза, М.Гродзинський, С.Міхелі та ін. М.Векліч [2] вказує на той факт, що слово «ландшафт» як науковий термін уживається щонайменше з початку XIX ст. Термін «ландшафтознавство» першими використали німецькі вчені А.Опель в 1884 р. та І.Віммер у 1885 р. Проте як наука вчення про ландшафт зароджується в 10 – 30-х рр. XX ст., завдяки, насамперед, дослідженням З.Пассарге (1908 – 1933) і Л.Берга (1913 – 1947). Саме З.Пассарге М.Векліч називає одним із засновників ландшафтознавства. К.Позаченюк [16] виділяє сім етапів у розвитку наукової географії і перший – становлення наукової географії, датує 1870 – 1913 рр. З цим важко погодитись, оскільки датування початку становлення наукової географії 1870 роком виключає із цього процесу всю німецьку географію XIX ст. на чолі із О.Гумбольдтом (1769 – 1859) і К.Ріттером (1779 – 1859). Але цінним зауваженням авторки є те, що перше

обґрунтування ландшафтно́ї парадигми належить З.Пассарге (1913), а введенням в російськомовну географію наукового поняття «ландшафт» ми зобов'язані Л.Бергу (1913).

Формулювання цілей статті. Мета статті полягає у виявленні витоків вчення про ландшафт, визначенні автора (або авторів) терміну «ландшафт» як родового поняття у понятійно-термінологічній системі ландшафтознавства, встановлення обставин і чинників зародження вчення про ландшафти, розв'язання протиріч у поглядах вітчизняних і зарубіжних вчених на його історію і роль окремих вчених у його становленні.

Виклад основного матеріалу. В.Преображенський датує час зародження російського ландшафтознавства 80-ми рр. XIX ст., коли В.Докучаєв сформував свою концепцію вчення про багатоскладові і багатообразні співвідношення і взаємодії між живою та мертвою природою [17]. Проте у В.Докучаєва немає жодної праці ландшафтознавчого спрямування. Відомо лише п'ять публікацій В.Докучаєва [8, с. 110, 301, 309, 370, 452], де зустрічається термін «ландшафт». І контекст цих публікацій цілком однозначно вказує на те, що автор лише використовує цей термін (на той час вже загальноживаний у німецькій і російській науковій мові) наряду з іншими, не намагаючись розробляти нову концепцію або теорію на його підґрунті. М.Солнцев, у зв'язку з цим, відмічав: «Докучаєв лише остаточно підготував ґрунт для цієї галузі географії, але ще її не створив. Для цього треба було зробити один останній крок – вказати на необхідність вивчати взаємовідношення між «живою» і «мертвою» природою не взагалі, а відносно до конкретних природних територіальних комплексів, оскільки у кожному з них вони складаються по-своєму» [19, с. 2]. Не вважає В.Докучаєва родоначальником ландшафтознавства і найбільш авторитетний дослідник розвитку географічних ідей – А.Ісаченко. Він звертає увагу на те, що В.Докучаєв у ряді своїх робіт говорив про місцеві сполучення природних умов, наводив їх приклади і навіть називав ландшафтами. Але свої думки про ландшафти ніде не узагальнив і не сформулював їх визначення [10]. Засновниками вчення про ландшафт він називає учнів і послідовників В.Докучаєва – А.Краснова, Г.Морозова, Г.Висоцького, Г.Танфільєва, Л.Берга. За словами Ф.Мількова, професор Харківського університету А.Краснов, почав розробку концепції географічного комплексу за декілька років до появи перших робіт В.Докучаєва про природно-історичні зони [14].

А.Ісаченко [9] називає часом зародження ландшафтознавства 1913 рік, а його засновником Л.Берга, який у 1913 р. опублікував статтю «Досвід поділу Сибіру і Туркестану на ландшафтні і морфологічні області» [1], де вперше для російської географічної науки ландшафт був названий основним об'єктом дослідження. Між тим відомі публікації, що вийшли друком раніше 1913 р., в яких ландшафт виступає у якості саме головного об'єкта дослідження, і які доводять, що термін «ландшафт» був загальноживаним у російській науковій і навчальній літературі вже на початку 1900-х років.

У 1895 році професор Харківського університету, ботанік і географ А.Краснов, у підручнику «Основы земледоведства» головним об'єктом вивчення фізичної географії називає не окремі предмети і явища, а їх географічні сполучення або комплекси. Таким чином, А.Краснов, як відмітив Ф.Мільков [13, с. 87], за декілька років до появи перших робіт В.Докучаєва про природно-

історичні зони почав розробку концепції географічного комплексу. У 1897 році, в другому виданні підручника «Основ земледоведства» А.Краснов дав визначення поняття «ландшафт» і назвав головні завдання з вивчення ландшафтів [20].

У 1905 році російський письменник і педагог О.Нечаєв у книзі «Картины Батьківщини» для школярів старших класів, що мала підзаголовок «Типові ландшафти Росії», визначає єдиним завданням географії «вивчення нашої планети з точки зору пануючих на ній ландшафтів» а історію Землі називає ключем «до розуміння ландшафтів не тільки гірських країн, але і великих рівнин» [20, с. 88].

У 1910 році, в підручнику «Короткий курс географії Росії» [12], проф. Е.Лесгафт виділяє окремий параграф «Поверхневі відклади і ландшафти» і описує «ландшафт валунних відкладів», «ландшафт в області поширення лесів», «моренний ландшафт» тощо. Якщо прийняти до уваги, що назване джерело є його шостим виданням, а третє видання відбулося у 1907 р., термін «ландшафт» з'явився у російській, а отже і українській географічній навчальній літературі раніше 1907 р.

У тому же 1910 році, в петербурзькому журналі «Ґрунтознавство», була надрукована стаття академіка Академії наук України П.Тутковського «Зональність ландшафтів і ґрунтів у Волинській губернії», де головним об'єктом дослідження були обрані типи ландшафтів, а предметом – їх властивості як природних комплексів. Пояснення П.Тутковського щодо поділу Волинської губернії на ландшафтні зони не залишають сумнівів у тому, що він спирався на уявлення про ландшафт як географічний комплекс, який складається з окремих природних компонентів («елементів у автора»), що знаходяться у тісному зв'язку з взаємної залежності: «Через посередництво рельєфу, гідрографії і ґрунтів поверхневі (післятретинні) відклади справляють безсумнівний і суттєвий вплив на флору і фауну країни, тобто на всі елементи ландшафту, а через посередництво усіх елементів ландшафту – на культуру та економічну діяльність людини ...» [21, с. 236]. У статті була розміщена і перша для території Росії ландшафтна карта – «Карта ландшафтів Волинської губернії», складена автором.

М.Гродзинський вважає, що пріоритет у формулюванні наукової ідеї ландшафту належить славетному німецькому географу О.Гумбольдту, а Л.Берг, який був «під сильним впливом німецької географії» і «імплантував на російську землю термін «ландшафт», був одним із засновників російського ландшафтознавства [4]. Разом із О.Гумбольдтом, відмічає М.Гродзинський, німецьку гілку ландшафтознавства сформували видатні німецькі географи Ф.Ріхтгофен, А.Геттнер, О.Шлютер, З.Пассарге та ін. Поряд з Німеччиною потужного розвитку ландшафтознавство набуло в Росії, де ідеї щодо взаємозв'язків різних компонентів природи було оформлено у цілісну наукову концепцію В. В. Докучаєвим, його численними учнями і послідовниками. Вони широко користувались терміном ландшафт, проте заслуга його вкорінення в російську науку належить Л.Бергу.

Засновником вчення про ландшафт називає О.Гумбольдта і Ю.Саушкін: «Він задумав створити вчення, матеріалом для якого би слугував «опис життя організмів (тварин і рослин) в умовах ландшафтних і місцевих взаємозв'язків із різними формами земної поверхні, кожна з яких є лише незначною частиною

всього життя нашої планети» [18, с. 77]. Але вважати ці положення вченням про ландшафт не можна. Головна заслуга О.Гумбольдта полягає у створенні комплексної фізичної географії, обґрунтуванні її як особливої науки. Він вказував на необхідність цілісного сприйняття природи і вважав головним завданням географа вивчення причинних зв'язків між окремими природними явищами. Проте ні концепція причинних зв'язків між окремими природними явищами, ні комплексна фізична географія як наука не є вченням про ландшафт, і в однаковій мірі дотична до усіх галузей, які її створюють: метеорології та кліматології, геоморфології, гідрології тощо. О.Гумбольдт, як показує аналіз його публікацій [5, 6, 7], на які посилаються дослідники, ніколи не займався розробкою ні концепції вчення про ландшафт, ні поняття «ландшафт». Його заслуга полягає у популяризації терміну «ландшафт», який він використовував у своїх працях. Завдяки величезному авторитету О.Гумбольдта, терміном почали активно користуватись й інші німецькі, а потім і зарубіжні вчені.

К.Ріттер (1779–1859), німецький географ, професор Берлінського університету визначав ландшафт як сукупність місцевостей, що утворюють єдине гармонічне ціле і розміщуються у просторі так, «що їх легко можна оглянути одним поглядом» [20, с. 85].

З.Пассарге (1867–1958), німецький географ, професор Гамбурзького університету, ще у 1908 р. в роботі «Природні ландшафти Африки» («Die natürlichen Landschaften Africas») [24] писав, що головним завданням географа при характеристиці значних територій є вивчення природних ландшафтів та виявлення взаємозв'язків між ними. Він також акцентує увагу на тому, якім із різних елементів, з яких складаються природні ландшафти, слід приділяти особливу увагу, і називає такими геологічну будову, орографію, річкові системи і клімат. Згодом він присвятив ландшафтній географії спеціальну теоретичну працю – «Фізична географія і порівняльна ландшафтна географія» («Physiogeographie und vergleichende Landschaftsgeographie») (1913), де дав визначення ландшафту. М.Веклич [2] називає його одним із засновників ландшафтознавства.

Професор Харківського університету О.Івановський (1866–1934) у методичному посібнику «Про викладання географії» (1915) згадує праці трьох німецьких авторів, що є дотичними до ландшафтознавчої тематики: Р.Фрицше, Г.Хайнце та А.Беккера. У розділі «Країнознавство» він виділяє підрозділ «Вивчення держав або ландшафтів», де вказує на те, що «поділу на держави і останніх на області не вистачає єдності природи; вони можуть складатися із абсолютно різних частин країни і різних ландшафтів ... Цю єдність дає нам лише географічний індивідуум (назва, що дана Ріттером). Географічні ж індивідууми – це природні ландшафти, на які поділяється земля поверхня» [9, с. 50-51]. Далі О.Івановський наводить визначення ландшафту, що дав німецький дослідник Р.Фрицше в 1906 р. у своїй книзі «Нові шляхи викладання землезнавства», яке повністю відповідає сучасним уявленням про це поняття: «Ландшафт займає у землезнавстві таке ж місце, як речення у граматиці, і окремі частини ландшафту (поверхня, зрошення, міста тощо) мають всередині його те саме значення, як окремі частини речення всередині останнього. Як вони залежать один від одного, і один без другого не можуть існувати, так не можуть обходитися один без одного і окремі частини ландшафту, які так тісно з'єднані між собою, що, не зважаючи на свою кількість і

різноманітність, утворюють одне ціле, в якому, як зубці колеса, одне чіпляється за інше» [9, с. 51-52].

О.Івановський висвітлює також досвід поділу на ландшафти частин світу для цілей шкільного навчання, зроблений німецьким дослідником Г.Хайнце у книзі «Викладання географії на основі ландшафтних принципів» (1909) [9, с. 52]. Аналіз наведеного поділу показує, що у ньому використані назви фізико-географічних країн (Гренландія, Анди, Басейн Конго та ін.), а не ландшафтів. Проте вартує уваги сам намір використання концепції ландшафту у навчальній діяльності. І нарешті у книзі А.Беккера «Ландшафт і господарство як початок і кінцева точка географічного дослідження» (1912) О.Івановський знаходить визначення ландшафту, що у повній мірі відповідає його сучасному трактуванню. «Природний ландшафт, – пише О.Івановський, – це більшої або меншої величини ділянка земної поверхні, яка уявляється нами як єдине ціле. По формі, будові поверхні, по клімату, зрошенню, культурі країни і т. п. самостійний природний ландшафт має показувати особливий характер, який різко відрізняє його від ділянок, що його оточують. Усі об'єкти ландшафту – члени одного цілого, і їх вид, зміни і умови існування стоять у тісній взаємній залежності» [9, с. 51].

Факт використання терміну «ландшафт» проф. О.Івановським є беззаперечним свідченням того, що концепція ландшафту в її першому наближенні вже була сформована німецькою географією у першому десятиріччі ХХ ст. Підтвердженням цього є й інші факти застосування терміну «ландшафт» у навчальній літературі.

А хто ж автор поняття «ландшафт»? Що явилось поштовхом до його появи і за яких обставин він з'явився? Цілком зрозуміло, що ним не міг бути жодний з російських або українських вчених, оскільки слово «ландшафт» має вочевидь німецьке походження. Навряд чи створюючи нове поняття, хтось з них міг використати іноземне слово у якості наукового терміну. Опосередковане на це вказує і той факт, що воно було незручним для російських та українських дослідників, і вони неодноразово намагались відмовитись від нього і замінити німецьке слово «ландшафт» національними мовними аналогами «аспект» (Л.Берг), «краєвид» (П.Тутковський, В.Бондарчук) тощо. Проте усі спроби були марними, оскільки, на думку Ю.Тютюнника [22], вони не мали того територіально-холістичного потенціалу, який імпліцитно несе у собі слово «ландшафт». Отже, «ландшафт» є родовим поняттям у понятійно-термінологічній системі ландшафтознавства і саме термін «ландшафт» та його деривати є індикаторами приналежності знання до ландшафтознавства і початковою точкою розвитку ландшафтознавства як науки.

Ю.Тютюнник у статті «Про походження і первинне значення слова «ландшафт» шляхом доволі складного, але захоплюючого етимологічного, текстологічного, лексикографічного і герменевтичного аналізу генезису поняття «ландшафт» прийшов до висновку, що вперше композиція із іменника «land» і суфікса «schaft» з'явилась не в епоху розквіту пейзажного живопису (ХVI ст.), як це *a priori* прийнято у географів, а на 700 років раніше, коли слово *lantscap* (*lant* + *scaf*) було використане у Євангелії Татіана. Первинний сенс цього давньоверхньонімецького слова, на думку Ю.Тютюнника, не «живописний», а «територіально-сакральний» і звучить як «єдина священна земля єдиної пастви» [22, с. 119]. А смислова сила даного

поняття, що зумовила його подальшу історичну долю і значення для науки і культури, наголошує автор, полягає у тому, що воно «імпліцитно несло у собі категоріальність територіальної відповідності» і «холістичний потенціал», що був притаманний йому одвічно. Ю.Тютюнник підкреслив і ту важливу обставину, що «весь той сенс, який ми вкладаємо в слово *пейзаж*, адекватно ... передається словом *ландшафт*. Але далеко не весь зміст *ландшафту* можна виразити словом *пейзаж*» [22, с. 121]. Саме це і відрізняє наукове поняття «ландшафт» від загальноживаного в буденній мові слова «ландшафт»: у географічній науці поняття про ландшафт не зводиться до пейзажу, тобто картини природи, і використовується для відзначення цілісності та неповторності окремих ділянок території.

Н.Сухова [20], М.Веклич [2] і Ф.Мільков [14] вказують на той факт, що відомий німецький географ Карл Троль (1899–1975) у статті «Географічний ландшафт та його дослідження» (Die geographische Landschaft und ihre Erforschung) [25] стверджує, що першим цей термін застосував німецький вчений Генріх Готліб Гоммейер, який у 1805 р. у роботі «Внесок європейських країн у військову географію» (Beiträge zur Militair-Geographie der europäischen Staaten) запропонував чотири одиниці природничого поділу території (Ort – Gegend – Landschaft – Land) і використав для позначення однієї з них слово із німецької розмовної мови «die Landschaft». Дослівний переклад цього слова має два значення: 1) краєвид, пейзаж, вид і 2) країна, край, місцевість. Із цього слідує, що Г.Гоммейер використав слово «ландшафт» не у першому із двох його значень – як пейзаж або картину природи, а у другому, тобто як певну ділянку території, оскільки поняття «Ort» (місце), «Gegend» (місцевість) і «Land» (країна) передають уявлення про природні територіальні одиниці різної розмірності. Отже, саме Г.Гоммейер ввів слово «ландшафт» у науковий вжиток як науковий термін для відзначення цілісності та неповторності окремих ділянок території, які за площею і складністю будови є більшими за місцевості, але меншими за країни. Це у точності відповідає сучасному уявленню про ієрархію одиниць ландшафтного поділу території: поняттю «місце» відповідає поняття «ландшафтна фація», поняття «місцевість» – поняттю «ландшафтна місцевість», поняття «країна» – поняттю «фізико-географічна або ландшафтна країна». Г.Гоммейер надав і перше визначення поняття «ландшафт» як території, яку можна охопити одним поглядом з якої-небудь високої точки. Високі точки місцевості, що домінують над навколишньою місцевістю, у військовій науці називають командними висотами, і розглядаються як найбільш сприятливі для спостереження за противником та вивчаються і оцінюються стосовно конкретних дій військового підрозділу з метою організації системи вогню і спостереження під час бойових дій [3]. Але військових цікавлять не тільки командні висоти, а й інші характеристики тактичних властивостей місцевості: умови прохідності (дороги, мости і переправи, рельєф, ґрунти, рослинне покриття; наявність і характер перешкод і природних перешкод – рік, річкаків, боліт і т. п.); умови маскування (рельєф, рослинне покриття, особливо ліси, населені пункти тощо); захисні властивості (рельєф, ліси, тунелі та інші підземні споруди, міцні будівлі); умови орієнтування (окремі місцеві предмети і характерні елементи рельєфу); умови спостереження і ведення вогню (рельєф,

рослинне покриття, ґрунти, у населених пунктах – найбільш високі і міцні будинки з підвальними приміщеннями, особливо розташовані на перехрестях вулиць, майданах; наявність і характер природних рубежів і домінуючих над навколишньою місцевістю ділянок – командних висот). Із цього переліку слідує, що військових цікавлять не окремі топографічні елементи, а вся сукупність природних (рельєф, води, рослинність, ґрунти) та антропогенних (населені пункти, шляхи сполучення) елементів, яка формує будь-яку місцевість.

Заслуга Г.Гоммейєра полягає у тому, що він звернув увагу на необхідність розрізняти місцевості різних територій за природними властивостями, що передбачає необхідність змінювати тактику ведення бою і застосування бойової техніки в залежності від зміни характеру місцевості. У роботі «Внесок європейських країн у військову географію» [23], що являє собою багатосторінкову книжку, написану готичним німецьким шрифтом, Г.Гоммейєр описує усю різноманітність ландшафтів Європи: *високогірний* ландшафт Токкенбурга (регіон у Швейцарії), *низовинний* ландшафт Марке (регіон в Італії), *височинний* ландшафт Узнача (регіон у Швейцарії), *плоскогірний* ландшафт Шварценбурга (регіон Швейцарії), *середньогірний* ландшафт Заанена (село в швейцарському кантоні Берн), *низькогірний* ландшафт Орбе (населений пункт у Франції) та ін. Що відрізняє ці ландшафти? Їх відрізняє характер рельєфу, який накладає відбиток на всю сукупність природних умов і природних ресурсів території. Існує дві головні планетарні закономірності формування природних умов і природних ресурсів – зміна тепла і вологи від екватора до полюсів на рівнинах (закон географічної зональності) і зміна тепла і вологи зі зміною висоти в горах (закон висотної поясності). На момент написання Г.Гоммейєром своєї роботи обидві дві закономірності ще не були сформульовані (це пізніше зробили О.Гумбольдт і В.Докучаєв). Проте, очевидно, вже були а *priori* відомі європейським географам. Нескладний аналіз відмінностей територіальної приуроченості ландшафтів Г.Гоммейєра показує, що ландшафт Токкенбурга – *високогірний*, ландшафт Марке – *низовинний*, ландшафт Узнача – *височинний*, ландшафт Шварценбурга – *плоскогірний*, ландшафт Заанена – *середньогірний*, ландшафт Орбе – *низькогірний*. Отже, вже на початку XIX ст. географи знали, що рівнини і гори мають різний клімат і, як слідує, відрізняються за характером зволоження і ґрунтово-рослинного покриву, який. У сучасній фізичній географії ці поняття відповідають категоріям класи (гірський і рівнинний) і підкласи (низовинний, височинний, плоскогірний, низькогірний, середньогірний, високогірний) ландшафтів за типологічною класифікацією ландшафтів, що відрізняються умовами формування і, відповідно, природними властивостями ландшафтів, які впливають на організацію і ведення бойових дій.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Беззаперечним є факт, що витокami вчення про ландшафт є німецька географія XIX століття. Подальший розвиток воно отримало в українській, а потім і російській географії, які розвивались паралельно у межах одної імперії (до 1917 р. – Російській, з 1917 по 1991 рр. – Радянській). Але ні німецький географ О.Гумбольдт, ні російський ґрунтознавець В.Докучаєв не можуть вважатися засновниками вчення про ландшафт, як це

стверджують деякі відомі російські й українські вчені, оскільки концепцію про ландшафт не розробляли, а були лише активними користувачами і популяризаторами поняття «ландшафт». Появі у науковому вжитку поняття «ландшафт» географія зобов'язана німецькому географу Г.Гоммейеру. Подальший розвиток концепція про ландшафт отримала у роботах німецьких (Ф.Ріхтгофен, А.Геттнер, З.Пассарге та ін.) та українських (А.Краснов, П.Тутковський), а згодом і російських географів, насамперед, Л.Берга. Проте не можна вважати часом зародження ландшафтознавства 1913 рік, а його засновником Л.Берга, який у 1913 р. опублікував статтю «Досвід поділу Сибіру і Туркестану на ландшафтні і морфологічні області», оскільки відомий значний масив публікацій німецьких та українських вчених, що вийшли друком раніше 1913 р., і в яких ландшафт виступає у якості головного об'єкта дослідження. Точкою відліку формування концепції про ландшафт слід вважати 1805 р., коли німецький географ Г.Гоммейер у роботі «Внесок європейських країн у військову географію» вперше використав слово «ландшафт» як науковий термін для позначення однієї із одиниць природничого поділу території і звернув увагу на необхідність розрізняти ландшафти різних територій за природними властивостями, що передбачає необхідність змінювати тактику ведення бою і застосування бойової техніки в залежності від зміни характеру місцевості. Отже, є підстави вважати, що рушійним чинником зародження вчення про ландшафт були потреби військової географії у диференціації території Європи за відмінностями природних умов для організації і ведення бойових дій.

Перспективи подальших досліджень полягають у більш ретельному вивченні праць німецьких вчених (праці українських і російських авторів вивчені значно краще) з метою встановлення істинного об'єму знань про ландшафт, нагромаджених у німецькій географії на початок ХХ століття, що дасть змогу оцінити (на підставі порівняльного аналізу) роль українських і російських науковців у розвитку вчення про ландшафт.

Список використаних джерел:

1. Берг Л.С. Опыт разделения Сибири и Туркестана на ландшафтные и морфологические области // Сборник в честь семидесятилетия профессора Д. Н. Анучина. Москва: 1913. С. 117–151.
2. Веклич М. Ф. Основы палеоландшафтоведения. Киев: Наукова думка, 1990. 192 с.

3. Військова топографія: Навчальний посібник. /А.М. Кривошеев, А.І. Приходько, В.М. Петренко, Р.В.Сергієнко. Суми : Видавництво СумДУ, 2010. 281 с.
4. Гродзинський М. Д. Пізнання ландшафту: місце і простір: Монографія. Київ : ВПЦ «Київський університет», 2005. Т. 1. 431 с.
5. Гумбольдт А. Космос: опыт физического мироописания. Часть I. Москва: В Типографии Александра Семена, 1862. 406 с.
6. Гумбольдт А. Космос: опыт физического мироописания. Часть II. Москва: В Типографии Александра Семена, 1862. 488 с.
7. Гумбольдт А. Картины природы. Москва: Географгиз, 1959. 270 с.
8. Докучаев В. В. Сочинения. Т. V. Москва – Ленинград: Изд-во АН СССР, 1950. 664 с.
9. Ивановский А.А. О преподавании географии. Москва : Типография Т-ва И. Д. Сытина, 1915. 161 с.
10. Исаченко А. Г. Общая и региональная физическая география // Развитие физико-географических наук (XVII–XX вв.). Москва: Наука, 1975. С. 308–407.
11. Исаченко А. Г. Ландшафтоведение и физико-географическое районирование. Москва: Высшая школа, 1991. 366 с.
12. Лесгафт Е. Короткий курс географии России. Санкт-Петербург: 1910. 247 с.
13. Мильков Ф. Н. А. Н. Краснов – географ и путешественник. Москва: Географгиз, 1955. 176 с.
14. Мильков Ф.Н. Физическая география: современное состояние, закономерности, проблемы. Воронеж: Изд-во ВГУ, 1981. 400 с.
15. Первухин М.А. Ландшафтоведение в СССР // Землеведение. 1938. Т. XL. Вып. 1. С. 66–77.
16. Позаченюк К.А. Теоретичні етапи розвитку ландшафтознавства в Україні // Науковий вісник Чернівецького університету. 2009. Вип. 480–481. Географія. С. 35–40.
17. Преображенский В. С., Макаров В. З. Развитие ландшафтоведения в СССР. Итоги науки и техники. Серия «Теоретические и общие вопросы географии». Том 6. Москва: ВИНТИ, 1988. 200 с.
18. Саушкин Ю. Г. История и методология географической науки (курс лекций). Москва: Изд-во Моск. ун-та, 1976. 424 с.
19. Солнцев Н. А. Основные проблемы советского ландшафтоведения и его практическое значение для народного хозяйства: Доклад по опубликованным работам, представленным на соискание ученой степени доктора географических наук. Москва: Изд-во Моск. ун-та, 1964. 24 с.
20. Сухова Н. Г. Развитие представлений о природном территориальном комплексе в русской географии. Ленинград: Наука, 1981. 212 с.
21. Тутковский П. Зональность ландшафтов и почв в Волынской губернии // Почвоведение. Т. 12. 1910. № 3. С. 235–253.
22. Тютюнник Ю.Г. О происхождении и первоначальном значении слова «ландшафт» // Известия РАН. Сер. геогр. 2004. № 4. С. 116–122.
23. Hommeyer H. G. Beiträge zur Militair-Geographie der europäischen Staaten. Breslau, 1805. 591 p.
24. Passarge S. Die natürlichen Landschaften Afrikas // Petermanns geographische Mitteilungen. 1908. Band 54. Heft VII. S. 97–99.
25. Troll C. Die geographische Landschaft und ihre Erforschung // Studium Generale. 1950. Jahrgang 3. Heft 4/5. P. 163–181.

Надійшла до редколегії 19.09.2020

S.Mikheli, Doctor of Geographical Sciences, Prof.
National Pedagogical Drahomanov University, Kyiv

THE ROLE OF MILITARY GEOGRAPHY IN THE ORIGIN OF THE LANDSCAPE DOCTRINE

The results of the most substantive exploration of the history of the landscape doctrine origin of the Russian and Ukrainian geographers have been investigated. The conclusions of the authors of historical investigations on the chronology and content of historical events related to the emergence of the term “landscape” in science, the establishment of preconditions and driving factors of its origin have been critically analyzed. The fairness or improper conclusions about the role of certain scientists in the origin of the concept of landscape as the main target of geographical research have been indicated. The evidence to confirm the fairness of critical remarks has been provided. It has been noted that the roots of the Ukrainian landscape science are German geography of the nineteenth century, and along with Germany the landscape concept has acquired a powerful development in Russia and Ukraine (as a part of the Russian Empire), where the term “landscape” began to be widely used not only in science, but also in education at the end of the nineteenth - beginning of the twentieth centuries. It has been proved that the starting point should be considered 1805, when the German geographer G.Gommeier first used the word “landscape” in the work “Contribution of European Countries to Military Geography” from German spoken language as a scientific term for the designation of one of the units of natural land distribution for the needs of military geography. It has been shown that the prerequisites and driving factors of introduction of the term “landscape” in science was the “state order” of the European countries to differentiate the territory of Europe in terms of differences in natural conditions for the organization and conduct of hostilities.

Keywords: landscape, landscape concept, landscape doctrine, variety of landscapes, roots of the science, factors of the science origin, military science, military geography.

УДК 528.442

П.Савков, канд.техн.наук, доцент,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ
Н.Левінськова, доцент,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ
Ю.Криць, курсант,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2217.2020.44.63-67>

ОСОБЛИВОСТІ ПРОВЕДЕННЯ РОБІТ З ЗЕМЛЕУСТРОЮ НА ТЕРИТОРІЇ ВІЙСЬКОВИХ МІСТЕЧОК

У статті висвітлюються основні аспекти нормативно-правової бази земельного кадастру в Україні. Визначено недоліки існуючої, не ефективно діючої, земельно-кадастрової системи, які істотно підвищують конфліктний потенціал земельних відносин. Розглядаються передумови створення ефективної земельно-кадастрової системи на прикладі землевпорядкувальних робіт в Міністерстві оборони України. Охарактеризовано стан сучасного державного земельного кадастру України. Висвітлено передумови розроблення цілісної системи заходів, яка дозволить кардинально удосконалити систему ведення державного земельного кадастру в Україні. Окреслені причини відсутності проведення всеохоплюючої реєстрації ділянок земель оборони Міністерством оборони України. Визначені актуальні проблеми земель оборони у ЗСУ. Виокремлені системні недоліки, які заважають всебічному та законному використанню нерухомого активу Збройних Сил України. З метою приведення до законодавчої бази реєстру земельних ділянок та нерухомого майна розглянуто передумови створення автоматизованої системи реєстру земель та нерухомого майна Збройних Сил України. Надані пропозиції щодо створення центру землеустрою, кадастру та реєстрації земельних ділянок при МОУ, що узгоджуватиме питання землеустрою, кадастру та реєстрації земельних ділянок при МОУ, що узгоджуватиме питання землеустрою, кадастру та реєстрації земельних ділянок при МОУ. Для забезпечення прямого контролю за процесом оперативного втручання визначено філіали, які підпорядковуватимуться центру. Запропоновано комплекс пропозицій щодо створення ефективного управління земельним фондом Збройних Сил України, які дадуть можливість не лише проведення повної інвентаризації усього майна, а й суттєво пришвидшать процес передачі земельних ділянок Міністерству оборони України.

Ключові слова: земельний кадастр, земельна ділянка, кадастрова карта, землевпорядні роботи, військове містечко.

Постановка проблеми. Сучасний державний земельний кадастр України характеризується значною кількістю проблем, що пов'язані із невизначеністю правового статусу земельно-кадастрових відомостей та порядку ведення кадастру, недостатньою достовірністю та повнотою існуючої земельно-кадастрової інформації, майже повною відсутністю реєстраційних даних щодо обмежень у використанні земель, недостатньою автоматизацією та інформатизацією кадастрово-облікових процедур, відсутністю документального статусу у електронних кадастрових даних тощо.

Відсутність ефективно діючої земельно-кадастрової системи істотно підвищує конфліктний потенціал земельних відносин, адже недостовірність зафіксованих у кадастрі просторових характеристик земельних ділянок унеможливує точну ідентифікацію прав на землю та справедливе вирішення земельних суперечок.

Істотно ускладнюється державний контроль за використанням та охороною земель, відсутні передумови для регулярного проведення моніторингу земель та ґрунтів [4]. Земельний кадастр вже фактично не відіграє ролі головного джерела інформації для проведення землеустрою та оцінки земель.

Сформована в Україні система ведення земельного кадастру містить у собі значні корупційні ризики, які переважно пов'язуються із делегуванням функцій ведення державного реєстру земель господарюючому суб'єкту, непрозорістю адміністративних процедур виготовлення та державної реєстрації правовстановлюючих документів на землі ділянки [11].

Нинішнє українське законодавство не містить процедур, які б дозволяли масово здійснювати виправлення помилок у державному земельному кадастрі, в тому числі у порядку інвентаризації земель. При цьому слід мати на увазі, що «уточнення» просторових характеристик земельних ділянок,

переоформлення «неправильних» правовстановлюючих документів, уточнення оціночних показників земельних ділянок тягне за собою не лише коригування реєстраційних відомостей про земельні ділянки, але й переоформлення «неправильних» правовстановлюючих документів, уточнення оціночних показників земельних ділянок, відшкодування збитків власникам землі та землекористувачам, а також притягнення до відповідальності осіб, які раніше некоректно виконали землевпорядні та топографо-геодезичні роботи [10]. В сучасних умовах, виправлення помилок у державному земельному кадастрі можливо переважно у судовому порядку із залученням судової експертизи.

Таким чином, досить важливим завданням землевпорядної, економічної та правової науки стає розроблення цілісної системи заходів, яка дозволить кардинально удосконалити систему ведення державного земельного кадастру в Україні [12].

Актуальність дослідження. На сучасному етапі, створення ефективної земельно-кадастрової системи належить до числа найважливіших передумов сталого розвитку ринкових земельних відносин, адже саме на земельний кадастр покладається вирішення завдання обліку усіх одиниць земельної власності, лише на його основі здійснюється реальне гарантування прав на земельні ділянки, а саме у складі кадастру здійснюється оцінювання земель для фіскальних та регуляторних цілей.

Сучасний державний земельний кадастр України характеризується значною кількістю проблем, що пов'язані із невизначеністю правового статусу земельно-кадастрових відомостей та порядку ведення кадастру, недостатньою достовірністю та повнотою існуючої земельно-кадастрової інформації, майже повною відсутністю реєстраційних даних щодо обмежень у використанні земель, недостатньою

автоматизацією та інформатизацією кадастрово-облікових процедур, відсутністю документального статусу у електронних кадастрових даних тощо.

Землевпорядкувальні роботи в Міністерстві оборони України є однією з найактуальніших задач сьогодення. Так склалося, що на сьогоднішній день Збройні Сили України мають ряд поточних проблем, а саме:

- Не зареєстровані земельні ділянки Міноборони, тобто не присвоєні кадастрові номери, не визначена загальна площа земель.
- Земельні ділянки не передані в постійне користування МОУ.
- Немає узгодженості, щодо дій між військовими частинами та місцевими органами державної влади та місцевого самоврядування.
- До сьогодні немає ладу у військових містечках, а також поділу земельних ділянок (службову, казармену, тощо).
- Абсолютно не існує контролю в сфері житлового будівництва для військовослужбовців та їх сімей.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. За даними другої частини звіту тимчасової слідчої комісії Верховної ради України, щодо фактів розкрадання в ЗСУ та підриву обороноздатності держави у період з 2004 по 2017 роки, визначені величезні розбіжності між даними оборонного відомства і Державної служби України з питань геодезії, картографії та кадастру щодо площ земель, відведених під розміщення військових частин і підрозділів на всій території держави, становила близько 118 тис. гектарів. Близько 30% земель оборони й на сьогодні не мають правовстановлюючих документів і кадастрових номерів. Відзначається, що за результатами аналізу наданої Фондом державного майна інформації щодо 12 890 об'єктів нерухомості (будівель і споруд), які у період 2004-2014 рр. перебували на балансі державних підприємств, установ та організацій Міноборони, щодо якого прийнято управлінські рішення, зокрема відчужено, списано, передано у комунальну власність, передано до сфери управління іншому органу державної влади, інше (реалізовано із сфери управління) згідно даних Державного реєстру

Мета статті. Визначення проблематики та подальших напрямків розвитку оцінки земельних ресурсів. Надання рекомендацій щодо проведення робіт з землеустрою на території військових містечок.

Наукова новизна. Полягає у визначенні проблем та подальших напрямків розвитку земельних ресурсів, що знаходяться в розпорядженні Міністерства оборони України.

Викладення основного матеріалу дослідження. Керуючись Законом України «Про державний земельний кадастр» № 3613-VI від 7 липня 2011 року [3]. Державний земельний кадастр – це єдина геоінформаційна система відомостей про землі, розташовані в межах державного кордону України. Державний земельний кадастр ведеться з метою інформаційного забезпечення органів державної влади та органів місцевого самоврядування, фізичних та юридичних осіб. Державний земельний кадастр базується на таких основних принципах: обов'язковості внесення до Державного земельного кадастру відомостей про всі його об'єкти; єдності методології

ведення Державного земельного кадастру; об'єктивності, достовірності та повноти відомостей у Державному земельному кадастрі; внесення відомостей до Державного земельного кадастру виключно на підставі та відповідно до цього Закону; відкритості та доступності відомостей до Державного земельного кадастру, законності їх одержання, поширення і зберігання; безперервності внесення до Державного земельного кадастру відомостей про об'єкти Державного земельного кадастру, що змінюються; документування всіх відомостей Державного земельного кадастру.

Державний земельний кадастр ведеться на електронних та паперових носіях [5]. У разі виявлення розбіжностей між відомостями на електронних та паперових носіях пріоритет мають відомості на паперових носіях. Геодезичною основою для Державного земельного кадастру є державна геодезична мережа. Картографічною основою Державного земельного кадастру є карта (план), що складаються у формі і масштабі відповідно до державних стандартів, норм та правил, технічних регламентів. Для формування картографічної основи Державного земельного кадастру використовується єдина державна система координат [8]. Внесення відомостей до Державного земельного кадастру і надання таких відомостей здійснюється державними кадастровими реєстраторами центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері земельних відносин [6].

Документи, які створюються під час ведення Державного земельного кадастру:

- Під час його ведення (індексні кадастрові карти; кадастрові карти (плани)).

- Копії документів Державного земельного кадастру, а також документів, що стали підставою для внесення відомостей до нього, можуть бути вилучені в органів, що здійснюють ведення Державного земельного кадастру, лише за рішенням відповідних державних органів, прийнятим у межах їх повноважень, визначеним законом [3].

Кадастрова карта (план):

1. Кадастрова карта (план) ведеться для актуалізованого відображення у часі об'єктів Державного земельного кадастру у межах кадастрового кварталу, кадастрової зони, у цілому в межах території адміністративно-територіальної одиниці (село, селище, район, область, Автономна Республіка Крим). Частина Генерального плану військового містечка №6 смт. Городок (Рис 1).

2. Кадастрова карта (план) ведеться в електронній (цифровій) формі.

3. Зміст та вимоги щодо відображення інформації на кадастровій карті (плані) встановлюються Порядком ведення Державного земельного кадастру.

4. Складовою частиною кадастрового плану (карти) є індексна кадастрова карта (план), порядок складання якої встановлюються Кабінетом Міністрів України.

5. Викопіювання з кадастрової карти (плану) може бути надане фізичним та юридичним особам. Порядок надання такого викопіювання встановлюється Порядком ведення Державного земельного кадастру.

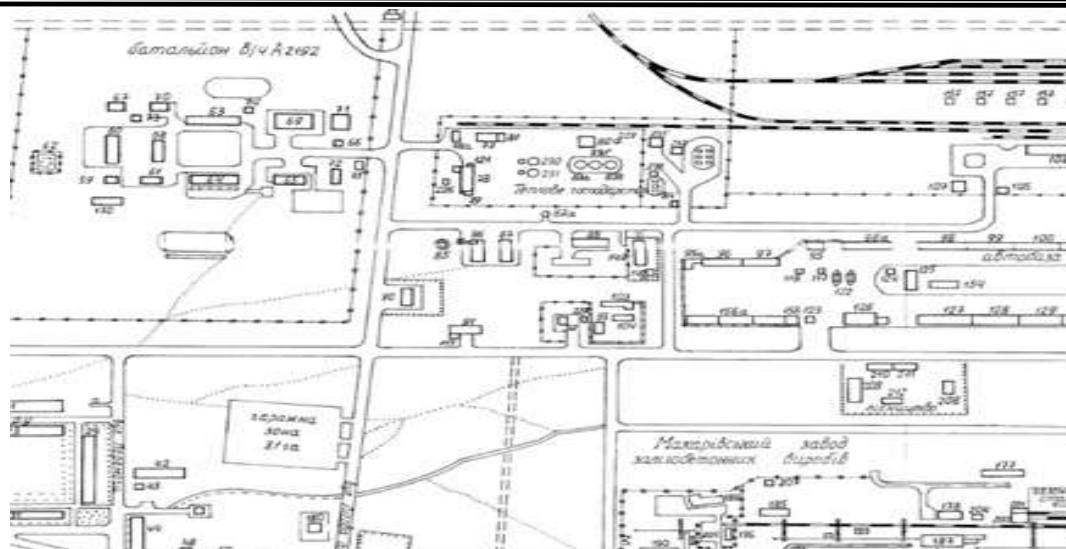

Рис. 1. Частина Генерального плану військового містечка №6 смт. Городок

У Збройних Силах України 80 відсотків земельних ділянок не зареєстровані, тобто не присвоєні кадастрові номери та земельні ділянки не передані в постійне користування для потреб оборони, що в свою чергу: по-перше – суперечить Статті 79-1[6] (Формування земельної ділянки як об'єкта цивільних прав) Земельного Кодексу України в якій зазначено, що Земельна ділянка вважається сформованою з моменту присвоєння їй кадастрового номера, та Закону України «Про землеустрій», що призводить до відчуження земель та нерухомого майна місцевими органами влади та іншими господарськими суб'єктами[9]. Водночас, є проблематика руйнування та незаконного заволодіння спорудами та будівлями.

Причина того, що за 25 років Міністерство оборони України не зареєструвало свої земельні ділянки полягає в тому, що немає системного підходу до цієї проблеми, усі відповідальні особи, ніби над цим і працюють, але належного результату немає. В інших міністерствах та відомствах на 85% зареєстровані права постійного користування на земельні ділянки [7].

Водночас, варто зазначити, що країна в очікуванні відміни мораторію на продаж землі. Відомо, що Верховна рада України прийняла в цілому законопроект щодо скасування мораторію на продаж земель сільськогосподарського призначення з 1 липня 2021 року. З моменту відміни мораторію, відразу ж розпочнеться відтік втрат земельних ділянок, їх масове відчуження. Цьому сприятиме ще й децентралізація влади, передача на місця не тільки владних повноважень, а й усього господарського масиву. Хоча, переважно в судах і будуть позовні заяви від Міністерства оборони України, судді розглядатимуть справи на місцях, громада керуватиметься «Земельним кодексом України» в частині того, що земельні ділянки, які не відведені протягом тривалого часу, переходять в їх користування, а рішення прийматимуть на основі голосування органів місцевого самоврядування, які і є розпорядниками тих земель. Управління нормативно методичного забезпечення та моніторингу володіння, використання та розпорядження нерухомого майна та земель під час проведення моніторингу за використанням, володінням та розпорядженням земельними ділянками та нерухомим майном провело аналіз, та виявило системні недоліки, які заважають

всесбічному та законному використанню нерухомого активу Збройних Сил України, а саме:

- Не всі земельні ділянки які мають державний акт перереєстровані до 1 січня 2013 року як того вимагає “Земельний кодекс України”, що унеможливорює ефективне управління ділянкою (здача в оренду, законне будівництво на земельній ділянці, тощо) та призводить до втрат частини земельної ділянки [1].

- Облік фондів та майна ведеться незалежно підрозділами квартирно-експлуатаційних органів, підрозділів Управління капітального будівництва, начальниками Гарнізонів, командирами військових частин та державних підприємств, які не взаємопов'язані між собою та не мають єдиної структури та спільної бази даних.

- При передачі нерухомого майна на баланс не проводиться формування земельної ділянки та її реєстрація, що призводить до автоматичної втрати земельних ділянок разом з нерухомим майном [6].

- Багато земельних ділянок, які знаходяться на балансі квартирно-експлуатаційних органів, насправді давно уже знаходяться на балансі інших органів місцевого самоврядування або приватних осіб.

- Відсутність сформованих земельних ділянок та їх реєстрації призводить до того, що змінюється цільове призначення земельних ділянок, вони втрачають категорію земель оборони, що в подальшому призводить до їх відчуження, а землі оборони відповідно до статті 77 Земельного кодексу України перебувають виключно в Державній власності, таким чином втрачається Державне майно, а це вже міна уповільненої дії.

- Немає узгодженості в діях між військовими частинами та органами влади та самоврядування.

- Відсутність сертифікованих фахівців у сфері землеустрою (ліцензійні умови) [13].

- Недостатня чисельність особового складу та низька укомплектованість сучасними високоточними геодезичними засобами для виконання великомасштабного топографічного знімання.

- Відсутність прямого замовлення Головним квартирно-експлуатаційним управлінням на виготовлення технічної документації та проектів землеустрою у топографічній служби [7].

Зазначені проблеми призводять до того, що військові частини залучені до виконання землевпорядних робіт спроможні виконувати лише графічні частини проектів землеустрою – комплекс топографо-геодезичних робіт, а основне призначення, виготовлення проектів землеустрою та технічну документацію, щодо передачі земельних ділянок в постійне користування для потреб оборони – не можуть.

Пропозиції щодо покращення. Відповідно до Конституції України, Земельного кодексу України, Законів України [2] "Про топографо-геодезичну і картографічну діяльність", "Про планування і забудову територій", "Про землеустрій" є пропозиція створити та підпорядкувати Головному управлінню у сфері землевпорядкування МОУ Центр землеустрою, кадастру та реєстрації земельних ділянок чисельністю 18 осіб (10 військовослужбовців та 8 службовців ЗСУ) за рахунок чисельності підрозділів МОУ та ГШЗСУ, які мають сертифікати інженера-землевпорядника, сертифікат інженера-геодезиста, сертифікат експерта з технічного обстеження будівель і споруд – що надасть ліцензію для проведення комплексу землевпорядних, топографо-геодезичних, вишукувальних та обстежувально-будівельних робіт як Управлінню, так і Збройним Силам України в цілому.

Для забезпечення прямого контролю за процесом та оперативного втручання відділи землевпорядкувальних робіт за штатом мирного часу (включаючи особливий період) 115 картографічного центру (смт. Коцюбинське, Київська обл.), 13 фотограмметричного центру (м. Одеса), 161 топогеодезичного центру (Чернівці), 64 топогеодезичного центру (Шепетівка, Хмельницька обл.) підпорядкувати Центру як філіали.

На Центр покласти наступні задачі:

- виготовлення технічної документації та проектів землеустрою на земельні ділянки землекористувачів Збройних Сил України, та реєстрація постійного користування;
- забезпечення взаємодії між підрозділами Збройних Сил України та підрозділами містобудування та архітектури, державною службою геодезії, картографії та кадастру, та органами місцевого самоврядування;
- забезпечення виконання ліцензійних умов;
- організація, проведення та повний супровід виготовлення правовстановлюючих документів на земельні ділянки, на які відсутні Державні акти та реєстрації тих, на яких Державні акти наявні;
- організація та повний супровід виготовлення картографічних матеріалів на земельні ділянки для передачі нерухомого військового майна;
- визначення дійсної, фактичної площі земель оборони, що дозволить сформувати єдину базу даних;
- розмежування земельних ділянок (службова, казармена тощо);
- залучення підрозділів Державної служби геодезії, картографії та кадастру для виконання комплексу робіт (за потреби);
- створення та наповнення системи реєстру земель та нерухомого майна Збройних Сил України.

Разом з тим, з метою приведення до законодавчої бази реєстру земельних ділянок та нерухомого майна пропонується створити автоматизовану систему реєстру земель та нерухомого майна Збройних Сил України.

Практична частина. Всі вище викладені пропозиції дадуть можливість не лише повної інвентаризації

усього майна, а й суттєво пришвидшить процес передачі земельних ділянок Міністерству оборони України. Дадуть змогу налагодити взаємодію між підрозділами Збройних Сил України, підрозділами містобудування та архітектури, державною службою геодезії, картографії та кадастру;

Дозволить упорядкувати:

1. Реєстрацію земель, будівель та споруд.
2. Витрати бюджетних коштів.
3. Забезпечення початку будівництва житла для військовослужбовців.
4. Упорядкування земельний фонд у військових містечках та землях Міноборони.
5. Поповнення бюджету Міністерства оборони України за рахунок виконання робіт як суб'єкта господарювання.
6. Створення реального житлового фонду.
7. Дохід від ефективного використання земельних ділянок і нерухомого майна.

Висновки з досліджень. В результаті дослідження нормативно-правової бази, проблематики, що виникає при землевпорядкуванні та особливості проведення робіт з землеустрою на території військових містечок було надано пропозиції з створення та підпорядкування Головному управлінню у сфері землевпорядкування МОУ Центр землеустрою, кадастру та реєстрації земельних ділянок для визначення дійсної та фактичної площі земель оборонного призначення, виготовлення правовстановлюючих документів на земельні ділянки на які відсутні Державні акти, розмежування земельних ділянок на (службову, казармену, тощо). Запропоновані пропозиції дозволять скоротити витрати Міністерства Оборони України на послуги цивільних підприємств, створити реальний житловий фонд, що є пріоритетним завданням для створення побуту військовослужбовців та їх сімей, а також надасть можливість упорядкувати земельний фонд у військових містечках.

Перспективи подальших досліджень. Щоб зрозуміти величезні масштаби тіньового, недоцільного, незаконного використання та відчуження земель оборони виникає нагальна потреба у дослідженні повноти виконання землевпорядкувальних робіт на територіях підпорядкованих оборонним відомствам, та аналізі обліку земель, в наслідок чого проведення його осучаснення з використанням новітніх технологій. Якнайшвидше необхідно здійснити підрахунок, та узагальнення усіх земель для встановлення реальних цифр щодо використання земель як на мирній території так і на території ООС.

Список використаних джерел:

1. Гнаткович Д.І., Сохнич А.Я., Столярчук Ю.Д. Земельно-правовий процес приватизації земельних ділянок у містах: навчально методичний посібник. Львів, держ. аграр. ун-т, 1997. 90 с.
2. Закон України «Про топографо-геодезичну і картографічну діяльність» станом на 27 грудня 2012 р. Відом. Верхов. Ради України (ВВР). 1999. №5-6. С.46.
3. Закон України «Про Державний земельний кадастр» від 07 липня 2011 року № 3613-VI. URL: https://kodeksy.com.ua/pro_derzhavnij_zemel_nij_kadastr.htm
4. Землевпорядний вісник. 2010. №5. С. 7-8.
5. Кадастрова карта. URL: «<http://map.land.gov.ua/kadastrova-karta>» (дата звернення: 10.01.2020).
6. Кадастр нерухомості: моногр. / Перович Л.М. та ін. Львів: Вид-во Нац. ун-ту "Львівська політехніка". 2003. 120 с.
7. Офіційний портал Міністерства Оборони України: URL: <http://www.mil.gov.ua/diyalnist/vidchuzhennya-vijskovogo-majna/normativno-pravova-baza/perelik-normativno-pravovih-aktiv-z-pitan-vidchuzhennya-neruhomogo-vijskovogo-majna-ta-zemel-oboroni.html> (дата звернення: 21.01.2020).
8. Микола О.Я., Ступень М.Г., Пересоляк В.Ю. Кадастр природних ресурсів: Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. Львів: «Новий Світ – 2000». 2006. 192 с.

9. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку відчуження земельних ділянок, на яких розташовані об'єкти нерухомого військового майна, що підлягають реалізації, та земельних ділянок, які вивільняються у процесі реформування Збройних Сил і Державної спеціальної служби транспорту» від 22 травня 2013 р. № 436. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-2013-%D0%BF#Text>

10. Постанова Кабінету Міністрів України від 1 серпня 2011 р. № 835 Деякі питання надання Державною службою з питань геодезії, картографії та кадастру та її територіальними органами

адміністративних послуг. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/835-2011-%D0%BF#Text>

11. Перович Л. Сучасні досягнення геодезичної науки та виробництва. Випуск II (22), 2011, с.40

12. Топографо-геодезична та картографічна діяльність. Законодавчі та нормативні акти: в 2 ч. Вінниця: Антекс, 2000. Ч. 1.

13. Підрозділ «Державний реєстр сертифікованих інженерів-землевпорядників» розділу «Ліцензування та сертифікація». URL: «<http://www.dazru.gov.ua>» (дата звернення: 14.11.2019).

Надійшла до редколегії 21.09.2020

P.Savkov, PhD in Technical Science, Associate Professor,
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv
N.Levinska, Associate Professor,
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv
Yu.Kryth, kadet,
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv

PECULIARITIES OF LAND MANAGEMENT WORKS ON THE TERRITORY OF MILITARY BASES

The article focuses on the main legal aspects of the land registry system in Ukraine. Research allowed to identify the shortcomings of the existent, inefficient land registry system, which significantly increase the conflict potential of land matters. The article also covers the preconditions needed for the establishment of an efficient land registry system based on the lessons learned from land surveying activities of the Ministry of Defense. Moreover, it provides a comprehensive description of the current state of the national land registry system of Ukraine. The paper highlights factors enabling the development of a cohesive system of measures, that would allow to significantly improve management of the land registry system of Ukraine. A list of reasons has been provided, justifying a lack of an all-encompassing registration of the military land parcels of the Ministry of Defense of Ukraine. Besides, many other topical issues related to the military land were identified, including systematic shortcomings that intervene with the comprehensive and legal usage of real estate assets of the Armed Forces of Ukraine. In order to ensure that the real estate and land parcel management system conforms to the law, preconditions for the establishment of a computerized military land and real estate registration system were identified. Research findings included suggestions related to the establishment of land management, registry and land registration center in the structure of MOD, which would deal with issues related land management, registry and land registration. To ensure direct control and timely response such center would have subordinated detachments. The article provides a list of suggestions for the establishment of an efficient control over the land fund of the Armed Forces of Ukraine, which will not only simplify the process of stock taking, but also will speed up the process of land parcel transfer to the Ministry of Defense of Ukraine.

Key words: land registry, land parcel, registry map, land management activities, military base.

УДК 504.064.36

О.Федченко канд. військ. наук, ст.наук.співроб.,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ
І.Кулинич, ст. наук. співроб.,
Національний університет оборони України імені Івана Черняховського, Київ,
О.Сторубльов, канд.техн.наук., ст.наук.співроб.,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2217.2020.44.68-72>

ЕКОЛОГІЧНИЙ МОНІТОРИНГ НА БАЗІ ГЕОІНФОРМАЦІЙНОЇ ПЛАТФОРМИ ARCGIS

Постійна зміна параметрів атмосфери Землі та навколишнього середовища під впливом антропогенного Постійна зміна параметрів атмосфери Землі та навколишнього середовища під впливом непродуманого безперервного втручання людини у природне середовище, антропогенного навантаження за результатами діяльності промислових і військових об'єктів потребує необхідності проведення достовірного оцінювання екологічного стану і його прогнозування з метою забезпечення екологічної безпеки. Це передбачає прогнозування подальшого розвитку сприятливих ситуацій або негативних наслідків і прийняття адекватних рішень на основі застосування екологічного моніторингу з використанням автоматизованих систем (систем підтримки прийняття рішень) моніторингу навколишнього середовища. Головною функцією таких систем є комплексна автоматизація всіх процесів, пов'язаних зі збором, накопиченням і веденням різноманітної екологічної реєстраційної інформації, у забезпеченні можливості її подальшої обробки на основі сучасних інформаційних технологій. Для ефективного функціонування системи екологічного моніторингу, незалежно від того, на якому рівні він проводиться, необхідний взаємозв'язок окремих блоків: спостереження, збору інформації, оцінювання фактичного стану об'єкта спостереження, прогноз майбутнього стану і його оцінювання, керування, регулювання якості середовища.

Використання підсистем екологічного моніторингу на єдиній геоінформаційній основі в системах підтримки прийняття рішень значно скоротить час, необхідний для оперативного реагування на кризові ситуації, що підвищить ефективність прийняття рішень для досягнення відповідних цілей і задач. Найбільш оперативно інформація може бути передана по мережі Інтернет, а інтерфейс виводу повинен бути зручним (ергономічним), не перевантаженим зайвими даними й незалежним від установки спеціалізованого програмного забезпечення.

Однією з найбільш сильних сторін ArcGIS-платформи є сучасний повнофункціональний просторово-часовий моніторинг, що дозволяє побудувати не тільки географічну інформаційну систему будь-якого масштабу та призначення, але й сформувати на її основі ефективну систему екологічного моніторингу, надаючи відповідні функціонали і рішення.

Ключові слова: геоінформаційна платформа, ArcGIS, екологічний моніторинг, природно-антропогенні, дистанційне зондування, геопросторові дані, навколишнє середовище.

Постановка проблеми. Непродумане безперервне втручання людини у природне середовище, призводить до порушення сталої природної рівноваги як у межах окремих регіонів, так і в цілому на планеті. Наслідки такої діяльності значно змінюють звичні природні умови: деградують ґрунти, зменшуються площі лісів, збільшуються території пустель, забруднюються поверхневі і підземні води і атмосферне повітря.

Зміна призначення сільськогосподарських земель під житлову, виробничу та транспортну забудову, забруднення ґрунтів, збільшують і без того гостру проблему забезпечення продовольством населення, що є критичним для багатьох регіонів планети, у яких населення перебуває на грані фізичного виживання. Зростання антропогенного впливу на природу планети приводить до збільшення кількості екстремальних явищ – катастрофічних ураганів, повеней, зсувів і т.і.

Беручи до уваги постійну зміну параметрів атмосфери Землі та навколишнього середовища під впливом антропогенного навантаження, промислових об'єктів, наслідків ведення бойових дій виникає необхідність достовірного оцінювання екологічного стану і його прогнозування з метою забезпечення екологічної безпеки. Це передбачає прогнозування подальшого розвитку сприятливих ситуацій або негативних наслідків і прийняття адекватних рішень на основі застосування екологічного моніторингу з використанням автоматизованих систем моніторингу навколишнього середовища.

Основна мета екологічного моніторингу – виявлення негативних наслідків людської діяльності в навколишньому середовищі за допомогою спостереження за нею (наприклад, техногенного забруднення), оцінювання стану й прогнозу майбутніх

змін [3, 7]. Важливою ланкою є прийняття управлінських рішень по регулюванню якості середовища проживання [7, 11].

Для ефективного функціонування системи екологічного моніторингу, незалежно від того, на якому рівні він проводиться, необхідний взаємозв'язок окремих блоків: спостереження, збір інформації, оцінювання фактичного стану об'єкта спостереження, прогноз майбутнього стану і його оцінювання, керування, регулювання якості середовища [9, 11].

Головною метою створення такої системи є комплексна автоматизація всіх процесів, пов'язаних зі збором, накопиченням і веденням різноманітної екологічної реєстраційної інформації, у забезпеченні можливості її подальшої обробки на основі сучасних геоінформаційних систем (ГІС).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз сучасної зарубіжної та вітчизняної літератури, а також інтернет-ресурсів на тему геоінформаційних систем в екологічному моніторингу свідчить про те, що ця сфера застосування ГІС є досить актуальною і потребує подальшого вдосконалення та розвитку.

Зокрема, в Сполучених Штатах Америки передумовами економічного розвитку визнається раціональне природокористування і сталий розвиток територій, що ґрунтуються на використанні геоінформаційних систем [11]. Дослідженнями в даній області займаються А.Берлянт, Л.Бугаєвський, А.Кошкарєв, І.Лур'є, В.Тікунов. Переваг авторів до якоїсь певної ГІС-платформи в роботах не простежується. Відзначається актуальність застосування геоінформаційних систем для забезпечення екологічного управління та оптимізації природокористування, за рахунок системного підходу

© Федченко О., Кулинич І., Сторубльов О., 2020

до організації геоecологічної інформації в ГІС, можливості її "пошарового" зберігання, що дозволяє здійснювати оперативний аналіз і синтез, і наочно відображати у вигляді картографічних зображень.

Мета статті. Інтегральна оцінка стану зовнішнього середовища вимагає ефективного функціонування системи екологічного моніторингу. При цьому неоднорідність територіальної структури території, що досліджується, обумовлює наявність великої різноманітності взаємозалежних процесів, що робить функціонування системи екологічного моніторингу ефективним тільки при дотриманні умови взаємозв'язків декількох окремих блоків: збір інформації, її обробка й аналіз, прогноз розвитку ситуації, надання результатів. Отримані результати повинні бути точні й наглядні, але при цьому виглядати максимально виразно. Крім того, сучасне життя висуває нову вимогу до моніторингу екологічної обстановки – автоматизація всіх етапів роботи з інформацією. Таким чином, виділяється чіткий перелік вимог, що висуваються до системи екологічного моніторингу: забезпечення збору великого обсягу розрізнених і різночасових даних; достатній інструментарій для їхнього аналізу й синтезу; можливість моделювання й оцінювання ситуацій і прогнозу їх розвитку; структуризації і кластеризації інформаційних даних; можливість виводу інформаційних даних оператору щодо прийняття управлінських рішень; різні варіанти візуалізації отриманих результатів, а також можливість оперативного оновлення інформації. Слід зазначити, що всі відмічені природно-антропогенні компоненти зв'язані між собою єдиною складовою – просторовою (географічним місцем розташування). А як відомо, для роботи із просторовими даними найкращим інструментом є використання технології географічних інформаційних систем. Перераховані вимоги повністю задовольняють географічні інформаційні системи, що дозволяють на своїй платформі створювати ефективні системи екологічного моніторингу.

Викладення основного матеріалу дослідження.

Але спочатку більш детально розглянемо таке поняття, як "екологічний моніторинг". Відповідно до визначення Ю.Ізраєля, екологічний моніторинг – це інформаційна система спостережень, оцінки й прогнозу змін у стані навколишнього середовища [4]. Основою системи екологічного моніторингу є інформація, дані, що отримуються в ході безперервних, систематичних спостережень. Отримання достовірної оцінки стану навколишнього середовища вимагає наявності повноцінної інформації про всі елементи навколишнього середовища як комплексу взаємодіючих природно-антропогенних компонентів [7, 11]. Вона повинна містити в собі наступні масиви даних:

- дані про рівень забруднення атмосфери;
- дані про рівень забруднення гідросфери;
- дані про рівень забруднення ґрунтового покриву;
- дані про джерела техногенного забруднення;
- дані про стан рослинного покриву;
- дані про стан здоров'я населення.

Таким чином, в основі системи екологічного моніторингу лежать систематичні спостереження за станом різних компонентів середовища проживання й суспільного здоров'я, насамперед, спостереження за джерелами й факторами антропогенного впливу [7].

У літературі зустрічається досить багато визначень поняття геоінформаційної системи [2, 6, 8, 10]. Суть даних визначень зводиться до того, що проводиться спроба опису всіх функцій ГІС. Однак, як відзначив А.М.

Берлянт, визначення досить перевантажені, але при тому не розкривають усю повноту функціонала ГІС [1]. Це свідчить про широкий спектр задач, які розв'язуються за допомогою ГІС, і значному наборі засобів, що пропонуються для їх вирішень.

На даний час світовим лідером серед геоінформаційних систем є лінійка геоінформаційних продуктів ArcGIS, що представляють собою повну систему, яка надає можливість збирати, організовувати, управляти, аналізувати, обмінюватися і розподіляти географічні дані.

Сучасна повнофункціональна ArcGIS платформа, дозволяє побудувати не тільки географічну інформаційну систему будь-якого масштабу й призначення, але й сформувати на її основі ефективну систему екологічного моніторингу, яка поєднується із системами підтримки прийняття рішень.

Функціонування системи екологічного моніторингу передбачає наступні етапи: збір інформації; аналіз (обробки) інформації; зберігання інформації; відачі (відображення) інформації користувачам. ArcGIS-платформа дозволяє інтегрувати відомості різних інформаційних систем у єдину базу даних і управляти нею. Є можливість зберігання необхідної різномірної інформації як у власних базах даних, так і в стандартних системах управління базами даних (СУБД).

Зібрана інформація не представляє прямого практичного інтересу, поки вона не буде належним чином структурована й представлена в наочному вигляді. При цьому для обробки отримуваних даних потрібні професійні інструменти статистичного, просторового й інших видів аналізу.

Для вирішення цих задач в ArcGIS розроблені та функціонують спеціальні аналітичні модулі:

- **модуль просторового аналізу** – дозволяє виконувати побудову й аналіз поверхонь, проводити гідрологічні розрахунки й моделювання. У даному модулі реалізовані можливості растрової статистики, оптимізація розміщення об'єктів, пошук найкоротшого шляху й багато чого іншого;

- **модуль геостатистичного аналізу** – набір статистичних моделей і функцій, призначених для дослідження просторових даних і побудови поверхонь. Інструментарій даного модуля дозволяє створити статистично обґрунтовану прогнозовану поверхню, доповнену оцінкою її надійності;

- **модуль роботи з поточними даними** – призначений для отримання повідомлень від безлічі джерел даних, що надходять у реальному режимі часу, проведення безперервного аналізу й фільтрації даних, що надійшли, а також для надання доступу до сформованих потоків даних різним клієнтам або іншим системам.

Додатково, у складі ArcGIS, в залежності від типу та специфікації платформи, наявні інші спеціалізовані модулі, що надають широкий спектр можливостей для роботи з геоданими і їх візуального відображення. Крім цього, існує багато сумісних додатків і розширень, що інтегруються в ГІС платформу, та орієнтовані на розв'язання вузькоспеціалізованих задач, таких як оцінка стану навколишнього середовища (акваторія, ґрунти, рослинність) або прогнозування розвитку природних явищ і техногенних надзвичайних ситуацій.

У ряді завдань екологічного моніторингу ефективним способом спостереження є використання даних дистанційного зондування Землі (ДЗЗ). Космічні апарати дозволяють отримувати зображення поверхні

нашої планети, у деяких випадках щодня, незважаючи на хмарність або час доби, і з набором характеристик, по яких досить точно може бути визначене виникнення або зміна будь-яких процесів [5].

Крім спостереження за подією і її фіксацією, досить важливою складовою комплексного екологічного моніторингу є математичне моделювання. З його допомогою можна передбачити різні сценарії подальшого розвитку ситуації й прийняти превентивні й ефективні заходи та рішення. Сьогодні вже існують програмні рішення, що дозволяють моделювати специфічні завдання в ГІС. Більшість із них реалізовані у вигляді самостійних додатків, які можуть взаємодіяти з ГІС за рахунок імпорту/експорту просторових даних. Але є й інтегровані рішення, реалізовані у вигляді додаткових модулів до ArcGIS платформи.

Наявність засобів приймання онлайн інформації, обробки даних ДЗЗ, інструментів математичного

моделювання, просторового й мережного аналізу в складі єдиної геоінформаційної платформи дозволяє забезпечити безперервний процес, при якому постійно відбувається уточнення, верифікація й підвищення якості інформації, що накопичується.

Таким чином, сучасна система екологічного моніторингу не може й не повинна ґрунтуватися тільки на одному джерелі даних. У більшості випадків потрібен комплексний аналіз інформації, що поступає на вхід системи, а також її зберігання й надання зацікавленим фахівцям, які можуть бути територіально віддалені один від одного. Такі завдання дозволяють успішно вирішувати серверні технології ArcGIS платформи, включаючи хмарні інфраструктури.

Загальна структура системи екологічного моніторингу, на прикладі геоінформаційної платформи ArcGIS, представлена на рисунку 1.

Рис. 1. Загальна структура системи екологічного моніторингу на геоінформаційній платформі ArcGIS

Результати. Основним результатом роботи системи екологічного моніторингу є надання інтегрованої та проаналізованої інформації зацікавленим фахівцям. Використання підсистем екологічного моніторингу на єдиній геоінформаційній основі в системах підтримки прийняття рішень значно скоротить час, необхідний для оперативного реагування на кризові ситуації, що підвищить ефективність прийняття рішень для досягнення відповідних цілей і задач. Найбільш оперативно

інформація може бути передана по мережі Інтернет, а інтерфейс виводу повинен бути зручним (ергономічним), не перевантаженим зайвими даними й незалежним від установки спеціалізованого програмного забезпечення. Для цього в більшості ГІС реалізують можливість доступу до інформації через адаптовані під конкретні екологічні задачі веб-додатки представлені на рис. 2 або через додатки на мобільних пристроях.

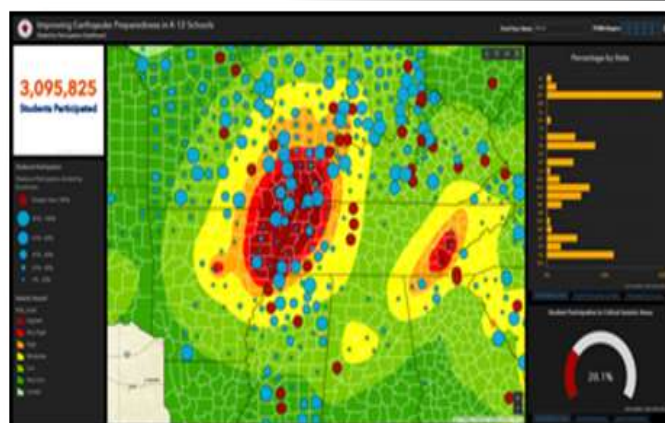

Рис. 2. Приклад веб-інтерфейсу “Система моніторингу землетрусів” на прикладі геоінформаційної платформи ArcGIS

Практичний досвід побудови систем екологічного моніторингу на базі геоінформаційної платформи ArcGIS дозволяє виділити наступні ключові принципи:

- використання моделей просторових даних, розроблених для конкретної предметної області. Багато з таких моделей представлені на офіційному сайті компанії ESRI, розробника геоінформаційної платформи ArcGIS;
- орієнтування на стандарти в області інформаційних технологій і використання готових компонентів без додаткового програмування. Наприклад, збір базових екологічних даних з міжнародних мереж спеціалізованих організацій та фондів, які постійно оновлюються, їх просторова обробка й представлення у веб-додатку у вигляді зручного тимчасового шару;
- поділ засобів аналізу екологічних ситуацій на експрес-оцінку й деталізовані розрахунки. Перші можуть бути вбудовані в прості веб-додатки й доступні великій кількості непрофесійних користувачів. Другі використовуються експертами в складі настільних ГІС-продуктів з можливістю експорту результатів на відповідний геопортал;
- розумне комбінування засобів збору даних про навколишнє середовище та інструментів аналізу, при якому отриманих даних достатньо для проведення загального аналізу, а результати аналізу вказують на зони, що вимагають більш детального спостереження і дослідження.

Висновки. Сучасні темпи розвитку виробництва, зростання чисельності населення, збільшення частки урбанізованих територій визначають зростаючий антропогенний тиск на навколишнє середовище. Така ситуація привертає все більшу увагу громадськості. Виникає необхідність оцінки екологічної обстановки, виявлення зон найбільшого техногенного пресингу. В даний час забезпечення локального моніторингу за станом навколишнього середовища здійснюється окремими спеціалізованими організаціями і відомствами. Характерною ознакою такого підходу є відомча роз’єднаність. Погіршує ситуацію недостатня технічна оснащеність і відсутність єдиного програмно-інформаційного середовища. В таких умовах застосування геоінформаційних технологій є оптимальним варіантом забезпечення системи екологічного моніторингу.

Усі без винятку сучасні ГІС платформи мають модульну структуру, що надає користувачам можливість вибору функціонального набору, необхідного для розв’язання тих або інших задач. У цілому, функціонал в останніх версіях ГІС від різних виробників (з урахуванням підключених модулів) однаково широкий і різноманітний. При цьому не можна сказати, що одна геоінформаційна система краще, чим інша. Ідеальної програми не існує, вибір на користь того або іншого програмного продукту більшою мірою може бути обумовлений звичками, “смаками” користувача й зручністю використання конкретної ГІС у певній області.

Сучасна геоінформаційна платформа ArcGIS, надаючи відповідні функціонали і рішення, є флагманом у розвитку й удосконаленні ефективних систем екологічного моніторингу. Адже просторовочасовий моніторинг саме і є однією з найбільш сильних сторін ArcGIS-технології, а його актуальність і затребуваність постійно зростають.

Перспективи подальших напрямків досліджень.

Екологічний моніторинг стає все більш актуальним в областях екології, що динамічно розвиваються. До таких можна віднести геоекологію і урбоєкологію. Одним із основних напрямків в геоекології є моніторинг геологічного середовища, вивчення результатів геологічної діяльності людини на екосистеми. Об’єктом вивчення урбоєкології є міські біогеоценози. Подальшим перспективним напрямком використання систем екологічного моніторингу на основі геоінформаційних технологій є дослідження прогнозування різноманітних аспектів взаємодії суспільства та природи з інтеграцією отриманих результатів у системи підтримки прийняття рішень.

Список використаних джерел:

1. Берлянт А.М. Географические информационные системы в науках о Земле. *Соросовский образовательный журнал*. 1999. № 5. С. 66-73.
2. Бугаевский Л.М., Цветков В.Я. Геоинформационные системы. М.: Златоуст, 2000. 222 с.
3. Затыкалова В.В., Иванов А.Ю. Мониторинг нефтяных загрязнений в море с помощью ГИС-технологии. Материалы 8-ой Всероссийской научно-практической конференции «Геоинформатика в нефтегазовой и горной отраслях». 2007. URL: <http://gisa.ru/35856.html>.
4. Израэль Ю.А. Экология и контроль состояния природной среды. Л.: Гидрометеиздат. 1979. 376 с.
5. Машков О.А., Аль-Тамими Р.К.Н., Ламі Д.Д.Х., Косенко В.Р. Науково-технічне супроводження аерокосмічних технологій для екологічного моніторингу та прогнозування стану природного середовища. Міжнародна науково-технічна конференція «Сучасні інформаційно-телекомунікаційні технології» (17–20 листопада 2015 р.). Київ: ДУТ. Том. III. 2015. С.27-29.

6. Мокін В.Б., Кульомін Д.Ю. Створення геоінформаційних систем водних та водогосподарських об'єктів з інтеграцією баз даних, електронних карт та програмних модулів з автоматизацією операцій обробки даних. Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції 2013 року «Електронні інформаційні ресурси в освіті і науці: створення, використання, доступ». Вінниця: ВНТУ. 2013. С. 64-69.

7. Самойленко В.М., Корогода Н.П. Геоінформаційне моделювання екомережі. Київ: Ніка-Центр, 2006. 224 с.

8. Трифонова Т.А., Мищенко Н.В., Краснощеків А.Н. Геоинформационные системы и дистанционное зондирование в экологических исследованиях: учебное пособие для вузов по

экологическим специальностям. Москва: Академический проект, 2005. 352 с.

9. Філософ Р.С. Досвід інтеграції різномірних даних в геоінформаційних еколого-природоохоронних проектах. *Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського*. Серія Географія. 2009. Т. 22 (61). №1. С. 142-147.

10. Bityukov N.A., Pestereva N.M., Shagarov L.M. GIS-based Environmental Monitoring of Mountain Forest Ecosystems in Protected Areas. *European Researcher*. 2012. Vol. 27. № 8-2. P. 1293-1297.

11. Kolečka J. Physical geography and crisis management – a topical challenge for applied geographic research. *Moravian geographical Reports*. 2007. Vol. 15. № 3. P. 11-24.

Надійшла до редколегії 22.09.2020

O.Fedchenko, PhD in Military Science, Associate Professor,
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv
O.Storubliov PhD in Technocal Science, Associate Professor,
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv
I.Kulynych, Associate Professor,
National University of Defence of Ukraine named by Ivan Chernyakhovskiy

ECOLOGICAL MONITORING ON THE BASIS ARCGIS GEOINFORMATION PLATFORM

Ever-changing parameters of the Earth's atmosphere and environment under the influence of anthropogenic load, the activity of industrial and military facilities demands the necessity for reliable assessment of the ecological condition and its forecasting in order to ensure environmental safety. This involves forecasting the further development of favorable situations or negative consequences and making adequate decisions based on the use of environmental monitoring using automated systems (decision support systems) for environmental monitoring. The main function of such systems is the complex automation of all processes related to the collection, accumulation and maintenance of various environmental registration information, in ensuring the possibility of its further processing on the basis of modern information technologies. regardless of the level of environmental monitoring, the interconnection of individual units is required: observation, information collection, assessment of the actual state of the object of observation, forecast of the future state and its assessment, management, regulation of environmental quality, for effective system operation. The use of environmental monitoring subsystems on a single geographic information basis in decision support systems will significantly reduce the time required to respond quickly to crises, which will increase the efficiency of decision-making to achieve the relevant goals and objectives. The information can be transmitted most quickly over the Internet, and the output interface should be convenient (ergonomic), not overloaded with unnecessary data and independent of the installation of specialized software.

The modern full-featured geographic information platform ArcGIS allows to build not only a geographical information system of any scale and purpose, but also to form on its basis an effective system of ecological monitoring.

Key words: geoinformation platform, ArcGIS, ecological monitoring, natural and anthropogenic, remote sensing, geospatial data, environment.